

Sisukord

ESSEE

Ilmar Vene:	Rahvas ja inimsus	2
-------------	-------------------	---

KÄSITLUSED

Aivar Põldvee:	Vanemuise süünd. Lisandusi eesti pseudomütoloogia ajaloole	10
Aldur Vunk:	Pühalepa hernhuutlased uuel ajastul: vennastekogu liikmeskond kihelkonna personaalraamatus aastatel 1817–1833	32
Jaak Valge:	Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused	55
Peeter Kenkmann:	1937. aasta põhiseadus – autoritaarse režiimi „reformimise“ katse	70

DOKUMENT JA KOMMENTAAR

Indrek Paavle:	Ühe vekslü võltsimise lugu: ääremärkus 1940. aasta juulivalimiste juurde	90
Peeter Kaasik:	„Kui Teile minu kirjutis meeldis, siis levitage, kuidas heaks arvate...“	96
Eesti Filmiarhiiv:	Pühalepa	102

KULTUURILOOLISEST ARHIIVIST

Marin Laak:	„Kalevipoeg“ Lõunaristi all: Gunnar Neeme ja Triinu Kartuse kirju	109
-------------	---	-----

ARVUSTUSED

Anu Kannike:	Balti elulood humanitaarteaduste ristteedel	129
Väino Sirk:	Raamat inimeste eneseteostusest rahvusluse tõusu sajandil	133
Marek Tamm:	Keskaegse Liivimaa ajalookirjutuse poliitika ja poeetika	136

VARIA

Toomas Karjahärm:	Toivo Ülo Raun 70	141
Peep Pillak:	Külm sõda – kuum teema Euroopas	144
Birgit Kibal:	Varjatud varanduste jälil	147
Rene Levoll:	Kindral Judenitši auto uskumatud seiklused Eestimaal	150
Lea Kõiv, Peep Pillak:	Eesti arhiivid Euroopa kontekstis	156
	Summary	157

Rahvas ja inimsus

Ilmar Vene

Ennekõike tähendab ilmalikkus inimülest vaimujõudude mittetunnistamist; ülimad väärtused, millele kõik lihtsurelikud peavad end allutama, tuletatakse inimsusest. Aga tuletajaid on otsatult palju ja nende väärtustamisviis pole ühesugune. Sellest johtub tulemuste mitmekesisus: kord tunnistatakse üht, siis jälle teist ülimust. Alljärgnevad leheküljed tahavad näidata, kuidas on selgitustöö viimaseil sajandil kulgenud: esialgu taheti, et ülim seisund kuuluks inimsusele, kuid miskipärast on see üliväärtus pidanud rahva ees taanduma.

Üldse kaasab ilmaliku kõlbluse kehtestumine mitmeid küsitavusi: mida arvata näiteks kahetsemise võimalikkusest? Sellel on mõtet, kuni me usume, et hing, püüdes inimülesuse hindava pilgu all, saab kahetsedes puhtamaks, sellal kui puhtanisti inimsisene, määratlematuks muutunud meelearandus, kahetsus kui selline, mandub vaatemänguks. Jäägu õigus paavstile, kes alusetult palub hukka mõistetud inimhingede pärast; ta ju usub, et nood iialgi ei kao. Aga mida arvata „vabandamistest”, millega inimhinge põgususes üdini veendunud isikud heastavad koletuid kuritegusid? Nõukogulikes oludes võidi kandidaadikraadi kaitsmist defineerida ka humoristlikult: „Paar tundi häbi ja eluaegne pension.” Paar tundi kestev vabandamine oleks karikatuur; paarist minutist, mille vältel kõrge volinik laused lehekeselt ette loeb, piisab täiesti. Toiming on kaheldamatult alandav (niisiis jumalale meelearandus), kuid samas mõjub leevendavalt teadmine: lauseid ette lugedes täidab volinik oma töökohuseid, väljendades ühtaegu teda volitanud r a h v a tahtmist.

Ilmalikustumise hea külg väljendub äratundmises: kuritegude eest vastutavad a i n u l t inimesed, kõrvaliste jõudude kaela ei saa süüd veeretada. Paraku pole see äratundmine vaba kitsaskohtadest. Kuidas sõidida kuritegudega „inimsuse vastu”, kui inimsuse olemust määratlevad üksikud inimesed, igauks isemoodi, kuid ühesuguse õigusega? Varasematest aegadest, mil vastavaid seadusi veel polnud, mäletame Saksamaa apologetide otsuseid: Nürnbergi protsessi tulevat võtta võitjate kohtuna võidetute üle. Oleks ehk õigem, kui peaksime toda kohtumõistmist täisilmalikuks muutunud ühiskonna kaasnähtuseks. Veel 19. aastasajal ei saanud kellelegi pähe tulla, et s õ j a s toime pandud kuritegusid tuleks vaagida kohtus. Dostojevski, olgugi väsimatu jumalaotsija, esitab oma publitsistikas näiteid türklaste metsikustest, et seejärel langetada lapidaarne otsus: Türgi ohvitserid, kelle käsul barbaarsused toime pandi, tuleks maha lasta! Üldreeglina aga ei mindud selleni; oli ju sajandeid jätkunud traditsioon kõigile selgeks teinud: roimad on sõdadest lahutamatud, kuid karistada saavad roimarid ainult kirjanikelt, kes pärast sõda hakkavad „paljastavaid” lugusid kirjutama. Kahekümnendal sajandil seevastu ilmus sootuks uus olukord: elanikkonna juurdekasv, ühiskondlik organiseeritus ja jumaluseks ülenenud rahvas saavutavad koostöös nii suuremõõtmelisi tulemusi, et uus lähenemisviis osutub mõõdapääsmatuks. Senise ajaloo suurim heitlus tõi mõtlemisse uue, varasematele aegadele tundmatu mõiste: sõjakuriteo, kuriteo inimsuse vastu.

Jumaluseks ülenenud rahvas, ennist vilksatanud, võib ehk kõhklevaks teha; oleme ju mineviku nii küllusliku naeruga ära saatnud, et isegi tollaste oskussõnade kasutamine mõjub kohatult. Aga tähiste uuenemine ei tarvitse tingimata olemuste teisenemist põh-

justada; hüve idee vahetas välja jumalus, kellele omakorda järgnes ülim olend, kuid kujutlused ülimast kui inimvaimu suunaajast nende vaheldumiste jooksul oluliselt ei muutunud. Katsume siis alljärgnevalt kirjeldada, kuidas on viimase kahe sajandi jooksul selgunud, kellele peab ilmalikus ideoloogias kuuluma esimene.

Vaatluse alla tuleb seega uusaja teine, Suurele Prantsuse revolutsioonile järgnenud osa. Ootuspäraselt said üldeeldused paika juba enne suursündmust; Rousseau õpetuses nimelt tunnistatakse küll Ülimat Olendit, ammuse jumala ilmalikku sünonüümi, kuid uued ja tegelikud ülimused on mõtlejal esitatud kahes peateesis. Esiteks: inimene sünnib vabana, aga ta on kõikjal ahelais; ja teiseks: rahvas ei eksi kunagi.

Sündmused, mis järgnesid Bastille' purustamisele, kulgesid teatavasti nii ebaühtlaselt, et tänase päevani pole üksmeelt, millest peale revolutsioon lõppenuks lugeda. Aga täiesti olenemata sellest, kas lõpetuseks märkida 1794. või hoopis 1815. aasta – mõlemal juhul tohime tõdeda, et hilisemat järellugu kujundavad inimesed jaotusid kaheselt: ühed olid uuendustega rahul ja pidasid neid jäädavaiks, teiste meelest jäi revolutsioon nii-öelda pooleli. Ja mõistagi polnud neil raske oma suhtumist põhjendada; vabadus oli ju saavutatud, kuid täiusest jäi niihästi inimeste kui ka rahvaste seisund esialgu kaugele. Sellest, et saavutuste hindamisel puudus üksmeel, parem ei räägigi. Napoleon oli vabaduse vaimu avardanud kogu Euroopale, kuid idapoolsete riikide valitsejad võtsid seda suure õnnetusena; nad sõlmisid koguni „püha liidu“, et hädade kordumist ära hoida.

Suursündmusele järgnenud arengut hakkasid kujundama esmajoones rahulolematuse kandjad; selles seisneb põhjus, mis pärast arengulooline ühtekuuluvus on tagantjärele peaaegu adumatu. Palju neid ikka on, kes praegu mäletaksid, et Saint-Simoni viimane, surmajärgselt ilmunud teos kandis pealkirja „Uus kristlus“? Ei teata enam, et uuenduste jätkamise taotlejaid nimetas Goethe „sänsimonistideks“. Auguste Comte'i, Saint-Simoni suurimat õpilast, tuntakse nimepidi hästi, kuid tema „inimsuse religiooni“ võetakse paremal juhul mõtteloolise kurioosumina. Asi on selles, et tulevast ühiskonda kavandades võttis Comte aluseks katoliikliku traditsiooni: kristlikele tähendustele anti ilmalikud tähised ja sellega uuendamine piirduski. Comte käitus jesuiitide kombel, kes olid 17. sajandil avastanud, et Hiinas tunnistatakse kristlust konfutsiaanluse nime all.

Tõsimeelsed, tulevikku tõeliselt kujundavad uuendajad ei kannata konformiste silmaotsaski. Ja seepärast oli Comte'i pseudokristlus juba ette ajaloo prügikasti määratud; uuele Euroopale paneb aluse „Kommunistide liit“, kelle liikmed ei tahtnud kristlusest midagi kuulda. Utoopiline sotsialism vormitakse 19. sajandi jooksul teaduslikuks; teadus aga, nagu üldiselt teada, algab religioosse ebausuga tõrjumisest.

Ristiuskult eitav üldhoiak ei tähendanud demokraatliku meelsuse tõrjumist; selles osas meenutas olukord varakristlusele omast üldsuhatumist: ole juut või hellen – kristluse tunnistamine teeb kõik inimesed võrdseks. Internatsionalism on iga tõelise religiooni esmane tunnus. „Kommunistliku partei manifestis“ räägitakse klassidest, mitte rahvastest; rahvastevahelisi erinevusi arvestatakse niivõrd, kui võrd klassid pole nende arengus ühesugust osa etendanud.

Aga ühtaegu ei tuleks unustada, et internatsionaalse vaimu sünni saab rahvuslik ärkamine. Kogu 18. sajandi jooksul polnud Saksamaa ja Itaalia killustatus kedagi häirunud, kuid pärast suurt revolutsiooni tehakse miskipärast avastus: Euroopa kaks keskset rahvast (üks paganliku, teine Püha Rooma Impeeriumi järeltulija) on ikka veel ühinemata. Internatsionaalse töörahva võitlus ja kahe suurrahva ühinemine kulgevad paralleelselt. Esimese arengujärgu lõpetust märgib Prantsuse-Preisi sõda: suurrahvad saavad ühte ja rahvusvaheline tööklass tutvustab end maailmaajaloolise jõuna.

Nõukogulikus ajalooteaduses oli tavaks võtta Pariisi kommuuni „uusima aja“ algusena; ja peab tunnistama, et tollaste põhitõdede seisukohalt kujunes üldpilt loogiliseks: uusaeg

on kapitalistide hegemoonia ajastu, kuid see saab võimalikuks tänu proletariaadi, kapitalismi hauakaevaja ilmumisele. Uusima aja juhatab sisse proletariaadi hegemoonia ja selle valitsedes luuakse alus tulevasele, igavesti jätkuvale õiglusele.

Viimased aastakümned on säärase üldkujutluse toimet jõudsasti kahandanud, aga sellega pole öeldud, et kõnealusel sündmusel puuduks igasugune järelmõju. Enamgi veel: aasta 1871 kuulub Euroopa ajaloos kõige olulisemate hulka; selle kasuks kõneleb mitmeid tõsiasju.

Esimene nendest: Pariisi kommuun, kulmineeruv lõpetus rahutustele, mille poolest varem olid iseäranis silma paistnud 1830. ja 1848. aasta, mõjus ennekõike ehmatavalt; progressiivselt meelestatud inimesed jõudsid äratundmisele, et mõõdukus ei tule alati kahjuks isegi mitte õigluse eest võideldes. Selle äratundmise ajal kujunesid järgnevad aastakümned esimesest arengujärgust märgatavalt erinevaiks. Esimest arengujärku oli varjundanud kommunistlik, s. t. avalikult religioosne meelestatus; eraomand, mille aastatuhandeid jätkunud toime oli jumalikku inimloomust moonutanud, pidi jäljetult kaduma, et inimene ühisomandi valitsedes oma algse täiuse tagasi saaks.

Pariisi kommuun ehmatab võitlejad kainemaks ja lootused ühisomandi tervendavale mõjule kahanevad. Kommunismi mõiste osutub kompromiteerituks ja „sotsiaaldemokraatia”, s. t. ühiskondliku õigluse nõue, muutub ainuvalitsevaks. Karl Marx püsib endistviisi suur, kuid tema õpetuse revolutsioonilisest teravikust („Lööb kapitalistliku eraomandi tund!”) püütakse mööda vaadata. Nõukogude ajal tavatseti tollast ebalust märkida mõis- tega „revisionism”.

Teadagi võrsus Pariisi kommuun Prantsuse-Preisi sõjast, suursündmusest, millega rajati alus Saksamaa ühendamisele. Ja just see ühendamine osutub järgnevate aastakümnete jaoks kõige olulisemaks; tuleb ju selle käigus ilmsiks, et kahe üliväärtuse vastasseisus, internatsionaalne inimsus *contra* rahvas, peab võit jääma viimase päralt.

Selles veenab iseäranis Marxi ja Engelsi kirjavahetus; juba 15. augustil 1870. aastal kirjutab Engels oma geniaalsele sõbrale, et „meie omad võiksid” muule lisaks „tegutseda Elsassi ja Lotringi igasuguse annekteerimise vastu”; andvat ju Bismarck mõista, „et tal on kavatsus neid Baieri ja Badeni külge liita”. Kümnekond päeva hiljem aga kuulutavad Marx ja Engels „Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Komiteele”: „Kui nad võtavad ära Elsassi ja Lotringi, siis hakkab Prantsusmaa koos Venemaaga sõdima Saksamaa vastu. Sellise sõja hukatuslikke tagajärgi pole tarvis selgitama hakata.”

Selgitused olid ju ülimalt tarvilikud, kuid rahvustunde vastu ei suutnud nad vähimatki. Naiivne oleks arvata, et Bismarck ei saanud aru, mis kaasub Elsassi ja Lotringi annekteerimisega; ta mõistis seda väga hästi, kuid samas tal polnud kahtlust, et ü h i n e n u d Saksamaa suudab vastu seista kogu Euroopale. Oli ju väike Preisimaa mõne kuuga kogu maailmale näidanud, kui hädine on Prantsuse impeerium tegelikult; ühinenud Saksamaa, arvas Bismarck, pühib sellise vastase kõrvale mõne liigutusega.

Kuid mispärast häirisid sellised asjad Marxi ja Engelsit? Sellepärast, et nende elu mõte seisnes uue ideoloogia kuulutamises. Kristlikku sõgedust saatsid ootuspäraselt mõttetud verevalamised, kuna vaimulikud olid sõdade tõrjumisel piirdunud tühipaljaste fraasidega. Teadusliku sotsialismi valitsedes polnud säärasel arulagedusel kohta. Mis mõtet oli sotsiaaldemokraatide internatsionaalsel liikumisel, kui nad isegi mitte sõdade vallapäasu ei suutnud takistada?

Nii saab teoks rahva esimene pealejäämine: sakslased teavad, et nad Prantsusmaad lubamatul viisil alandades muudavad uue sõja möödapääsmatuks, kuid hirmu see neile ei tee; pole ju kahtlust, et võit uues, veel puhkemata sõjas kujuneb veelgi kergemaks. Kujutus „välksõjast”, mida Saksa strateegid 20. aastajal kultiveerisid, ei ilmunud juhuslikult.

Kujuteldav vägevus eeldas ootuspäraselt põhjalikke ettevalmistusi; selles on põhjus,

miks sotsiaaldemokraatide liikumine ei jõua pärast Prantsuse-Preisi sõda enam kulminatsioonipunktideni. Enne sõda olid Pariisi tänavad alatasa barrikaadidega kattunud, kuid alanduse järel algab äratuntav mõõn. Ju siis pärast sõda oli sootuks uus olukord ilmunud: niihästi prantslased kui ka sakslased, kes varem olid võidelnud rahvusetu klassivaenlase vastu, olid lõpuks teada saanud, kes on nende tõeline vaenlane. Valitsused ja töölisklass tegutsevad unisoonis: esimesed teevad kõik, et leida tulevasi liitlasi, sellal kui teine näeb palehigis vaeva, et sõduritel eelseisvas sõjas relvadest puudu ei tuleks. Marx ja Engels on jätkuvalt ühenduses rahvusvahelise tööliikumise juhtkujudega, aga see mõttevahetus ei tõuse teoreetilisest tasandist kõrgemale. Uusimat kogu liikumises märgib ehk see, et Marx ja Engels, venelaste suhtes tõrjuvad, hakkavad huvi tundma Venemaa vastu. Põhjus on selles, et venelaste osatähtsus revolutsioonilises liikumises pidevalt suureneb. Isegi noor Vladimir Uljanov jõuab 1895. aastal Euroopasse ja unistab kohtumisest Friedrich Engelsiga.

Ennekõike olid venelased huvitatud oma kodumaa vabastamisest, Euroopa internationalistid aga pingutasid jõudu, et saabuvat sõda ära hoida. Kui on üldse verevalamist, mille vallandumine kedagi ei üllatanud, siis küll too, mida hiljem hakati „maailmasõjaks” nimetama; nime leidmisega sai hakkama literaat, kellele turgatas pähe, et sõjas on osalenud kõik viis maailmajagu. Siiski oli esmajoones tegemist jõukatsumisega Saksa impeeriumi ja Prantsuse vabariigi vahel: just tollega, mida Marx oli juba 1870. aastal ette kuulutanud. Suureks (enne „maailmasõja” ilmumist iseloomustati nähtust „suure sõjana”) kujunes heitlus sellepärast, et verevalamiseks tervelt nelja aastakümne jooksul t e a d l i k u l t valmistuti.

Kavandatava suurürituse tulemuste enneolematu oli juba etteaimatav; tänu Marxi ettekuulutusele teadsid sotsiaaldemokraadid asjade käiku suurepäraselt ja seepärast tehti kõik, et internatsionaalne vendlus natsionalismile uuesti alla ei jääks. Kõige suurejoonelisemalt on kogu see problemaatika esitatud Roger Martin du Gardi neljaköitelises suurrömaanis; rahakad võimukandjad ihkavad üleüldist verevalamist, kuid sotsiaaldemokraatide ühisrinda tõttu pole selle vallandamine kerge: veel teose epiloogis, kui sõda juba käib, loobib romaani peategelane aeroplaanilt lendlehti, milles klassivendi keelitatakse sõgedast natsionalismist loobuma.

Sotsiaaldemokraadid olid teinud oma parima, kuid kõikvõimas rahvustunne polnud sõnadega võidetav; Jacques Jaurèsi, viimase takistuse sõja puhkemise teel, laskis palgamõrvar maha ja sellega oli sotsiaaldemokraatide toetus oma maa valitsusele tagatud. Juba mainitud Vladimir Uljanov, praegu üldiselt tuntud Lenini nime all, oli sellest renegaatlustest nii nõrkinud, et hülgas sotsiaaldemokraatia ja hakkas end „kommunistiks” nimetama; see ei tähendanud vähemat kui tagasipöördumist algse, „Kommunistide liidust” lähtuva traditsiooni juurde. Peatselt saavad sõja kuulutamised üldsusele teatavaks ja saksa sõduritega koormatud vagunid alustavad teed Prantsuse piiri poole. Patriootiline meelestatus avaldub raudteejaamas nii ülevoolavalt, et Houston Stuart Chamberlain, Versailles’ prantslaseks kasvanud inglane ja Hitleri tulevane „ristiisa”, teeb otsuse hakata sakslaseks ning jääb sellele elu lõpuni truuks.

Seda, kui väga olenes „maailmasõda” prantslaste allajäämisest Napoleon III ajal, tõendab isegi asjade väline kulg, täpsemalt hilisemad jäljendused. Bismarckil oli korda läinud teha sõja kuulutajaks Prantsusmaa ja pärast võidukat lõppu võeti see aluseks kontributsiooni nõudmisel; täpselt samuti kandsid prantslased 1914. aastal hoolt, et sõja kuulutaks tingimata Saksamaa, ja 1918. aastal krooniti seda saavutust määratu kontributsiooni nõudmisega. Prantsusmaad alandades polnud Bismarck mõõtu pidanud ja „maailmasõja” lõppedes vastati sellele vääriliselt: prantslased tegid kõik, et sakslased võtaksid Versailles’ rahulepingut ainult vaerahuna.

Nagu Prantsuse-Preisi sõja kõrvalsaaduseks oli kujunenud Pariisi kommuun, nii võrsutas Esimene maailmasõda Venemaal kõigepealt Veebruari- ja hiljem koguni Oktoobrirevolutsiooni. Siitpeale astub vastasseis (inimsus *contra* rahvas) kolmandasse ja viimasesse faasi.

Esmapilgul jääb mulje, et sotsiaaldemokraatia varasematele nõrkustele tehakse jäädav lõpp; hoolisid ju Trotski ja Lenin ainult kõigi rahvaste vabastamisest. Maal valitseb anarhia ja nälg, kuid selle juhid, mõteldes esmajoones kõige tähtsamast, loovad otsekohe alustala tulevasele maailmale: kolmanda ja tõelise kommunistliku internatsionaali, mis edaspidi saab üldtuntuks Kominterni nime all. Kõigil rahvastel, mõistagi võrdõiguslikel, oli ühesugune õigus ka kirjakeelele; selle loomisel võeti aluseks ladina tähestik; Venemaa üleminek ladina alfabeedile jäi lähema tuleviku ülesandeks. Trotski „permanentne revolutsioon” saab edaspidi tuntuks „maailmarevolutsioonina”; see pole muud kui loov arendus Marxi ja Engelsi aksioomile, mille kohaselt revolutsioon saab võita ainult tähtsamates riikides korraga.

Paraku sundisid sisemaalsed olud maailmarevolutsioonilist vaimustust ohjeldama; oli ju maailmasõjale järgnenud Venemaa kodusõda põhjustanud kohutava anarhia, millele liiati aitas kaasa juhtide revolutsiooniline meelestatus. Marxi kuulsa ettekuulutuse („Eksproprieerijad eksproprieeritakse!”) tõlkis Trotski vene keelde, võimendades seda käskiva kõneviisiga: *Grab nagrablennoe* (röövi röövitut)! Kõigele krooniks mõjus pärssivalt Lenini varajane surm; juba saatusliku haiguse kõrgpunkti jõudes (haiguse põhjus saab olla ainult „spetsiifiline”, konstateeris Behterev) kerkis küsimus, kes kujuneb tulevase hiigelriigi ainujuhtijaks. Trotski, internatsionaalse meelsuse kandja, mõtles lakkamatult kogu inimkonna vabastamisest, sellal kui Stalin (nagu Trotski „Autobiograafias” korduvalt toonitatakse) oli huvitatud rahupõlve saavutamisest ühes riigis. See ongi kriteerium, mille järgi bolševikke ennist osutatud teoses hinnatakse: „Võib kehtivaks kuulutada reegli: bolševikud, kes sõja ajal olid patrioodid ja pärast Veebruarirevolutsiooni demokraadid, on nüüd stalinliku natsionaal-sotsialismi pooldajad.”

Tsitaat seletab, mispärast pidi välismaale pagendatud Trotski „neljanda internatsionaali” organiseerima; mandus ju „komintern” stalinlikuks agentuuriks, millega tavatseti hirmutada lojaalseid eurooplasi. „Maailmarevolutsioon” aga muutus suisa ohtlikuks mõisteks; Vladimir Voinovištš, nõukogude kirjanik, on meenutanud, kui ketserlikuks peeti kolmekümnendail aastail kujutlust, et kommunism saab võita ainult kõigis maades korraga; õnneks jõudis kirjaniku isa selle väärdõpetusega esineda veel 1936. aastal (mitte 1937.) ja ta pääses viie laagriaastaga.

Toodud tõsiasiad seletavad, miks jutud ladina tähestikule üleminekust pidid kolmekümnendail aastail vajuma aegunud kurioosumite hulka. Vähe sellest; nagu üldiselt teada, kujunes kolmekümnendate aastate lõpp väikerahvaist pärinevaile intelligentidele lausa hukatuslikuks. Põhjus seisneb selles, et nad olid „kodaanlikud natsionalistid”, s. t. inimesed, kelle tegevus võis aeglustada väikerahvaste sulandumist suure vene rahva hulka. Sulandumine aga – kas polnud Rahvaste Juht ise oma isikliku eeskujuga tõendanud, et sellest kõrgemat ei saa midagi olla? Stalin ei kannatanud, kui teda püüti Kaukaasia vaimuvaraga kostitada; sellistel puhkudel tavatses ta öelda, et talle kui „vene kultuuri inimesele” jääb too kraam „võõraks”. See isiklikku laadi eripära seletab, miks „kodaanlikke natsionaliste” ja „kosmopoliite” kuni tema valitsemisaja lõpuni nii ägedalt tõrjuti. Esimeste surmapatt on ülalpool juba vilksatanud: tunnistati ainult rahvuslikkust, mille kandjad nägid ideaali sulandumises vene rahvasse. Teised seevastu, rahvustest kõrgemale jääjad, seostusid esmajoones trotskismi ja juutlusega. Ka välismaale pagendatuna õnnestus Trotskil Stalini peavastaseks üleneda; Hispaania kodusõja aastail võimutsesid stalinistid ainult Madridis, Barcelona kuulus trotskistidele. Vabariiklased kaotasid, kuna

lääneriigid ei tahtnud neid abistada, aga Rahvaste Juht arvas nurjangu põhjustajaks Trotski ja 1940. aastal pidi permanentse revolutsiooni teoreetik oma kahjuliku tegevuse elu hinnaga lunastama.

Niisiis märgivad kolmekümnendad aastad lõpetust: rahvas oli kerkinud nii kõrgele, et inimsus ei tulnud tema konkurendina kõne allagi. Elanuks Rousseau tol heroilisel ajal, siis tal oluks võimalus veenduda, et rahvas tõesti eales ei eksi. Aga rahva esimene Venemaa piires on adutav alles nüüd, tagantjärele; kolmekümnendate aastate Euroopa nägi Moskvast internatsionaalse vendluse keskust, inimkonna tulevase õnne kavandajat. See ei vääriks ju mainimistki, kui arvatav internatsionaalsus poleks kaasa aidanud rahva ainulisele ülene-misele, iselaadsele apoteosile, mis esimest ja viimast korda sai teoks kolmekümnendate aastate Saksamaal. Täna päevani imestatakse, kuidas sai „luuletajate ja mõtlejate rahvas” laskuda rahvuse sakraliseerimiseni; tähtsa tegurina aitas kaasa anarhia, mis sai suuresti indu teadmisesest, et üsna-üsna lähedal, kohe Poola riigi taga, rajavad inimesed alusmüüri inimkonna helgele tulevikule. Lenin oli kuni lõpuni jäänud truuks veendumusele, et esimese suurvõidu saavutab proletariaat Saksamaal, kuid kahjuks ei leidnud inimliku alatuse määr seejuures väärilist arvestamist: saksa proletariaadi juhid mõrvati ja sealset revolutsioonilist tegevust tabas ajutine halvatus. Seda teravamalt talletas nood alatused töörahva ajalooline mälu; tööliste kokkupõrked politseiga muutusid Saksa linnades nii ägedaiks, et surmajuhtumid polnud haruldus; pinge võimendus selleni, et töörahva eestkõnelejad esinesid avaliku ähvardusega: ühe tööliste tapmise eest tapetakse kaks politseinikku. Veel 1932. aastal organiseerisid Walter Ulbricht ja Erich Mielke ühe sellise paarismõrva, et seejärel NSV Liitu põgeneda. Säärase korratuse taustal hakkas diktatuuri hõnguga režiim tunduma millegi positiivseks. Konkreetsemat laadi asjaolud olid aiva Hitleri võimuletuleku vastu; Klaus Mann on kirjeldanud, kuidas ta, olles Hitlerit kohvikus näinud, lõplikult rahunes: oli ju vaatepilt teda veennud, et too jämeda ninaga mees ei saa kuidagi võimule tulla. Hindenburgil oli ei-tea-kust esile kerkinud poliitika jaoks ainult üks tähis: „böömi jefreitor”. Koguni Hitlerit ennast pani võimalus saada kantsleriks ajuti hämmastama. Seda suuremat osa etendas „rahvuse taassünd”; üldrahvalik vaimustus, mis oli eelnenud rahva ühinemisele, s. t. sünnile, uuenes sellisel määral, et kõikvõimas voog (Rousseau ütelnuks: „üldine tahe”) uhtis minema kõik takistused. Peagi selgus, et Saksamaad suudab juhtida ainult Adolf Hitler, ja Hindenburg oli sunnitud alla kirjutama määrusele, millega „böömi jefreitor” ülendati kantsleriks.

„Rahvuse taassünd” pühitseb rahva sakraalseks. Ootuspäraselt põhjustab selline ülen-damine ohtralt muudatusi, nii suuremaid kui ka väiksemaid. Väiksemad saavad väljenduse riigimasina korrashoies ja sotsiaalses järelevalves: nn. klassivõitluse vinetused kaotab rahvussotsialismi päike otsekohe. Aga need pisiasjad pole enam kui suure reformi, s. t. rahva sakraliseerimise kaasnähtus. Kõnealune ärapähitsemine omakorda seab sakraliseerijad vastamisi küsimusega äravalitud rahvast. Äravalituid, nagu nimigi juba ütleb, saab olla ainult üks; niisiis kujuneb sakraliseerimise eelduseks äravalitud rahva põhimõtteline vaenamine. Juut olevat „antikristuse kehastus”, öeldakse Goebbelsi päevikus. Tuletise seaduspärasust tõendab Dostojevski, kes on vene rahvast sakraliseerides jõudnud täpselt sellesama formuleeringuni.

Rahvussotsialismi järellugu on nii tuntud, et sellele pole mõtet sõnu raisata; niipalju ainult peaks väärima meespidamist, et areng kulges samas suunas niihästi natsionalistlikul Saksamaal kui ka internatsionalistlikul Nõukogude Liidus. Mõistagi pidi see juba kolmekümnendail aastail üldiselt silma hakkama. Isegi Demjan Bednõi, vana leninlane, tõi Pravda toimetusse oma poeemi, esitades seda kellegi Rotkämpferi loominguna ja andes oma „tõlkes” mõista, et olukord NSV Liidus ei erine hitlerliku Saksamaa omast. Stalin luges teose läbi ja volitas toimetajat vastama, et ta on kõigest aru saanud, kuid

jättis autori siiski karistamata. Praegused vaidlused, mille käigus tõestatakse, kui väga erines Nõukogude sotsialism Saksa fašismist, on seega õige anakronistlikud. Mispärast peaks internatsionaalne vendlus põhiline olema, kui seda juba Trotski jõudis nimetada „natsionaal-sotsialismiks”?

Paraku on sõnake kaasa rääkida ka otstarbekusel; olgu teod millised tahes – kõige tähtsamaks osutub ikka, missugust nime nad kannavad. Ja seepärast jääb internatsionaalne vendlus igavesti natsionalistliku pimediku päripooleks.

Kaksteist aastat, mille vältel rahvussotsialism maailma arengut suunas, vajutasid jäädava pitseri ka rahva esimusele; saab ju ühe rahva sakraliseerimine teoks teiste rahvaste halvustamise arvel ja see tõsiasi jääb äratuntavalt tallele ka pärast ainulise rahva desakraliseerimist. Praegu elab rahvussotsialism eelkõige ksenofoobia nime all; on poliitik võõraste kohta midagi halvustavat ütelnud, siis tema fašistlik meelestatus täiendavaid tõendusi ei vaja.

Ometi ei suutnud rahvussotsialism rahva esimusele surmahoopi anda; praegu väljendub kõnealune nähtus püüdluses iseseisvusele: väiksemad tahavad, et nad suurtest vähem oleneksid. Inimsuse idee, s. t. kujutus internatsionaalsest vendlusest on juba ammu loomulikkude surma surnud; stalinlik internatsionalism, nagu üldiselt teada, suubus hiljem uueks ajalooliseks ühenduseks, „nõukogude rahvaks” ja selle hiigelmoodustise eksistentsile saabus lõpp juba paarkümmend aastat tagasi. Poleks õige kujutleda toda lagunemist mingi erandliku, arenguloolisest üldsuundumusest hälbiva ilminguna: seda tõendavad usutavalt hilisemad analoogid Euroopas.

Mõistagi soovime nähtusele arusaadavaid põhjendusi leida; ja kõige usutavamaks, nagu ikka, osutub majanduslikku laadi seletus: töökamad ja jõukamad ei taha, et laisad kehvikud nende kulul elaksid. Sellele lisaks käibib põhjendina tugevama õigus, too, mille rakendamist väiksemaid valitsev suur endale üldreeglina lubab: on see ju ainus, mis laseb tal oma eelistest teadlikuks saada. Sedalaadi põhjendused kõlavad arusaadavalt, aga kõike need ei seleta. Hea küll, kontrast Põhja- ja Lõuna-Itaalia vahel hakkab tõepoolest silma, aga kas on ikka usutav, et Šotimaa Inglismaad toidab? Niisama pentsikult mõjub, kui meedias mainitakse Baieri iseseisvumise võimalust. Koguni USA-st kostab, et mõnes osariigis ei olda suurde tervikusse kuulumisega täiesti rahul. Ilmselt on tegemist püüdlusega, mille põhjustest pole ka püütlejail endil rahuldavat ettekujutust. 19. aastajal t u n t i, et ühinemisega peaks kaasuma mingeid üldisi, konkreetsemalt piiritlematuid paremusi; praegu seevastu adutakse, et suurimat eelist märgib olenematus.

See, et tendents pole suuri puudutamata jätnud, kõneleb alateadlikkuse kasuks. Väikeste püüdluses pole midagi arusaamatut; on ju nende seisundi halvemus nii ilmne, et nad suurtesse sulandumist peaksid lausa ihkama. Aga mispärast ei saa Saksamaa koosseisu kuuluda Austria? Religioon igatahes tuleb arvesse ainult nimelise takistusena.

Usutavaim kõigist põhjendusist on ilmselt nn. globaliseerumine, inimsuse idee õigusjärglane. Suurmõtetal pole Euroopale enam mõju, kuid kõikvõimsa majanduse toimejõust pääsu ei ole; väikesed tunnevad, et nad muutuvad suurtest üha sõltavamaks, ja see äratundmine väljendub püüdluses köidikuid lõdvendada.

On ideede arengujärk Euroopal seljataga? Vähemasti oletuse korras peaks selline küsimus senise arenguloo taustal lubatud olema. Juba 18. sajandi lõpul oli Friedrich Schiller veendunud, et muud maailmajaod ei tule Euroopa kõrval kuigivõrd arvesse; nii suureks oli muutunud eurooplaste üleolek ülejäänud maailmast. Muule lisaks oli valgustusajastu reisikirjade lugemise aeg; esimesest ümbermaailmareisist alates olid eurooplased liikvel kogu maailmas ja noid reisimisi tutvustati raamatuis, mis kõik tõendasid, kui väga on valge inimene ette jõudnud tõmmumatest inimtõugudest. Sealtpeale on meil tavaks samastada üleeuroopalikku ülemaailmsega; „maailmakuulus” tähendab, et inimest tuntakse kogu

Euroopas. Alles 20. sajandil hakati säärast suhtumist „europotsentrismiks” halvustama.

Üleolekutunde põhjusi pole tarvis pikemalt selgitada; oli ju India, praegune gigant, Inglismaa alluvuses, ja kui Hiina püüdis esineda iseseisvamana, siis „oopiumisõjas” näidati talle otsekohe tema õige koht kätte. Tänapäevani käibib kujutus, mille kohaselt Esimene maailmasõda, s. t. Saksa impeeriumi sõda Prantsuse vabariigi vastu oli ennekõike võitlus „asumaade” pärast.

Euroopa esilekerkimise loo saab kokku võtta mõne lausega. Kristluse lahtumist saatis „inimese ja maailma avastamine”; ja maailm oli nii suur, et selle avastamisest jätkus täiesti uusaja esimeste sajandite sisustamiseks. Kristluse tõttu oli maailma mitmekesisus pikka aega tundmatuks jäänud ja seepärast süveneb avastamisega samaaegselt tõrjehoiak religioosse sõgeduse suhtes; areng saavutab kulminatsiooni Suure Prantsuse revolutsiooniga, mille käigus tehakse kristlusega sümboolne lõpp. Järgmisel, 19. sajandil hakatakse tundma, et mingi üldine ideoloogia peaks ühiskonnal siiski olema, ja see tunne saab väljenduse ühiskondliku õigluse nõudmises. Platonist alanud püüd leiutada täiuslik ühiskonnakorraldus muutub uuesti populaarseks ja sihti hakatakse nägema siinpoolse täiuse saavutamises. Viimane aga eeldab ennekõike ainelist küllust; sellest siis eriline tähelepanelikkus kõige suhtes, mis rikastumisele iganes kaasa aitab. Sotsialistid, üldinimliku õnne taotlejad, eitavad natsionalismi, kuna see viib kokkupõrgeteni erinevate rahvaste vahel. Paraku on iga inimene oma rahvaga seotud tihedamalt kui inimkonnaga ja seepärast peavad sotsialistlikud üliväärtused rahvuslikkuse ees taganema. Sadakond aastat väldanud arengu vältel üleneb rahvas sakraalseks, tuues lõpetuseks äratundmise: k a rahva ärapähitsemine põhjustab ainult õnnetusi.

Et rahva sakraliseerimist ei saa korrata, peaks olema endastmõistetav; eurooplastel tuleb leppida ideoloogilise nullseisuga. Religioossuse jäänukeist väärib nimetamist ainult üks: surmanuhtluse kaotamine; sellega püütakse endale sisendada, et inimelu kui selline peaks konkreetsete inimeste meelevallast justkui kõrgem olema. Aga see vaimuväärtus pole enam kui suuremõõtmeline analoog põgusale ajavahemikule Stalini valitsemisajal, mil surmanuhtlust asendas „kümme aastat kirjavahetuse õiguseta”.

Ideetu ühiskonna elujõud peaks selguma vastasseisus islamiga. Õnneks toimuvad sotsiaalsed selginemised tasapisi ja pikemaid ajavahemikke eeldades.

Ilmar Vene

(1951)

Lõpetas 1975. a. TRÜ saksa keele ja kirjanduse erialal. Alates 1979. a. Tartu ülikoolis raamatukoguhoidja. Mitmete esseeraamatute autor.

Vanemuise süünd. Lisandusi eesti pseudomütoloogia ajaloole

Aivar Põldvee

Inimesed loovad endale jumala ja see jumal loob nendele siis iseloomu.

G. H. Merkel

Vanemuiselt laenatud kandle saatel luuletas lauluisa Kreutzwald „Kalevipoja”, Vanemuise selts kutsus kokku üldlalupeo... ja siis ei olnud enam pääsu: eestlastest sai laulurahvas, kes laulis end vaimult suureks ja lõpuks ka vabaks. Selline on eestlaste keskne omamüüt, mille alguseks on Vanemuise laul ja kõrgpunktiks laulev revolutsioon. Erinevalt Taarast, keda maausulised jumaliku jõuna austavad ja kelle üle peetakse tänapäevalgi teaduslikke vaidlusi,¹ elab Vanemuine siiski vaid luuleelu. Laulujumala tõukas muinaseesti panteonist välja juba Matthias Johann Eisen, kinnitades et rahvale lihasse-luusse kasvanud Vanemuine, kes „Eestis kollitab 1841. aastast alates Faehlmanni manamisel”, on tegelikult sissetoodud salakaup.² Pärast Eisenit pole Vanemuine põhjalikumalt teaduslikku huvi pälvinud – juhtum on lahendatud ja toimik suletud. Entsüklopeediagi pühendab kunagisele superstaarile vaid kaks lauset: „Vanemuine, eesti pseudomütoloogia laulujumal, kelle tuletas Väinämöise eeskujul K. J. Peterson ja kujundas muistenditegelaseks F. R. Faehlmann. 19. saj. luules

Joonis 1. F. L. v. Maydelli illustratsioon F. R. Faehlmanni muistendile „Wannemunne's Sang” (1840).

¹ A. Viires. Taara avita! – Looming 1990, nr. 10, lk. 1410–1421; U. Sutrop. Taarapita – saarlaste suur jumal. – Mäetagused 2002, nr. 16, lk. 7–38. (<http://www.folklore.ee/tagused/nr16/sutrop.pdf>); T. Kulmar. Taevasest üliolendist usundilooliselt ja muinaseesti aineses. – Mäetagused 2006, nr. 30, lk. 17–32. (<http://www.folklore.ee/tagused/nr30/kulmar.pdf>); T. Vakker. Rahvusliku religiooni konstrueerimise katsed 1920.–1930. aastate Eestis – taara usk. – Mäetagused 2012, nr. 50, lk. 175–196.

² M. J. Eisen. Eesti mütoloogia. Teine trükk. Tallinn, 1995 (esmatrükk 1919), lk. 116–117; M. J. Eisen. F. R. Faehlmann folkloristina. – Friedr. Rob. Faehlmann'i album. Tartu, 1929, lk. 83.

(F. Kuhlbars jt.) oli V. populaarne tegelaskuju.³ Ometi leidub Vanemuise sünniloos tahke, millele pole piisavalt tähelepanu pööratud. Siinne artikkel vaatleb Vanemuise süüdi senisest pikemas geneetilises ja historiograafilises perspektiivis ning püüab heita lisavalgust meetoditele, mille abil kujundati eesti pseudomütoloogia.

1

Friedrich Robert Faehlmann esitas muistendi laulujumal Vanemuise (*Wannemunne*'st) Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 2. veebruaril 1838 ühes lugudega Emajõe sünnist ja keelte keetmisest. Saksa keeles ette kantud lugude kohta kõneles Faehlmann, et ta on neid noorusaastatel kuulnud või hiljem külaskäikudel rahva suletud suust välja meelitanud ning püüdnud neid võimalikult täpselt tõlkida. „Vanemuise laul” (*Wannemunne's Sang*) pärines väidetavalt Järva- ja Virumaalt. Vanemuine kutsus kõik inimesed ja loomad kokku, et anda nende keelele, mida seni kasutati vaid argipäevatarvitusteks, laul ehk pidukeel (s. o. uus register), millega rõõmu tunda ja jumalaid kiita. Vanemuine laskus alla maa peale: „Ta seadis oma käharad juuksed korda, kohendas riideid, silitas habet, kõhatas hääle puhtaks ja katsetas kandlemängu.” See süündis Tartus Toomemäel, Emajõe kallastel, mis Faehlmanni sõnul oli „eestlaste klassikaline pärisala” ja „esimeste inimeste paradiis”. Muistend lõppes ennustusega, et Vanemuine „tuleb ükskord tagasi, kui õnnesilm jälle neil nurmedel

valitseb”. Faehlmanni muistend avaldati Õpetatud Eesti Seltsi toimetiste esimeses vihikus 1840. aastal, seda illustreeris Friedrich Ludwig von Maydelli litograafia (vt. joonis 1).⁴ Oskar Loorits on „Vanemuise laulu” kohta öelnud: „Harva teame me jumalate sünnipäeva nii täpselt!”⁵ ÕES-i toimetiste esimeses vihikus ilmus veel kaks Vanemuise seonduvat kirjatööd: Helsingi ülikooli tudeng Henrik Johan Holmberg (tema isa oli Tallinna Mihkli koguduse õpetaja) tegi „Kalevalast” saksakeelse sisukokkuvõtte⁶ ning Nikolai David Hermann Mühlberg avaldas „Kalevala” sissejuhatuse tõlke eesti ja saksa keelde.⁷ Mühlberg selgitas joonealuses, et Väinämöinen, eesti keeles *Wannemunne*, on Põhjala algjumala ja valitseja, soome Apollo Kaleva poeg. Ta lõi laulu ja leiutas kandle, mille abil võlus päikese, kuu, tähed, mäed, metsad, mered, inimesed ja loomad; tema vend oli Ilmarinen.⁸

Mõne aja pärast eristus *Wannemunne* Väinämöisestä ja sai Faehlmannilt uue nimekuju *Wannemuine*, s. o. tänases kirjaviihis Vanemuine. 1846. aasta paiku ilmusid laulujumala kõrvale vennad *Ilmarine* ja *Lämmeküine* (kuumsõrm, kuumküüs), vägev vibukütt *Wibboane* jt. Nende eluase oli *Kallewe* ehk *Kaljowe* ehk *Kaljowald* ning otsesteks järeletulijateks *kallewe poead*, esimesed maadevalitsejad. Artiklis „Missugune oli vanade eestlaste paganlik usk?” (1848, ÕES-i ettekandena 21. jaanuaril 1847) selgitas Faehlmann, et *Wannemuine* on peajumal Vanaisa (*Tara*) kolmest pojast vanim – siit ka nimi: vanem muudest⁹ (*der Aelteste*

³ Eesti Entsüklopeedia 10. Tallinn, 1998, lk. 212.

⁴ F. R. Fählmann. Esthnische Sagen. – Verhandlungen der Gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 1, H. 1. Dorpat, Leipzig, 1840, lk. 38–47; F. R. Faehlmann. Teosed I. Koost. M. Lepik, E. Aaver, H. Laanekask, K. Metste. Tartu, 1999, lk. 35–51.

⁵ O. Loorits. Estnische Volksdichtung und Mythologie. Tartu, 1932, lk. 10 (Äratrükk teosest: Zur estnischen Kulturgeschichte. Vorzeit, Sprache, Volksdichtung und Mythologie, materielle Kultur. Tartu, 1932.)

⁶ H[enrik] J[ohan] Holmberg. Kalevala. Ein finnisches Nationalepos, herausgegeben von Dr. Lönnroth. – Verhandlungen der Gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 1, H. 1. Dorpat, Leipzig, 1840, lk. 25–37. Holmbergi kokkuvõtte jäi Eestis kauaks ajaks peamiseks aknaks soome eepose maailma. Õpetatud Eesti Seltsil oli „Kalevala” eksemplar olemas juba 1839. aastal, kuid selle lehed olid veel 1934. aastal lahti löikamata; Kreutzwald tutvus „Kalevalaga” lähemalt alles 1853. aastal saksakeelse tõlke kaudu.

⁷ N. Mühlberg. Probe einer Esthnischen und Deutschen Uebersetzung des Prologs der Kalevala. – Verhandlungen der Gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 1, H. 1. Dorpat, Leipzig, 1840, lk. 89–96.

⁸ Faehlmanni muistendite ning Holmbergi ja Mühlbergi kirjutiste põhjal kirjeldas eestlaste muinasuku Tartu ülikooli ajaloo professor Friedrich Kruse (Ur-Geschichte des Esthnischen Volkstammes. Moskau, 1846, lk. 32 jj.).

der Andern): „Vanaisa oli loonud ta vanana, hallide juuste ja habemega, ning andnud talle vanaduse tarkuse; aga süda oli tal noor ja tal oli luule- ja lauluanne. Vanaisa kasutas tema tarka nõu ja kui mured ta laupa tumestasid, mängis *Wannemuine* ta ees oma imelist kannelt ja laulis talle oma armsamaid laule.” Maailma loomises osales *Wannemuine* lauldes ja tantsides, tema jalajälgedest tärkasid lilled ja istekohtadesse kasvasid puud.¹⁰ 1849. aastal kandis Faehlmann ÖES-is ette muistendi *Wannemuise*, kes veel vanuigi läinud kosjateele, saanud kolmelt neiult korvi (nagu Väinämöinen Ainolt) ning leidnud endale lõpuks Endla järve äärest kasutütre Juta. Juta armsam olnud Endel, Ilmarise poeg.¹¹ Lisaks on Faehlmannilt säilinud Kalevipoja loo värsistamise katse, arvatavasti 1840. aastate keskelt, kus kohtame kolmandat Vanemuise nimekuju: „Leih mir deine Harfe, *Wainemoinen!*” (Laena mulle kannelt, *Wainemoinen!*)¹² Sellised on hajusad piirjooned, millega Faehlmann visandas Vanemuise ja tema asendi muinaseesti panteonis.

Eesti pseudomütoloogia kujunemist tavatsetakse kirjeldada kolmeastmelisena: (1) Petersoni tõlgitud „Soome mütoloogia”, (2) Faehlmanni muistendid ja (3) Kreutzwaldi „Kalevipoeg”.¹³ Kuidas mahub sellesse skeemi Vanemuise sünd?

Kristian Jaak Petersoni töö „Finnische Mythologie” (1821)¹⁴ on teatavasti Christfrid Gananderi leksikoni, algselt soome sõnaraamatu lisanduseks kavandatud „Mythologia Fennica” (1789)¹⁵ mugandus. Peterson tõlkis „Mythologia Fennica” kärbetega rootsi keelest saksa keelde, esitades algtekstis alfabeetiliselt järjestatud materjali süstematiseeritud kujul, ning täiendas Gananderi artikleid kahekümne eestiainelise kommentaariga.¹⁶ Artikkel *Wainemoinen* algab Petersonil nõnda: „Üks soomlaste kõrgematest jumalatest. Ta valitseb *Ilmarise* kõrval õhus, vees ja tules, ja tekitas pimedas Põhjalas põuavälku¹⁷. Ta sepistas rauda või vähemalt lisas sellele oma tuld.”¹⁸ *Wainemoist* kaitses kindel rüü, teda ennast aga peeti nii pühaks, et isegi tema higit arvati olevat tervendav toime. Tema riided olud iseäranis kirjud, vöö ehitud sulgede ja mitme värviga, ning ta lennanud nagu Mercurius. *Wainemoisel* olnud tütar *Kiwutar* ja (sala)poeg kellegi merejumalannaga. Linnupüüdjad ja jahimehed kutsusid *Wainemoist*, et tema kandle meeldiv kõla metsaloomad paigale naelutaks, kaladki hakanud rõõmust hüppama ning merejumalanna, sireenid ja delfiinid tõusid kaldale kuulama. Peale selle oli *Wainemoinen* lauljate kaitsja ning vahva laulja, soomlaste Apollo ja kandle leiutaja. Kandlemängu olla talle õpetanud tema isa,

⁹ A. H. Neusi arvates lasi Faehlmann end eksitada moonutatud eesti nimekujust; algupärane Soomes säilinud nimekuju *Wäinämöinen* osutab, et tegemist oli väina jumalaga, jumalikustatud Väina (Daugava) jõega. Järelikult algselt oli *Wanemuine* ehk *Wanamuine* veejumal, aga paganlikel veejumalatel olnud enamasti ka lauluandi. Vt. H. N. [A. H. Neus.] Zur Erklärung des Stadtnamens Dorpat. – Das Inland 1852, nr. 48–51, vg. 885–890, 904–910; 926–933, 946–949, siin vg. 947; F. [R.] Kreutzwald, [A.] H. Neus. Mythische und Magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg, 1854, lk. 47. Soome Väinämöinen arvatakse tulenevat sõnast *väinä* (e. k. väin), kuid on ka teisi selgitusi. Daniel Jusleniuse (1745) järgi oli tegemist veehaldjaga, mille etümoloogia oleks *wein-emonen* (e. k. veteema). Vetejumalaks, küll mitte jumalannaks, on Väinämöist peetud hiljemgi. Vt. M. Haavio. Väinämöinen. Suomalaisten runojen keskushahmo. Porvoo, 1950, lk. 15, 32–41.

¹⁰ F. R. Faehlmann. Teosed I, lk. 134–144.

¹¹ F. R. Faehlmann. Teosed I, lk. 173–183.

¹² F. R. Faehlmann. Teosed I, lk. 129–133, 243–244.

¹³ Vt. näiteks E. Jansen. Muinaseesti Panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. – Keel ja Kirjandus 1998, nr. 12, lk. 805.

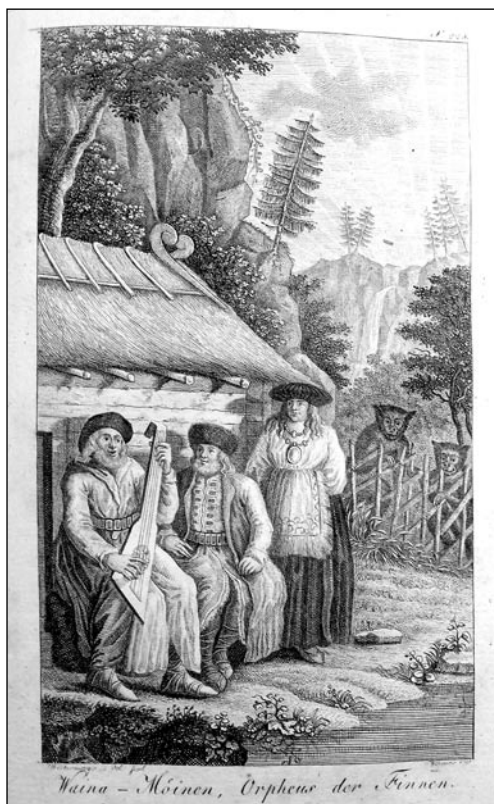
¹⁴ C. J. Peterson. Christfrid Ganander Thomasson's Philos. Mag. Finnische Mythologie. Reval, 1821.

¹⁵ C. Ganander. Mythologia fennica. Åbo, 1789.

¹⁶ Vt. R. Järv. Kristian Jaak Peterson Eesti mütoloogiat kokku kandmas. – Kirjandusteadus. Mõte ja ulm, rakendus ja uurimus. Koost. L. Epner ja A. Merilai. (Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli toimetised, 1). Tartu, 1996, lk. 118–135.

¹⁷ Ganander pidas algtekstis ilmselt silmas virmalisi.

¹⁸ C. J. Peterson. Finnische Mythologie, lk. 20.

Joonis 2. C. Westermayri illustratsioon „Waina-Möinen, Orpheus der Finnen“ G. H. Merkeli raamatule „Die Vorzeit Lieflands“ (1798).

tark ja kõikvõimas *Kaweh*¹⁹. Veel olnud *Wainemoisel* nümfist tütar *Hurus*.

Gananderi kirjeldustele ja rahvaluulenäidetele lisas Peterson märkuse: „Ka eestlased tundsid arvatavasti seda jumalat. Kuna mõni eesti laul sarnaneb silmatorkavalt ülaltoodud soome lauludega. Aga jumal, kellest neis laul-

dakse, on noist [eesti lauludest] täiesti kadunud või leiame tema asemel laulva talupoja.“²⁰ Nende sõnade kinnituseks tõi Peterson kaks rahvalaulu (*Olli mul üks ella wend* ja *Kui ma hakkam laulemaie*).²¹ Kuna *Wainemoisel* oli suguluse või seikluste tõttu tegemist paljude müütiliste tegelastega, on teda mainitud ka Petersoni raamatu teistes Gananderilt pärit tekstides. Raamatu registrit tituleeritakse teda: *Wäinämöinen* ehk *Wainemoinen*, taeva jumal (*ein Gott des Himmels*). Olgu täpsustatud, et Gananderi leksikonis on Väinämöise kohta kaks eraldi märksõna: (1) *Wäinämöinen* ehk *Wainemoinen* ja (2) *Wäinämöinen* ehk *Äinemoinen*. Peterson on need liitnud. Teine Gananderi artikkel kordab sisult paljuski esimest, kuid lisab, et *Wäinämöinen* toonud maa peale tule nagu Prometheus, ja ta pole mitte üksnes Apollo, vaid ka „meie soome Orpheus“ (*vår Finska Orphæus*).²²

Nagu näha, ei ole Faehlmanni Vanemuine kaugeltki nii värvikas ja mitmekülgne tegelane kui see, keda tutvustas Peterson. Faehlmanni muistendites „Soome mütoloogia“ järgi otsinud Kristi Metste hinnangul on Faehlmanni ja Petersoni jumaluste ühisosa väike: sarnaste nimede ja rollidega on vennad Vanemuine/*Wainemoinen* ja Ilmarine/*Ilmarinen*, kuid üksnes esimesele neist sõandas Peterson pakkuda eesti vastet.²³ Aga peale kandlemängu ja samanimelise venna pole Faehlmanni laulujumalal Gananderi-Petersoni *Wainemoisega* muud ühist kui ekstravagantne riietumisstiil ja härdameelsus: „Ja ta oli oma laulust nii haaratud, et nuttis palavaid pisaraid, mis tungisid läbi ta kuue kuue ja seitsme särgi.“²⁴ Vaatamata

¹⁹ Gananderi teise versiooni järgi (artiklites *Kalewa* ja *Kalewan-pojat*), mida Peterson ei maini, oli Väinämöinen üks hiiglase *Kalewa* 12 pojast (vt. C. Ganander. *Mythologia fennica*, lk. 29–30). Muinashiu *Calawa* 12 pojast (*Soini, Hiji, Wäinämöinen, Ilmarinen, Kihawanskoinen* jt.) teatas 1674. aastal Paltamo praost Johannes Cajanus Rootsi antikviteetide kolleegiumile (vt. A. Sarajas. *Suomen kansarunouden tuntemus 1500–1700-lukujen kirjallisuudessa*. Helsinki, 1956, lk. 62–65).

²⁰ C. J. Peterson. *Finnische Mythologie*, lk. 26.

²¹ C. J. Peterson. *Finnische Mythologie*, lk. 27–28.

²² C. Ganander. *Mythologia fennica*, lk. 103–105.

²³ K. Metste. Von K. J. Peterson bis F. R. Faehlmann: die Erschaffung der estnischen Mythologie. – *Triangulum*. 12. Folge. Riga, Bonn, 2007, lk. 149–151.

²⁴ F. R. Faehlmann. Teosed I, lk. 50; vrd. C. J. Peterson. *Finnische Mythologie*, lk. 23, 25–26 (*putosit wesi pisarat / läpi wiiden willa waipan, / sarta kauhtanan kahexan*). Arvatavasti kajab Faehlmanni saksakeelses väljendis (*sechs Röcke und sieben Hemden*) vastu rahvasuust tuntud ütlus külma tuule kohta: „Käib läbi kuue kuue ja seitsme särgi.“

sarnastele nimedele ja mõnele ühisele geenile paiknesid Petersoni ja Faehlmanni laulujumal mitte ainult erinevates mütoloogilistes maailmades, vaid olid ka erineval moel tehtud.

2

Eesti pseudomütoloogia ja panteoni loomine oli osa 18.–19. sajandil Euroopa rahvaste seas levinud laialdasest hoovusest, mis sai innustuse ja ideed Johann Gottfried Herderilt ning inspiratsiooni ja osalt ka töövõtted James Macphersonilt.²⁵ Rahvaluules hakati nägema rahva hinge väljendust ja varjatud varandust: tarvitseb vaid vanad lood ja laulud kokku korjata või rekonstrueerida ning neist kangastub kuldne minevik. Antiikkunsti ja -varemete uurimisest lähtunud eeldust, et laiali pillatud riisemetest, olgu need skulptuuri tükid või saagade fragmendid, saab taastada algse teraviku, on Jaan Undusk nimetanud *sünekdohhi printsibiiks*.²⁶ Antiikmaailma kõrvale kerkisid Skandinaavia jt. rahvaste mütoloogiad, mis koos Ossiani lauludega süvendasid usku, et müüdid on elus, et müüt on miski, mida poeet saab pärida ja luua.²⁷ Nõnda avanes võimalus anda ka n.-ö. ajaloota rahvastele austusväärne muinasaeg, sama kuldne kui vanadel kreeklastel või roomlastel, et õigustada nõudmisi paremale olevikule või anda lootust helemaks tulevikuks.

Aga sel eelromantismi hoovusel oli eel-lainetus, mis ilmutas end näiteks Rootsis 17. sajandil, kui sõjaliseks ja poliitiliseks suurvõimuks tõusnud riik ja rahvas vajasis väarikat ajalugu. Äärmusliku arenduse leidis see nn. gotitsismis, mille tähtsaim teos oli Olof Rudbecki „Atlantica” neljas köites, aastaist 1679–1702. Antiikajalugu sai Rootsi juured ning antiikjumalad Rootsi päritolu. Egiptuse Teeba pole midagi muud kui Täby Stockholmi

lähedal, jumalanna Venus tuleb rootsi sõnast *vän* (sõber), Herkules on Här-Kolle (*härfförare*, rts. väejuht) jne. Sarnase pseudoajaloo arendas välja Turu professor Daniel Juslenius teoses „Aboa Vetus et Nova” (Vana ja uus Turu, 1700), kust selgus, et Rooma ja Kreeka tsivilisatsioon on pärit hoopis Soomest. Ei puudunud ka Macphersoni eelkäijad, nagu näiteks üks Uppsala tudeng Lucas Halpap, kes avaldas trükis võltsitud Islandi saaga (1690), mille määrnud ja fragmentaarse käsikirja ta olevat ostnud kelleltki talupojalt. Kriitilisemat ajalookirjutust esindas Saksa päritolu Rootsi riigihistoriograaf, Uppsala ülikooli professor Johannes Schefferus, kelle töödest sai kõige laiema leviku uurimus laplastest „Lapponia” (1673).²⁸ Kuna tänane Eesti oli sel ajal Rootsi osa, siis avaneb 17. sajandist ka eesti pseudomütoloogiale teine perspektiiv, kui seda pakuvad rahvaluule- ja kirjandusteaduse harjumuspärased tagasivaated, mille fookus muutub 19. sajandist kaugemal enamasti ähmaseks.

Rahvusliku või eelrahvusliku identiteedi-loome ette rakendatud müütilised jumalad ja kangelased olid enamasti õilsamad ja tugevamad kui vaenulike naabrite või teiskeelse här-rasahva omad. Ganandergi annab teada, et *Wänämöinen* oli kandlemängus osavam kui kuulsad rootsi skaldid *Eiwinder* ja *Smider*.²⁹ Kohalikele jumalatele otsiti omaduste poolest vasteid antiikmaailmast, isiku- ja kohanimed etümologiseeriti vanade keelteni ning sageli jõuti samasse kanti ka rahva algkodu otsides. Kui aga allikad osutusid nii ahtraks, et sobivaid muinasjäänuseid ei leidunud, siis sünekdoohhi printsibiist ei piisanud, appi tuli võtta teised meetodid – laenamine ja luuletamine. Peterson selgitas „Soome mütoloogia” eessõnas: „Kuna soome mütoloogial on *nii palju eesti omaga ühist*, lisisin ma selle, mis ma viimasest leida võisin, märkustes juurde.

²⁵ Ü. Valk. Eesti folkloristika kulg distsipliinist diskursiivseks formatsiooniks. Mõtteid ja tähelepanekuid. – Keel ja Kirjandus 2010, nr. 8–9, lk. 562–566; The Reception of Ossian in Europe. Ed. by H. Gaskill. London, New York, 2004; eriti vt. kogumiku artiklit: J. Leerssen. Ossian and the Rise of the Literary Historicism, lk. 107–125.

²⁶ J. Undusk. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdoohhi printsip. – Keel ja Kirjandus 1995, nr. 9–11, lk. 577–587, 669–679, 746–756, siin lk. 669 jj.

²⁷ B. Feldman, R. D. Richardson. The Rise of Modern Mythology, 1680–1860. Bloomington, 1972, lk. 199.

²⁸ S. Lindroth. Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden. [Stockholm], 1989, lk. 284–320.

²⁹ C. Ganander. Mythologia fennica, lk. 103; C. J. Peterson. Finnische Mythologie, lk. 24.

Aga ma pean tunnistama, et ma *leidsin vähe, äärmiselt vähe* [kursiiv – A. P.], kuna üleüldse on rohkem kirjutatud eestlaste ebausust kui nende mütoloogiast.” Petersoni jutt kõlab vastuoluliselt, aga see vastuolu kaob, kui peame silmas tema töö sissejuhatavat, visandlikku iseloomu – polnud ta ju Gananderi tõlkides veel 20-aastanegi. Oma lõppeesmärgi sõnastas noormees nõnda: „Ma loodan, et see vähene, mis ma olen eesti mütoloogiast kokku korjanud, äratav teisteski asja vastu huvi, nii et me võib-olla aja jooksul ka *eesti mütoloogia* [kursiiv – A. P.] omanikeks saame.”³⁰

August Annisti arvates algatas Petersoni töö eesti muinsusekäsituses uue ajajärgu: Soomele vihjates lasti aimata, et ka Eestis ei puudunud oma Olümpos.³¹ Eduard Laugaste hinnangul pani „Soome mütoloogia” tõlge aluse ulatuslikumale pseudomütoloogia kasutamisele Eestis.³² Need on krestomaatiliseks muutunud väited, millele on vastu vaielnud vist üksnes Ilmar Talve, väites et Petersoni väheseid märkusi pole põhjust nimetada pseudomütoloogiale alusepanemiseks. See võis olla üksnes taustajõuks, kui pseudomütoloogia järgmisel perioodil tööpoolest süündis.³³ Seda poleemikat on võimalik jätkata nii eesti pseudomütoloogia pöördepunkti(de) küsimuses kui ka faktilises ja metodoloogilises plaanis. Järgnev arutelu tõukub Merkelist ja veelgi kaugemalt, Rootsi ajast, nagu juba vihjatud.

3

Kõigepealt Garlieb Helwig Merkel, kelle alustatud suunas kulges „kogu järgneva [19.]

sajandi eestiline muinsusekäsitus”, jätkates sedasama imetlevat tundetooni ja „eesti muinasaja suuruse meelestust”, nagu kirjutas August Annist.³⁴ Aga jumalate küsimuses tegi Annist Merkeli ülekohtuselt väikeseks: „Merkel, kuigi kõneldes ka eesti ja soome usundist, tutvustab ja luulendab kõigepealt siiski läti mütoloogiat.”³⁵ Jutt on teosest „Liivimaa esiaeg” (1798),³⁶ millele faktitäpse ajalooramatuna saab teha etteheiteid, kuid mis siinses kontekstis väärib tõsist tähelepanu. Raamatu eestlasi ja liivlasi käsitlevas osas visandas Merkel pildi muistsest rahuarmastavast suurrahvast, kes kunagi valitses alal Norra mägedest Uuraliteni ning Põhja-Jäämerest kuni Irtõši jõe ja Kaspia mereni, jõudis Läänemere äärde ja Doonau kallastele, kuid kelle võõrad vallutajad ja ajaloo pöörded on lahku ajanud. Ja seda panoraami silmas pidades jätkab Merkel: „Eestlased, kelle esiajale need leheküljed on õigupoolest pühendatud, erinevad kommete ja usu poolest teistest samast [soome] soost rahvastest nii vähe, et viimaste kirjeldus on põhijoontes ka eestlaste oma. Seega ei tule pidada liialduseks, et ma räägin edaspidi soomlastest üldisemalt.”³⁷ Niisiis, seal, kus Merkel kirjutab *soomlane*, tuleb lugeda *eestlane*. Seesama oli ka Petersoni „Soome mütoloogia” tõlke varjatud sõnum.

Idee eestlaste ja soomlaste sugulusest ei olnud Merkeli raamatu ilmumise ajal siiski veel enesestmõistetav. Näiteks August Wilhelm Hupel osutas oma 1780. aastal ilmunud grammatikas kõhklevalt, et „eesti keel näib olevat soome keele õde, sest tal on sellega palju ühiseid sõnu ja reegleid”.³⁸ 19. sajan-

³⁰ C. J. Peterson. *Finnische Mythologie*, lk. VI.

³¹ A. Annist. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. Toim. Ü. Tedre. Tallinn, 2005, lk. 410–412.

³² E. Laugaste. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tallinn, 1963, lk. 336–337.

³³ I. Talve. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu, 2005, lk. 273.

³⁴ A. Annist. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”, lk. 404; vt. ka J. Undusk. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdoohhi printsiip, lk. 796; J. Undusk. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt. – Keel ja Kirjandus 1997, nr. 11–12, lk. 721–734, 797–811, siin 724 jj.

³⁵ A. Annist. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”, lk. 412.

³⁶ G. Merkel. *Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes*. Bd. 1. Berlin, 1798.

³⁷ G. Merkel. *Die Vorzeit Lieflands*, lk. 216–217: *Die Esthen [– – –] unterscheiden sich wenig in Sitten und Religion von den übrigen Völkern ihres Stammes, daß ein Gemälde derselben, den Hauptzügen nach, auch das ihrige ist.*

³⁸ A. W. Hupel. *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen Wörterbuch*. Riga, Leipzig, 1780, lk. 4.

dil pilt muutus ja Eduard Ahrens väitis 1853. aastal kindlalt: „Algselt oli eesti rahvaluule (*Volks poesie*) soome rahvaluulega üks, nii nagu keel ise oli soome keelega üks.”³⁹ Tegelikult polnud see mõte uus: eestisoome keelesuguluse küsimuses jõuti selgusele juba 17. sajandil. Georg Stiernhielm avaldas arvamust, et eesti keel on sündinud sarmaatia, kreeka ja keldi keele segunemisel ning Põhjamaadele rändamise käigus on sellest murretena eraldunud soome ja lapi keel.⁴⁰ Thomas Hiärne aga selgitas 1673. aastal kirjjas Uppsala ülikooli professorile Johannes Schefferusele, et „soome ja eesti keele vahel on väiksem erinevus kui ülemja alamsaksa keele vahel”.⁴¹ Oma kroonikas läks Hiärne veelgi kaugemale, esitades eesti mütoloogia rekonstrueerimiseks esmakordselt meile juba tuttava mõttekäigu: „Kunad [eestlased] olid soomlastega üks rahvas, ühe keele ja samade kommetega, arvan ma, et neil pidi ka olema ühesugune jumalateenistus, nagu võin tõendada paljustki, mis neil veel paganlusest on kasutusele jäänud.”⁴² Meetodina on see täpselt sama laenamine, mida kordasid hiljem Merkel ja Peterson. Siinses diskursis võiks seda nimetada *analoogia printsiibiks*.

Hiärne sündis Ingerimaal, oli Eestimaa kuberneriga Bengt Horni sekretär ja teenis hiljem elatist Virtsu mõisa inspektorina, mistõttu ta oskas mitte ainult Läänemere provintside ametlikke, vaid ka kohalikke keeli. Ametiülesannete tõttu tuli tal ette võtta pikema

rännakuid, mis võimaldasid teha tutvust siinsete rahvaste ja keeltega; 1667. aastal reisis ta ümber Botnia lahe. Nii jõudis Hiärne järeldusele, et soomlased on üks suur rahvas, kes keelemurrete poolest jaguneb metsasoomlasteks, lääne-, põhja- ja idabotniaalasteks, laplasteks, hämelasteks, savolasteks, karjalasteks, ingerlasteks, vadjalasteks, eestlasteks ja liivlasteks.⁴³ Hiärne mõõnis siiski, et mitte kõigil soomlastel ei olnud jumalateenistus ühesugune, aga sarnaselt sarmaatidega oli neil „iga asja jaoks” oma eriline jumal. Selle näiteks tõi ta pikema ebajumalate kirjelduse, nn. Agricola nimekirja, mis pärineb 1551. aastal ilmunud soomekeelse Taaveti lauluraamatu (*Dauidin Psalttari*) eessõnast.⁴⁴ Turu piiskopi Mikael Agricola värsid häme ja karjala jumalate kohta on vanim ja tähtsaim soome mütoloogia allikas, millel põhinesid järgnevad selleteemalised käsitlused ligi kahesaja aasta jooksul.⁴⁵

Hiärne kroonikas on ära toodud 52 soomekeelset Agricola värssi, milles mainitakse 24 ebajumalat (12 Häimest ja 12 Karjalast) ja nende tegemisi. Värssidele on lisatud lühike saksakeelne sisukokkuvõte. Häme jumalate seast leiame ka Väinämöise ja Vanemuise alkujuu, küll veidi vigases ära kirjas: *Ainemoinen wirdet ta coj*. (Agricola algtekstis: *Äinemöinen / wirdhet tacoi*, s. t. Äinemöinen löi laulud.) Hiärne lisas selgituse: *Ainemoinen, der Lieder und Poesi*, s. t. Ainemoinen, laulu- ja luule[jumal]. Teised jumalad Häimest on *Tapio, Achti, Rachkoj*,

³⁹ E. Ahrens. Grammatik der Ehstnischen Sprache revalschen Dialektes. Erster Theil. Reval, 1853, lk. 143.

⁴⁰ E. N. Setälä. Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. Helsinki, 1891, lk. 41, 46–47.

⁴¹ Hiärne Schefferusele, 21. IX 1673 (Uppsala ülikooli raamatukogu käsikirjade kogu, G 260 c), vt. ka P. Lotman. Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemere provintside varasest ajalookirjutusest. – Ajalookirjutaja aeg. Koost P. Lotman. Tallinn, lk. 126.

⁴² Thomas Hiärns Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte. Nach der Originalhandschrift herausgegeben. Erster Theil. Mitau, 1794, lk. 36: *Sonsten, weil sie ein Volk mit den Finnen gewesen, eine Sprache und gleiche Sitten mit ihnen gehabt, halte ich davor, sie müssen auch einerley Gottesdienst gehabt haben, wie man aus vielen, so noch von dem Heydenthum bey ihnen im Gebrauch geblieben, beweisen kan.*

⁴³ Thomas Hiärns Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte, lk. 16. Vt. ka P. Lotman, A. Lotman. Fennougristika ajalugu ja Thomas Hiärne. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurrügis 16/17. sajandil III. Koost. E. Küng. Tartu, 2009, lk. 222–228.

⁴⁴ Hiärne mainib Taaveti lauluraamatut, aga nimetab värsside autoriks ekslikult Sigfrid Aronust, s. t. Sigfrid Aronus Forsiust (surn. 1624), kellelt on teada üksnes Agricola teksti ladinakeelne mugandus. Hiärne otsene allikas pole teada.

⁴⁵ M. Haavio. Suomalainen mytologia. Helsinki, 1967, lk. 1–2, Agricola teksti faksiimile lk. 3; V. Tarkiainen, K. Tarkiainen. Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja. Helsinki, 1985, lk. 233–237.

Lieckio, Illmarinen, Turisas, Cratti, Tontu, Piru, Capeet ja Calewan pojat ning Karjalast Rongoteus, Pellopecko, Wirancannos, Egres, Kõndös, Ucko, Raunj, Käkraj, Hysi, Weden Ema, Nyrkeo ja Hittawania.⁴⁶

Hiärne 1670. aastatel valminud kroonika jäi käsikirja ning avaldati trükis alles 1794. aastal. Tõenäoliselt just siit leidis Merkel võtme eestlaste jumalateilma, analoogia printsipi, mille kõige silmapaistvamaks rakenduseks sai *Wainamöinen*. Merkeli arvates armastasid soomlased (loe: eestlased) iseäranis muusikat ja luulekunsti: „Liivimaa ajaloost leiame haruldase näite, kuidas neile mõjus harmoonia. Kui eestlased kord ühele Läti lossile tormi jooksid, istus üks kristlik

preester müürile ja hakkas pilli mängima: kohe jätsid eestlased tormijooksu katki ja läksid viimaks oma teed.”⁴⁷ Merkel mainis ka Skandinaavia Heraklest *Störkoder*’it (Starkader), kes Saxo Grammaticuse järgi olnud „sündinud eestimaalane” ja värsistas laulumehena ise oma vägiteod järeltulevate põlvede jaoks. Seejärel saabus tulevase Vanemuise kord: „Jah, muinaslugu nimetab meile soome Orpheuse Wainamöise nime, kelle kannel (*Zither*) kõlas nii nõiduslikult, et isegi karud hiilisid ligi ja kuulasid aia vastu nõjatudes tema viise.” Selle meeoluka kirjelduse juurde lisas Merkel joonealuse märkuse: „Et lugejatele praeguseid eesti rahvariideid tutvustada, valis kunstnik juurde lisatud gravüüri

Joonis 3. G. C. Schmidt gravüür Pärnumaa talupoegade rahvariidest J. L. Börgeri teosest „Versuch über die Alterthümer Lieflands und seiner Völker” (1778). Vanemuise „prototüüp” seisab pildi keskel.

⁴⁶ Thomas Hiärns Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte, lk. 37–39.

⁴⁷ G. Merkel. Die Vorzeit Lieflands, lk. 226. Vrd. Henriku Liivimaa kroonika, XII:6, Beverini linnuse piiramine. Sama motiivi on kasutanud Kreuzwald ballaadis, kus võrdleb kandlemängijat rahujumala ja Orpheusega. K. Friedhold [F. R. Kreuzwald]. Die Belagerung von Beverin. Im Jahre 1207. – Das Inland 1846, nr. 22, vg. 529; E. Niidu tõlkes: Beverina piiramine 1207. aastal. – F. R. Kreuzwald. Laulud. Tallinn, 1953, lk. 334–335.

jaoks just selle kujutluspildi. Usutavasti ei leia see anakronism laitjaid.”⁴⁸

Merkeli raamatu illustratsiooni *Wainamöinen, Orpheus der Finnen* (joonis 2) on hiljem korduvalt publitseeritud, kuid selle tähendus Vanemuise ja eesti mütoloogia sünniloos vajab selgitamist.⁴⁹ Kõigepealt olgu öeldud, et see on esimene Väinämöise kujutis üldse, varasemaid ei ole teada ka Soomest.⁵⁰ Aga analoogiaprintsiibi tõttu on see ühtlasi esimene n.-ö. eesti jumala kujutis. Pildi graveeris saksa kunstnik Conrad Westermayr, kes tegutses kõnealusel ajal Weimaris.⁵¹ Samas on selge, et sellist etnograafilist illustratsiooni ei saa teha ilma algmaterjalita. Pildil näeme õlgkatuse ja unkalaudadega palkmaja, mis on tuttav Hupeli teosest (1777),⁵² ning maja ees kolme taluimimest. Need tüübid ei pärine aga mitte Hupeli raamatust, vaid Johann Ludwig Börgeri koostatud Liivimaa muististe ja rahvaste ülevaatest (1778),⁵³ kus leidub eesti rahvariideid tutvustav pilt, mille graveeris Georg Christoph Schmidt Weimaris. Seetõttu võime täpsustada, et Väinämöise-Vanemuise esimene visuaalne prototüüp oli keegi Pärnumaa talumees (joonis 3), kuigi pilt ise järgib laulva Orpheuse, Homerose ja Ossiani kujutamise traditsioone.⁵⁴ Anakronism, mida Merkel palus vabandada, polnud

mitte Eesti taluõue istutatud soome laulujumal, vaid hoopis Väinämöise ja tema kaaslaste liigmoodsad, muinasajale sobimatud riided. Talu taga kõrguvad siiski Soomele (aga samuti Kreekale ja Šoti mägismaale) iseloomulikud kaljud ning taamal heidab üle kõrge kose kuldseid kiiri tõusev päike. Ja muidugi on pildil Merkeli mainitud muusikahuvilised karud, kes kõõluvad ehtsa eesti korendusaia küljes. Kust need karud välja ilmusid?

Esmakordselt mainis Väinämöise kandlemängu nautivaid karusid Turu üliõpilane Gabriel Habermelt 1766. aastal esitatud väitekirjas, kust sai alguse ka soome laulujumala võrdlemine Orpheusega. Rahvalaulu, mille sisu Habermelt ladina keeles vahendas, avaldas Christian Eriki Lencqvist 1782. aastal Henrik Gabriel Porthani eesistumisel kaitstud väitekirjas „De superstitione veterum fennorum theoretica et practica”. Runos Väinämöise kandlemängust on värss: *Karhukin aidalle kawahti*.⁵⁵ Kahes eri versioonis esineb sama värss ka Gananderi „Mythologia Fennica” näitetekstides.⁵⁶ Kust Merkel soome laulujumala leidis, ei ole teada, kuna oma allikate avamisel on ta kidakeelne. Merkel mainib, et eraldi Soome ajalugu ei õnnestunud tal leida isegi mitte ühest suuremast Euroopa raamatukogust. Tõenäoliselt ei tundnud

⁴⁸ G. Merkel. Die Vorzeit Lieflands, lk. 227–228.

⁴⁹ Merkeliit on soome laulujumala tutvustajana maininud mitu autorit: A. Annist. Friedrich Reinhold Kreuzwaldi „Kalevipoeg”, lk. 404; I. Talve. Eesti kultuurilugu, lk. 348; A. Viires. Muistsed jumalad ühiskonna teenistuses. Pseudomütoloogia Eesti avalikkuses 19. ja 20. sajandil. – A. Viires. Kultuur ja traditsioon. (Eesti mõttelugu 39.) Tartu, 2001, lk. 219.

⁵⁰ A. O. Väisänen. Väinämöisen kantele kuvissa. Kansatieteellistä tarkastelua. – Kalevalaseuran vuosikirja 5. Helsinki, 1925, lk. 210–211.

⁵¹ Vt. W. Grotefend. Westermayr, Konrad. – Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 42. Leipzig 1897, lk. 189–191.

⁵² A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 2. Riga, 1777 (pilt nr. 1, *Ehstnische Kleidung*, Carl Magnus von Lilienfeld).

⁵³ J. L. Börger. Versuch über die Alterthümer Lieflands und seiner Völker. – Vermischte Aufsätze und Urtheile über gelehrte Werke, ans Licht gestellt von unterschiedenen Verfassern in und um Liefland. Bd. 1, St. 3. [Hrsg. von Gottlieb Schlegel.] Riga, 1778, lk. 1–104. Vt. ka J. C. Brotze. *Estonica*. Koost. A. Hein, I. Leimus, R. Pullat, A. Viires. Tallinn, 2006, lk. 499–501.

⁵⁴ M. MacDonald. *Ossian and Art: Scotland into Europe via Rome*. – Reception of Ossian in Europe. Ed. by H. Gaskill. London, New York, 2004, lk. 393–404; C. Dué. The Invention of Ossian. – *Classics@: An Online Journal*. Issue 3: The Homerizon: Conceptual Interrogations in Homeric Studies. Guest editors: R. Armstrong and C. Dué. (Center for Hellenic Studies, Harvard University, <http://chs.harvard.edu/wa/pageR?tn=ArticleWrapper&bdc=12&mn=1334>).

⁵⁵ M. Haavio. Väinämöinen. Suomalaisten runojen keskushahmo, lk. 16–22.

⁵⁶ C. Ganander. *Mythologia fennica*, lk. 102, 105. Need laulud toob ära ka Peterson: C. J. Peterson. *Finnische Mythologie*, lk. 23, 25.

ta ka Gananderi raamatut, sest tema esitatud jumaluste nimekujud lahknevad liialt „Mythologia Fennica” kirjapildist. Merkeli mütoloogiakäsitus jääb eklektiliseks valikuks antiikautorite, Skandinaavia saagade, kroonikate ja paljude 17.–18. sajandi kirjameeste teadetest (arvatavate) soome sugu rahvaste kohta alates aetidest, lõpetades laplaste, tšuvašside ja bjarmalastega. Ainuke täpsem viide, mis annab aimu Merkeli lugemusest, on lisatud peajumal *Jummala*’t ehk *Jbmele*’t ehk *Thor*’i käsitlevale lõigule.⁵⁷ Lisaks selgub tekstist, et Merkel laenas (allikat nimetamata) ka Hiärne kroonikast: saksakeelses tõlkes on esitatud eestlaste Kuu-tervitus, häme jumalused *Tapio*, *Ahti*, *Licki* ja *Käkre* ning nendega koos eestlaste Metsik (*Metziko*).⁵⁸ Jääb arusaamatuks, miks Merkel tegi just sellise valiku, jättes kõrvale näiteks *Illmarise*, *Calewan pojat* ning teised potentsiaalsed eesti jumalad ja vägimehed, kes esinevad samuti Agricola nimekirjas.

Kuigi Merkeli kompilatsioonil polnud eesti pärimusega peaaegu midagi ühist, oli see omal moel originaalne, võiks isegi öelda, et mitte vähem originaalne või suvaline kui Faehlmanni panteon. Samuti tasub tähele panna, et Merkel kirjeldas soome-eesti mütoloogiat kui hierarhilist süsteemi, kus peajumalale on allutatud nelja liiki alamjumalad,

igal klassil oma valdkond ja ülesanne, ning hulk mitmesuguseid kaitsevaimusid, kes asustasid taevakehasid, õhku, metsi, maapõue ja veekogusid. Niisugune nelikjaotus pärines töödest, mis käsitlesid laplaste mütoloogiat, Merkel laenas selle ühes lapi jumalate komplektiga otseselt taanlase Erich Johan Jessen’i väitekirjast (1767).⁵⁹ Ka Ganander liitis soome jumalatega laplaste jumalad ning pühendas „Mythologia Fennica” eessõnas terve lehekülje nende klassifikatsioonile: 1. kõrgemad jumalad ülal tähistaevas, 2. madalamad jumalad õhus, 3. maapealsed jumalad, 4. maa-alused jumalikud jõud ja paigad.⁶⁰ Sarnasel põhimõttel, kuid detailsema struktuuriga töötas Gananderi leksikonis alfa-beetiliselt esitatud materjali ümber Kristian Jaak Peterson. Petersoni puhul on seda korralduselt esile tõstetud kui uuendust, mis avas tee panteonilaadse eesti pseudomütoloogia loomiseks.⁶¹ Juba varem visandatud Merkeli süsteemi pole aga märgatud või tähelepanuväärseks peetud. Merkeli mõju Petersonile on küsimus, mis vajaks täpsustamist.⁶²

Kus asus neis hierarhiates „eesti” laulujuumal? Hiärne-Agricola *Ainemoinen* on nimetatud kolmandana jahi- ja kalapüügi jumalate *Tapio* ja *Ahti* järel, aga see ei pruugi olla tähtsuse järjekord. Merkeli *Wainamöinen* ilmub lugeja ette uhkes üksilduses, enne

⁵⁷ Nimede *Gabriel Arctopolitanus*, *Bang*, *Vexionius*, *Suhm*, *Jenssen*, *Törner* ja *Leem* taga peituvad järgmised teosed: *Gabriel Arctopolitanus*, Fabian Törner (præses). *Dissertatio academica de origine ac religione Fennonum*. Uppsala, 1728; Petrus Bång. *Priscorum Sveo-Gothorum ecclesia seu historia ecclesiastica de priscis Sveo-Gothicæ terræ colonis*. Åbo, 1675; Michael Olai Wexionius. *Epitome descriptionis Sueciæ, Gothiæ, Fenningiæ, et subjectarum provinciarum*. Åbo, 1650; Peter Friderich Suhm. *Om Odin og den hednske Gudelaere og Gudstieneste uti Norden*. Kiøbenhavn, 1771; Knud Leem, Erich Johan Jessen. *Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens lapper. Deres tungemaal, levemaade og forrige afgudsdyrkelse* / Erich Johan Jessen-S. *Afhandling om de norske finners och lappers hedenske religion*. Kiøbenhavn, 1767. Tagapool mainib Merkel *Rudbecki*, s. t. „Atlantiat” ja Venemaa soome sugu rahvaid loetledes August Ludwig von Schlözerit.

⁵⁸ G. Merkel. *Die Vorzeit Lieflands*, lk. 240–241; Thomas Hiärns Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte, lk. 37–40.

⁵⁹ Vt. üle-eelmist viidet.

⁶⁰ C. Ganander. *Mythologia fennica*, lk. [XIV].

⁶¹ A. Annist. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”, lk. 409; E. Laugaste. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte. Tallinn, 1963, lk. 336–337; R. Järv. Kristfrid Ganander ja Kristjan Jaak Peterson – teemeistrid või sillategijad? Antiikmütoloogia heiaastusi „Soome mütoloogias”. – Vaga vares. (Pro Folkloristica IV). Tartu, 1996, lk. 26–37; R. Järv. Kristfrid Gananderi „Mythologia Fennica” saksakeelsest tõlkest. – Keel ja Kirjandus 2001, nr. 3, lk. 177–179.

⁶² Merkeli „Liivimaa esiaega” viitab Peterson kommentaaris piksejumal *Ukko* kohta, kuid Risto Järve arvates ei kasutanud ta ilmselt Merkeli tööd otse, vaid A. F. J. Knüpfperi vahendusel. Vt. C. J. Peterson. *Finnische Mythologie*, lk. 17; R. Järv. Kristian Jaak Peterson Eesti mütoloogiat kokku kandmas, lk. 130–131.

teisi jumalaid, peatükis, mis eelneb soome sugu rahvaste kommete ja religiooni käsitlusele; ühtlasi on tema ainus, keda kujutatakse pildil (mis teatavasti räägib rohkem kui tuhat sõna). *Wainamöise* genealoogia ja positsiooni kohta ei ütle Merkel midagi ega maini teda ka järgnevas jumalate tutvustuses. Peterson paigutas *Wainemöise* hierarhia esimesse järku, taevajumalate sekka *Jumala, Ukko, Rauni* ja *Maan-Emose* järele ning *Ilmarise, Kaweh, Päiwä, Kuu, Ohto* jt. ette. Faehlmanni *Wannemunnel-Wannemuisel* leidub ühiseid jooni nii Merkeli kui ka Gananderi-Petersoni tegelasega: sarnaselt esimesega on ta kitsalt laulujumal, teisega (kellel oli laiem ampluaa) on tal aga ühine vend *Ilmarinen*. Kuid Faehlmann ei reeda kuskil, et tema laulujumalal oleks miskit pistmist Soomest laenatud Väinämöisega – tegemist olevat ju autentse Järva- ja Virumaalt kuulnud looga.

Faehlmanni panteon peajumal Vanaisa ehk Taaraga (kelle poegade hulka kuulus Vanemuine) oli tema enda sõnul monoteistlik, sarnanedes peajumalast hargneva sugu-puu poolest enam Merkeli kui Petersoni poli-teistliku süsteemiga. Soome mütoloogiast, millele pärast „Kalevala” ilmumist (1835) sai osaks suur rahvusvaheline tähelepanu, üritas Faehlmann koguni kohmakal moel distantseeruda, et luua n.-ö. tõupuhtamat eesti mütoloogiast, mis ühtlasi kinnitaks eestlaste kõrgemat kultuurilist arengutaset enne ristiusustamist. Artiklis „Missugune oli vanade eestlaste paganlik usk?” (1848) kirjutab ta: „Sellele küsimusele vastamisega saame hari-likult kergesti hakkama, öeldes: soomlaste vana paganlik usk on meile Thomassoni⁶³ soome mütoloogiast ja „Kalevalast” küllaldaselt tuntud ja vanadel eestlastel ei olnud mingit teist usku. Kuid ühte hõimu kuuluvaid ja üht keelt kõnelevaid rahvaid näeme ka täna-

päeval nii usuliste vaadete kui ka hariduse ja kultuuri poolest üksteisest suuresti erinevat. Muinasajal oli see eestlaste ja soomlastega muidugi samamoodi. Vanad eestlased olid teiste Euroopa rahvastega lähemates – sõbralikumates ja vaenulikumates – suhetes kui soomlased.”⁶⁴ „Nad otseku rebisid end lahti soome rahvastekaosest,” selgitas Faehlmann ülikooliloengus.⁶⁵ Kirjas Johann Friedrich Sommerile (s. o. Suve Jaanile, 20. II 1840) oli Faehlmann veel otsekohe sem: „Vanal ajal olid eestlased kindlasti kõige väljapaistvam soome hõim (*Stamm*).”⁶⁶ Niisiis Faehlmann ühe käega laenas Soomest, aga teise käega püüdis seda varjata ning eesti mütoloogiast soome omast eraldada. Samamoodi haakis ta germaanlaste ja skandinaavlaste Thorist lahti vanade eestlaste Taara. Merkeli kohta aga ütles Faehlmann: „Sellele mehele võlgneb maa palju tänu ja talle sai osaks tänamatus.”⁶⁷

4

Vanemuine sündis laenatud ja luuletatud materjalist ning saksa keeles. Eesti rahvas kuulis „oma” laulujumalast esimest korda ajalehest: 1858. aastal kirjutas Vanemuise jt. ebajumalatest Tallorahwa Postimees (nr. 37) ja 1866. aastal avaldas Perno Postimees (nr. 3, 24, 25) ümberjutustuse Faehlmanni müütidest.⁶⁸ Vanemuise nimi kõlas ka „Kalevipojas”, kuid isegi selle nn. rahvaväljaande (1862) levik jäi tagasihoidlikuks. Suurem mõju oli koorilaulul, eriti Vanemuise lauluseltsil, mis asutati 1865. aasta jaanipäeval Taaralinnas Tartus. 1866. aasta saksa laulupeol Tallinnas, millest võtsid osa ka eesti koorid eesti lauludega, istus kostümeeritud Vanemuine kandlega rongkäigu auväraval ja kinnitas iga koorilipu otsa lillepärja, tema kõrval aga puistasid lauljatele lilli valges riides Koit ja Hämarik.

⁶³ Faehlmann peab silmas Petersoni tõlget, mille tiitellehel on Gananderi isanimi esitatud eksitavalt perekonnanimena Thomasson.

⁶⁴ F. R. Faehlmann. Teosed I, lk. 140–144.

⁶⁵ F. R. Faehlmann. Teosed II. Koost. K. Metste. Tartu, 2002, lk. 202.

⁶⁶ A. Suits. Lönnrot'i ja Faehlmanni kokkupuuteid ja ühiseid harrastusi. – Eesti Kirjandus 1931, nr. 3, lk. 166.

⁶⁷ F. R. Faehlmann. Teosed II, lk. 205.

⁶⁸ Vt. ka A. Viires. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 29–30.

Seda speaktaaklit, mille korraldas oma maja ees sadamameister Faehlmann (kadunud doktori sugulane), võib vist pidada performatiivse folklorismi sünniks Eestis. Samas oli see eesti rahvuslik manifestatsioon ja lõimumise akt, mida Eesti Postimees (nr. 29) kõrgelt hindas: „Hurrahõiskamisega on saksa ja wenne lauljad auwärrawa alt läbbi käinud, mis Eesti mällestusega olli ehhitud.” Ilmselt sarnaste tunnete ajal pani Lydia Koidula neil aastail paberile luuletuse „Vanemuise riik”.⁶⁹

1868. aastal pidas Carl Robert Jakobson Vanemuise seltsis oma esimese isamaakõne, kus ta jutustas ümber ka Faehlmanni müüdid kui rahva suust korjatud varanduse ja esitas retoorilise küsimuse: „Mis nüüd see vana Eestlaste usk meile avaldab? Ta näitab meile Eesti-rahvast ühes nii kõrges vaimu olekus, nagu meie seda üksi kõige rohkem haritud vana-aegse rahva juures leiame.”⁷⁰ Järgmisel aastal, esimese üldlaulupeo eel andis Jakobson trüki välja lauliku „Wanemuine kandle healed”, mille saatesõnas oli laulujumala kohta pikem selgitus, kaanel aga Vanemuise pilt lauliku koostaja vennalt Eduard Magnus Jakobsonilt (vt. joonis 4).⁷¹ Laulujumal Vanemuist mainis ka Jakobsoni laia levikuga „Kooli Lugemise raamat” (1867) peajumal Jumala, müristamise jumala Ukko ja sõja-jumal Taara kõrval.⁷² 1878. aastal kavandati Vanemuise kuju püstitamist Tartusse Toome-mäele, aga rahapuudusel asi ei õnnestunud. 1886. aastal valmistas August Weizenberg Vanemuise kipskuju ja raius selle hiljem ka marmorisse.

Vanemuise jumalik profiil, mille oli kujundanud Faehlmann, jäi samal ajal üsna

muutumatuks. Selle võtsid omaks ka rahvusliku liikumise tegelased ja rahvusteaduste alusepanijad, nagu Villem Reiman ja Karl August Hermann. Üks väheseid, kes skeptiliseks jäi, oli Jakob Hurt. Reimani sõnul oli jutt Vanemuisest „liha Eesti lihast”⁷³, Hermann aga kaasas Faehlmanni jumalad kui „otse kullatükid Eesti esi-ajast” oma „Eesti kirjanduse ajalukku”⁷⁴ ning lennutas Vanemuise popkultuuri taevasse, viisistades Friedrich Kuhlbari luuletuse „Vanemuine” (s. o. „Kui Kungla rahvas kuldsele a’al”, mis avaldati koorilauluna 1877. aastal). Ja kui Hermann proovis esimese eestlasena kätt ooperi alal, sai tema lauleldus pealkirjaks „Uku ja Vanemuine”.⁷⁵ Põhjalikumalt on eesti pseudojumalate omaksvõtust ja ühiskondlikust rollist kirjutanud Ea Jansen ja Ants Viires, esimene rahvusliku agitatsiooni ja teine varase poploori vaatenurgast.⁷⁶

Kui pseudomütoloogia ning James Macphersoni laadis kohalike Ossiani laulude luuletamine oli paljude tärvavate rahvuste arengus iseloomulik ja ehk isegi seaduspärane protsess, siis teiselt poolt oli selles ka palju subjektiivset ja juhuslikku. Haritlaste ring, kelle uurimistöökäsi ja luulelennu tulemusena rahvuslikku identiteeti kujundav mütoloogia sündis, oli iseäranis väikerahvaste puhul väga kitsas ning isiklik loominguline faktor samavõrra suurem. Seetõttu võiks olla õigustatud küsimus, milliseks oleks kujunenud eesti pseudomütoloogia, kui näiteks Merkel oleks pühendunud teistele teemadele või Petersoni tõlge oleks tsensuuri takerdunud. Kas Vanemuisest oleks sel juhul kujunenud eesti muinaspanteoni keskset tegelast – või oleks

⁶⁹ L. Koidula. Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Koost. E. Aaver. Tallinn, 1969, lk. 163.

⁷⁰ C. R. Jakobson. Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn, 1991, lk. 15–17.

⁷¹ C. R. Jakobson. Wanemuine kandle healed. Neljahealega meeste koorid. Eesti laulupühaks 1869. Sankt-Peterburg, 1869, lk. 3–8.

⁷² C. R. Jakobson. Kooli Lugemise raamat. 1. jagu. Tartu, 1867, lk. 156.

⁷³ W. Reiman. Kiwid ja killud. Esimene osa. Tartu, 1907, lk. 36–37.

⁷⁴ K. A. Hermann. Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjew, 1898, lk. 350–352.

⁷⁵ K. A. Hermann. „Uku ja Wanemuine” ehk Eesti jumalad ja rahvas. Lauleldus (oper) neljas waatuses. Tartu, [1908].

⁷⁶ E. Jansen. Muinaseesti Panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses, lk. 808–811; A. Viires. Muistsed jumalad ühiskonna teenistuses. Pseudomütoloogia Eesti avalikkuses 19. ja 20. sajandil, lk. 220–225.

Joonis 4. E. M. Jakobsoni kaanepilt C. R. Jakobsoni laulikule „Wanemuine kandle healed” (1869).

tema paiga võtnud mõni teine väljamõeldis? Või kui ajalugu oleks kulgenud teisiti? Kumbki küsimus pole õigustamatu, kui meenutada ühelt poolt suurt hulka läbikukkunud pseudojumalaid, teiselt poolt aga kultuurilist katkestust, mille põhjustas Põhjasõda. Võib üksnes oletada, kuidas oleks Hiärne kroonika mõjutanud järgnevat, kui see oleks avaldatud sada aastat varem, või kui ülikool jätkanuks Pärnus tegevust ning eesti mütoloogiat oleks uuritud juba 18. sajandil, nii nagu seda tehti Soomes. Võimalik, et tunneksime nüüd eesti jumalat nimega Ainemuine...

Kui Vanemuise installeerimine muinaseesti panteoni oli edulugu, siis mitmel teisel Soomest laenatud jumalal nii hästi ei läinud. Üks neist oli Turis, kelle läbikukkumine aitab valgustada pseudomütoloogia loomise tehnikat sama hästi kui Vanemuise sünni. Ebajumal nimega *Turisas* esineb juba Agricola (1551), kelle värsse kordas Hiärne: *Turisas annoj woiton Sodast*, s. t. andis sõjas võidu. Hiärne selgitas, et tegemist on sõjajumalaga (*ein Gott des Krieges*). Tema arvates olid *Turisas* ja *Thor* sama, mis karjalaste *Ucko* (s. t. vana isa), keda eestlased kutsuvad (esimest tähte ära jättes) *Kou*: „Sest kui soomlased ütlevad *Ucko jürisep*, ütlevad nad [eestlased] *Kou mürisep*, see tähendab: *der Alt Vater donnert*.”⁷⁷ *Kõu* esineb isa ja vanaisa tähenduses (*Kouw, wanna kouw*) ka Gösekeni sõnaraamatus (1660).⁷⁸ See piksejumalate pesa, millest võrsusid ka Taara ehk Vanaisa (Vanataat) ning Uku, jõudis Hiärne kroonikasse lisaks Agricola nimekirjale ka ringiga Rootsi kaudu, nimelt Schefferuse „Lapponiast”. Tegelikult kasutas Schefferus neidsamu soome allikaid,⁷⁹ mida tundis ka Hiärne. Hämelaste sõja- ja võidujumal *Turrisas* oli Schefferuse järgi õige nimega *Turris-As* ehk Aasia vürst *Turris*, *Turrus* või *Torus*, kelle juhtimisel soomlaste esivanemad saabusid oma praegustele maadele.⁸⁰ Schefferuse tõlgenduse võttis üle Kuusalu pastor Johann Wolfgang Boecler raamatus „Lihtsate eestlaste ebausukombed” (1685) ja tegi *Thorist* või *Turrisest* ehk *Turris-As*’ist muistse kuninga, kes juhtis eestlased Aasiast siia kaugele Põhjamaale. Boecleri selgitusel polnud vanade rahvaste juures sugugi ebatavaline, et kuningate nimed omistati nende jumalatele ja austati neid vahet tegemata.⁸¹

⁷⁷ Thomas Hiärns Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte, lk. 40. Vt. ka E. Laugaste. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, lk. 71–75.

⁷⁸ H. Göseken. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Reval, 1660, lk. 420.

⁷⁹ Schefferus mainib Sigfried Aronus Forsiust ja Mikeal Wexioniust, kelle teated pärinevad Mikael Agricola nimekirjast (1551). *Turisas* kohta vt. M. Haavio. *Suomalainen mytologia*, lk. 102–124.

⁸⁰ J. Schefferus. *Lapponia*. Latinan kielestä suomentanut T. Itkonen. Hämeenlinna, 1963, lk. 105–108.

⁸¹ J. W. Boecler. *Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten*. – *Scriptores rerum Livonicarum*. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Zweiter Band. Riga, Leipzig, 1848, lk. 675–676.

See on ühtlasi eestlaste muistse kuningavõimu esmakordne esitus ja põlise sinivere kinnitus, millel ideena võinuks olla suur pseudomütoloogiline potentsiaal. Boecleri raamat aga konfiskeeriti kohe pärast ilmumist, mistõttu selle mõju jäi esialgu sama tagasihoidlikuks kui Hiärne kroonika oma.⁸²

Merkelit *Turrisas* ei inspireerinud, kuid Petersoni tõlketöös ilmus sõjajumal taas välja, ja lisaks Gananderi selgitusele ka kahes eestiainelises märkuses. Kõigepealt mainis Peterson soome piksejumala *Ukko* asjus, et põhjamaalaste *Thori* mõjul sai piksejumal eestlaste juures uue nime *Turris*. Petersoni kommentaar tugines Boecleri raamatu käsi-kirjalisele koopia, millest sügenes järgnev ümberkirjutusveaga selgitus: „Eestlased pärinesid Aasiast. Nende väidetavat juhti, kes nendega koos nende praegusesse elupaika rändas, olevat kutsutud *Ots* [*sic!*]. Tema nimest sai Turrisega kokku sulades *Turris-Ots*, mis mõlemad tähendasid lõpuks sama asja.”⁸³ Teist korda tuli *Turris* jutuks märkuses soome sõjajumala *Turrisas*'e kohta. Peterson täpsustas, et ka eestlased pidasid kõrges aus sõjajumal *Turrist*, kes langes kokku piksejumalaga. Rahujumalana veristati tema auks veiseid, lambaid jt. loomi, aga kui tuli vaenlase vastu mõök tõsta, siis ohverdati *Turrise* hiies ka inimesi.⁸⁴

Segasevõitu kirjeldusega sõjajumalast, kellel puudus rahvasuus igasugune kate, ei osatud miskit peale hakata, kuni selle otsa komistasid rahvaluulehuviline estofiil Alexander Heinrich Neus ja tema kannul ka Friedrich Reinhold Kreutzwald. Faehlmann oli

sellest karist mööda tüürinud, millest võiks teha kaks järeldust. Esiteks osutab see taas, et Gananderi-Petersoni töö oma andmerohkuses jättis ta üsna külmaks, ja teiseks, et teda ei huvitanud ka ajaloolised teated eestlaste uskumustest. 1848. aastal taasavaldati eespool mainitud Boecleri raamat, millele telliti kaaskiri Faehlmannilt kui eesti muinasusu parimalt tundjalt. 17. sajandi ebausukommete kirjeldus tekitas Faehlmannis üksnes pettumust: „Või see siis ongi paljukõneldud Boecleri raamat! Ma kujutasin seda teisiti ette.” Asja parandamiseks esitas Faehlmann kommentaari asemel omaenda versiooni eestlaste „tegelikest” jumalatest (*Wanna issa, Wannemuine, Ilmarine, Lämmeküne, Wibboane* jt.), kelle hulka *Turris* ei kuulunud.⁸⁵

Neus koostas parasjagu eesti rahvalaulude kogumikku, innustus seetõttu ka mütoloogiast ja põles soovist oma „avastustest” Das Inlandi veergudel teada anda.⁸⁶ Vana-eesti Jumala kõrval ei andnud talle rahu Juudas ja Turis. Lootuses leida midagi rahvasuust pöördus Neus 1849. aasta veebruaris Kreutzwaldi poole, kelle annet ta siiralt imetles: „Teil on kindlasti mõni nõiavitsakene, et Teil õnnestub nii palju väärtuslikke, kuid kõigi teiste eest peidetud ja maetud aardeid päevalvalgele tuua. Mul nii hästi ei lähe.”⁸⁷ Kreutzwald vastas, et Juudast ja Turist mäletab ta ainult kui sõimunimesid, ning lisas kahtlevalt, et kui nad üldse vanad eesti jumalad olid, siis ei tohtinud nad küll sõbralikku väge tähendada, vaid olid põrgulikust soost.⁸⁸ 1838. aastal oli Kreutzwald laenanud Hiärne kroonikast,

⁸² Vt. A. Pöldvee. „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 11.) Tallinn, 2008, lk. 141–227.

⁸³ C. J. Peterson. *Finnische Mythologie*, lk. 16.

⁸⁴ C. J. Peterson. *Finnische Mythologie*, lk. 62–63. Vt. ka A. Annist. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevi-poeg”, lk. 410–412.

⁸⁵ [F. R. Faehlmann.] Anhang. – J. W. Boecler. *Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten*, lk. 680–684. Kommentaaris kordas Faehlmann peamiselt artiklis „Missugune oli vanade eestlaste paganlik usk?” esitatud seisukohti.

⁸⁶ Vt. H. N. [A. H. Neus.] *Das Ehnische Wort jummal, Gott. – Das Inland 1849*, nr. 24, vg. 396–399; H. N. [A. H. Neus.] *Die althstnische Gottheit Judas. – Das Inland 1849*, nr. 36–37, 39, vg. 612–616, 630–634, vg. 657–660.

⁸⁷ Neus *Kreutzwaldile*, 23. XI 1848 ja 2. II 1849. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. Tallinn, 1956, lk. 71, 74.

⁸⁸ Neus *Kreutzwaldile*, 11. III 1849. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd., lk. 78–79.

s. t. Agricola nimekirjast, eesti mütoloogiasse mõne „madalamat liiki jumaluse” (*Cratti, Tontu, Ukko, Nyrckeo*), kuid sealsamas figureerinud *Turris* talle tookord huvi ei pakkunud.⁸⁹ Nüüd aga ei läinud kaua, kui Kreutzwald leidis justkui nõiavitsakese abil Turise kohta rahvalaulu! Juunis saatis ta selle Faehlmannile, vihjates, et sõber võiks laulu järgmisel Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul ühes tõlke ja kommentaaridega ette kanda. Kreutzwald selgitas: „Laulu sain ma Konstantinova külast, umbes 10 versta siinpool Petserit ja ohverdasin selle eest ühe hõberubla, mis ma Õpetatud Eesti Seltsi rehnungisse kirjutada julgen. Nii pikalt kui mina rahvalaulusid tunnen, arvan ma, et selle varanduse eest liialt palju makstud ei ole.”⁹⁰ Laul, mis on hiljem ilmselgelt Kreutzwaldi imitatsiooniks tunnistatud,⁹¹ kõlas nii (esitame kärbitult):

Turriselle tura andeks,
Tura andeks, kirwe kilbaks,
Ahtawarre elpatilleks,
Mõggusa mõega mõrsijaks
Tappame sikko sarwilise,
Ähmame sõrgala kunninga.
Öhö, öhö! sarwilista,
Sõmmer-ie sõstra poiga!
[---]
Tabbar-annet tabbamaie,
Naudile naista kossimaie:
Lass' siis saki sahha wõrra
Waggu täitsa waksa kõrgu!
Sisikonnad Ukku kiuru
Tännawose tänno andeks
Wõerust taggas' tullijale!
[---]
Turris-sikko sarwe otsa
Sõlmisin muistese sõnnumi,
Punnusin pühha-ie pühkmeid,

Enne-muisteseid murikud.
Turris-silma, Turris-kõrwa
Kulutaja kulejalle!

Turise-laulu saatis Kreutzwald ka Neusile, kes peagi avaldas selle ühes kommentaaridega valimikus „Estnische Volkslieder” pealkirjaga „Opferlied am Turrisfeste” („Turisepeo ohvri laul”).⁹² Samas polnud Kreutzwald ise Neusi ebakriitilisest käsitlusviisist vaimustunud ning ironiseeris selle üle kirjades Faehlmannile: „Mida kõike küll härrad õpetatud mehed rappa sattudes ei leia!”⁹³ Andes Faehlmannile murelikult teada, et Neus ähvardab vaest Das Inlandi uue „kokkusorgeldusega” Turise kohta, nendib Kreutzwald: „Härra Neus kuulub kahjuks nende ilmaparandamata narride kilda, keda niisama võimatu on nende *idée fixe*’ist kõrvale kallutada kui moorlast valgeks pleegitada.”⁹⁴ Tundub nõnda, et Kreutzwald ei raatsinud jätta sedavõrd tähtsat tööd nagu ühe jumala restaureerimine Neusi hooleks, vaid kujundas müstifikatsiooni abil Turise oma näo järgi. Kreutzwald püüdis Faehlmanni ja Neusi – ja küllap ka iseennast – veenda Turise-laulule lisatud kommentaaride abil, et tegemist on eestlaste muistset sügispidu (*Turris-sikko pühhandus*) kajastava autentse dokumendiga, mis „nagu vanad inimesed jutustasid” olevat esialgu palju pikem olnud. Värsi *Sõmmer-ie sõstra poiga!* selgituseks pakkus ta Sõmerpalu (mille oli kuulsaks kirjutanud juba Johannes Gutslaff 17. sajandil), kus võis olla mõni püha hiis, ning jätkas: „Kui aga jumalus Turisel *sõstrapuuga* mingid iseäralikud sidemed olid, siis pidi eestikeelisel ütlemisel *sõstrakarva silmad* esialgselt küll sügavam mõte olema, kui et see ainult koore värvi tähendas.”⁹⁵ Viimane märkus vihjas ilmselt Koidule ja Ämarikule, kellele

⁸⁹ Fr. Kr. [F. R. Kreutzwald.] Beitrag zur Mythologie der Esthen. – Das Inland 1838, nr. 9, vg. 129–133.

⁹⁰ Kreutzwald Faehlmannile, 12. VI 1849. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. Tallinn, 1976, lk. 232–234.

⁹¹ E. Nirk. Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Tallinn, 1986, lk. 205; vt. ka E. Nirk. Kreutzwaldi rahvalaulutööstlustest 1840-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus 1958, nr. 10–11, lk. 589–599, 650–664.

⁹² Estnische Volkslieder. Erste Abtheilung. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Reval, 1850, lk. 62–63.

⁹³ Kreutzwald Faehlmannile, 1. VIII 1849, Kirjavahetus I, lk. 238.

⁹⁴ Kreutzwald Faehlmannile, 2. X 1849, Kirjavahetus I, lk. 238.

⁹⁵ Kreutzwald Faehlmannile, 12. VI 1849, Kirjavahetus I, lk. 234.

Faehlmann oli andud sõstrakarva silmad.⁹⁶ Kas see oli mingi siseringi nali? Neus täiendas nüüd oma kardetud „kokkusorgeldust” Kreutzwaldilt saadud laulu ja kommentaaridega ning avaldas selle Das Inlandis pealkirjaga „Die Altestnische Gottheit Turris” („Vana-Eesti jumalus Turis”). Artiklis etümologiseeris Neus mh. Petersoni tõlke vigaseid nimesid *Ots* ja *Turris-Ots* (vt. eespool): Turis võib olla seotud karukultusega, kuna *Ots* tuleneb arvatavasti karu nimest soome ja eesti keeles, vastavalt *otso* ja *ott*, aga võib-olla hoopis vene sõnast *otets* (isa).⁹⁷

Aidanud Neusi Turisega rappa juhtida, astus Kreutzwald ise sõjajumala abil järgmise sammu eesti mütoloogia kujundamisel. Kreutzwald oli hakanud kahtlema Faehlmanni monoteistlikus mütoloogiakäsituses ja visandas selle asemel polüteistliku süsteemi, mis sobinuks paremini tollase nn. mütoloogilise koolkonna ettekujutustega Indo-Euroopa rahvaste jumalatest ja kultustoimingutest. Nii nagu teistel põhjapoolsete kliimavöötmete paganlikel rahvastel pidi ka eestlastel olema aastaegade järgi neli peapüha: (1) talvine suremise ehk närtsimise püha, (2) kevadine uuestiärkamise püha, (3) suvine rõõmupüha ja (4) sügisene tänapüha vastuvõetud aastaandide eest. Kreutzwaldi arvates polnud nende pühade jäljed veel täielikult kustunud ning esimese kolme püha peajumalad olid Kõu, Uku ja Vanaisa. Sõjajumal Turisega, kellele Kreutzwald pühendas sügispeo, sai aastaring täis: „Turise auks pidi tapma siku, arvestades omapäraseid tseremooniaid. Pidu kestis ühe öö ja sel puhul olevat noorele põlvele jutustatud kuulsate

esivanemate, nimelt kangelaste tegudest, samuti teisi tähtsaid lugusid vanast ajast. Sikutapmise komme oli selle aastasaja alguses Virumaal veel elav, ka on säilinud katkendlikult Turise püha laule.”⁹⁸

Turise tegemisel ilmneb taas üks pseudomütoloogia ja müstifikatsioonide loomise võte: autentse materjali „leidmine” perifeerriast, haridusest rikkumata rahvakillu või sugulasrahva juurest, kaugest kohast, kust varem pole osatud otsida ja kuhu vaevalt mõni kuulajatest-lugejatest satub. Ikka on usutud, et ehedaid Skandinaavia saagasiid võib leida Islandilt, Soome runosid Lapimaalt ja Karjalast jne. Selles on sageli tõtt, aga samas ka võimalus esitada pärimuse hõlma all või asemel väljamõeldisi. Faehlmann väitis, et leidis oma jutud Viru- ja Järvamaalt, ning selgitas oma seltsikaaslastele, et „tõeline eestlane on teistsugune kui Tartu kandi eestlane. [– – –] Tõeline eestlane räägib vaimustusega Ema jõest ja tema endisest toredusest; praegused elanikud ei tea sellest midagi. Mispärast? Nad on hilisemad sisserändajad, tõenäoliselt vanad liivlased.”⁹⁹ Kreutzwald avastas samalaadse puutumatu, ehkki juba hävineva lauluvaramu Setumaalt, mida ta nimetas *terra incognita*’ks. Söandamata imiteerida setu murret, pani ta oma müstifikatsioonid kirja põhjaeesti keeles ning õigustas seda topeltfiktsiooni väitega, et need laulud on Setumaale rännanud iidsest Eesti laulukeskusest Viru rannast, ise sealjuures imestades, et setu lauludes „peaaegu otsast otsani tallinna murre ette tuleb”.¹⁰⁰ Setumaalt „avastas” Kreutzwald ka rahvalaulu loomismüüdist, kus Vanemuine sees, ning eraldi laulu Vanemuisest (*Wanemuine*’s

⁹⁶ „Koidu ja Ämariku” trükiversioonile oli Faehlmann lisanud joonealuse märkuse: *Sõstra karva silmad* (pruunid silmad nagu sõstrapõõsa koor) on eestlaste juures ilu peamine tundemärk. Vt. F. R. Faehlmann. Teosed I, lk. 117–120.

⁹⁷ H. N. [A. H. Neus.] Die Altestnische Gottheit Turris. – Das Inland 1849, nr. 48, vg. 801–808.

⁹⁸ F. R. Kreutzwald. Ueber den Character der Estnischen Mythologie. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd.2. Dorpat, 1852, lk. 36–50 (tõlge: Eesti mütoloogia iseloomust. Visand. – F. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 113–126). Vt. ka A. Annist. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”, lk. 486–488.

⁹⁹ F. R. Faehlmann. Teosed I, lk. 46, 53. Vrd. F. R. Faehlmann. Teosed II, lk. 33.

¹⁰⁰ F. R. Kreutzwald. Teateid rahvalauludest Pihkva kubermangus asuvate eestlaste juures [1848]. – Fr. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 105–112; E. Nirk. Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus, lk. 203–205; A. Kalkun. Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu, 2011, lk. 48 jj.

Gesang).¹⁰¹ Kahju, et see varem ei juhtunud, värsid *Luuletaja, laulo kikkas / Wanemuine muiste rikkas* oleks söber Faehlmannile kindlasti rõõmu valmistanud – veenev tõestusmaterjal leitud ja teaduslike kommentaaridega avaldatud! Perifeeria peidetud aaretest pajatas ka maamõõtjast rahvaluulekoguja, Kreutzwaldi müstifitseerimishimuline abiline Johann Lagos: „Mida kaugemale ma sattusin seltskondlikust läbikäimisest ja üha sügavamale harimata rabade ja metsade taga asuvatesse Viljandi- ja Pärnumaa sootaludesse tungisin, seda rikkamaks ja mitmekesisemaks muutus laulu-, muinasjutu- ja saagamaailm.”¹⁰²

Võrreldes Vanemuisega ei olnud Turisele pikka iga antud. Kreutzwald mainis kommentaarides Boecleri raamatule (1854) Turis-siku pea ilmaallikasse viskamise tava, aga see on sama vähe põhjendatud teade kui Sõmerpalu hiie tuvastamine tema enda kirjutatud Turiselaulu abil.¹⁰³ Turisest luuletas Kreutzwald veel nn. Alg-Kalevipojas mõõga kaotamise loos (VII lugu, 401) ning kinnitas ka Georg Julius Schultz-Bertramile, et „Kalevipojas” pole ühtki nime, mis rahvasuus ei elaks, nende seas Turis, „kuid see pole mitte müristamise-, vaid sõjajumal, kes oma jõudeajal – nagu mõned märgid tunnistavad – nähtavasti ka kalameeste kaitsjaks on olnud”.¹⁰⁴

„Kalevipoja” hilisemast versioonist jättis Kreutzwald „sõjajumala” välja ja loobus lõpuks ka nelja peajumalaga polüteismist, nagu selgub artiklist Sakalale (22. VII 1878), kus on selge sõnaga öeldud, et esivanematel

oli üks ülemjumal Taara ehk Vanaisa.¹⁰⁵ Turis hingitses siiski edasi ja ilmutas end muinas-eesti panteonis Andres Saali „Üleüldises Isamaa ajaloo”¹⁰⁶ ning viimaks K. A. Hermannil laulelduse „Uku ja Wanemuine” kõrvaltegelasena („Turis, sõja jumal ja võidu waim, oda ja mõõgaga”), kellele ei jätkunud isegi mitte oma repliiki.

Matthias Johann Eisen kinnitas, et rahvas pole Turist iial tundnud, Kreutzwaldi Turiselaulus oli aga tema hinnangul „palju mõistmata, mõtteta sõnu kokku kuhjatud, nagu neid ainult mõni jabur võis lausuda”.¹⁰⁷

6

Inglisekeelses folkloristikas on alates 1950. aastast käibel mõiste *fakelore* ehk võltspärimus, millega peetakse silmas juhtumeid, kus sepitsetakse aines ja väidetakse, et tegemist on eheda ja puhta traditsiooniga. Võltspärimusest erineb relikt, mis toetub kestvale traditsioonile (ehkki see võib olla kahanenud ja moondunud) ning katkenud traditsiooni teadlik taaselustamine. Aga et puhast võltspärimust on sama raske ette kujutada kui absoluutselt autentset folkloori, on võltspärimuse küsimus ühtlasi allikate ja fantaasia vahekorra küsimus. Alan Dundes sidus võltspärimuse diskussiooniga Macphersoni, vennad Grimmid ja „Kalevala”, aga ei unustanud mainida ka „Kalevipoega”.¹⁰⁸ Vanemuise ja teiste jumalate sepitsemine on võltspärimuse kui nähtuse kirjeldamiseks tänuväärne

¹⁰¹ F. [R.] Kreutzwald, [A.] H. Neus. Mythische und Magische Lieder der Ehsten, lk. 23–27, 46–47. *Wannamuine* ja tema kuldne kannel Juta juustest keeltega oli rahvalaulu poetatud juba varem: Ehnstische Volkslieder, lk. 180.

¹⁰² F. [R.] Kreutzwald, [A.] H. Neus. Mythische und Magische Lieder der Ehsten, lk. IV (A. Schiefneri eessõna).

¹⁰³ Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von Johann Wolfgang Boecler [---]. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Friedrich R. Kreutzwald. St. Petersburg, Leipzig, 1854, lk. 7, 10.

¹⁰⁴ Kreutzwald Schultz-Bertramile, 12. VII 1860. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tallinn, 1959, lk. 116.

¹⁰⁵ F. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda, lk. 429–431.

¹⁰⁶ A. Saal. Üleüldine Isamaa ajalugu. Rakvere, 1893, lk. 65.

¹⁰⁷ M. J. Eisen. Eesti mütoloogia, lk. 124–125.

¹⁰⁸ Uudissõna *fakelore* autor on USA folklorist Richard M. Dorson, teema kohta vt. A. Dundes. Nationalistic Inferiority Complexes and the Fabrication of Fakelore: A Reconsideration of Ossian, the Kinder- und Hausmärchen, the Kalevala, and Paul Bunyan. – Journal of Folklore Research 1985, vol. 22, nr. 1, lk. 5–18; A. Dundes. Võltspärimuse sepitamine. – A. Dundes, Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast. [Tallinn], 2002, lk. 88–102.

materjal. Sest nii nagu religioonid sünnivad unikaalsel ajahetkel, ei ole ka võltspärimuse ja kunsteeoste omaksvõtt võimalik mis tahes ajal või asjaoludel. Omaksvõtuta ei oleks aga võltspärimus mitte pärimus, vaid pettus või ilukirjanduslik müstifikatsioon. Faehlmanni ja Kreutzwaldi edukat müüdiilomet on Jaan Undusk selgitanud – loojate poolt vaadates – rahvusliku eksistentsi piiripealse olukorraga ning Alan Dundes – vastuvõttu silmas pidades – rahvusliku või kultuurilise alaväärsus-tundega.¹⁰⁹

Matthias Johann Eisen, kes esimesena tegi katset eesti pärimust võltsingutest puh-taks rookida ja kelle sulest pärineb seni ainus mahukam käsitus Faehlmannist folkloris-tina, õigustas Faehlmanni nõnda: „Pidast ta ju ennast rahvapoja ja rahvapojana arvab ta enesel õiguse olevat oma tööd rahvatöök nimetada.”¹¹⁰ Unduski arvates esindasid Faehlmanni ja Kreutzwaldi teosed kultuuri-teoreetiliselt huvitavat juhtumit: nn. ümber-kirjutust eikuski. „Ümberkirjutaja lihtsalt paneb teksti mingit kõrgemat ettekirjutust järgides paberile, pretendeerimata autorsu-sele ja kirjutades töö kellegi teise, sakraalse autori, näiteks rahva nimele.” Niisiis sünek-dohhi vaatenurgast polnud tegemist võltsi-jate, vaid torsotäiustajate, varemestaastajate, rekonstruktoritega.¹¹¹ Sama tabav ei ole Endel Nirgi modernistlik pilt Kreutzwaldist kui kirjanikust, „kes nägi folklooris ainekku, poeetilist toormaterjali, ja tema eesmärgiks ei olnud materjaliladude asutamine, vaid ehitamine”.¹¹² Küsimus oli ikkagi päästeaktsioonis, võidujooksus ajaga, kus alati ei saanud vahendeid valida. Arne Merilai küsimus Kreutzwaldist kui eesti esimesest postmoder-nistist kuulub juba peenikese huumori žanri,

aga probleem „tegelikult” ja „mängult usku-mise” vahekorras on tõsine ja keerukas.¹¹³ Võltsimissüüdistused saatsid Faehlmanni ja Kreutzwaldi (nagu ka Macphersonit) juba nende eluajal, mistõttu nad pidid ühelt poolt tegema, mida kohusetunne nõudis ja süda-metunnistus lubas, teiselt poolt aga otsima paremaid argumente ja võtteid kahtlustuste tõrjumiseks või ennetamiseks. Hea õigus-tuse leidis Kreutzwald Jacob Grimmi „Saksa mütoloogias”: „Iga kriitika halvab ja hävitab end, kui ta hakkab eitama või kahtlustama seda, mis sisaldub rahvasuus elavalt süündinud ja edasi kantud saagas ja nii kõigi silmade ees seisab.” „Kalevipoja” kritiseerijatele ütles ta: „[T]õesti ainult eelarvamustest pimesta-tud silm usub siin nägevat võltsiva käe jälgi ja meelde tuletab „macphersonlikku valet ja pettust”.¹¹⁴

Faehlmanni ja Kreutzwaldi esialgne pub-lik oli suhteliselt väike saksakeelne haritlaste seltskond. Mõlemale kirjamehele oli „sak-sahais” külge hakanud, aga mitte veel seda-võrd, et oleks sulgenud väljasureva keele ja rahvapärimuse metsiku maailma. Sakslastest estofiilidele, kes Herderi, Merkeli ja Jannau vaimus aiasid seal peidetud varandust, oli see maailm lukus, neile oli vaja vahemehi, omamoodi maakuulajaid. Maakuulajast müstifikaatorini on aga ainult üks samm, nagu reedab Faehlmanni paroolina kõlav repliik: „Ma toon *Kallewiidi* mõõgalt tervisi!” Hasso Krulli käsituses võimaldas topeltiden-titeet Faehlmannil ja Kreutzwaldil ühendada akadeemilise uurija ja anonüümse suulise pärimuse kandja rolli ning anda ka oma loo-mingule topeltauriteet, mis liitis kirjaliku kultuuri institutsionaalse võimu ja suulise traditsiooni ürgse algupärasuse.¹¹⁵ Topeltau-

¹⁰⁹ J. Undusk. Eksistentsiaalne Kreutzwald. – Vikerkaar 2004, nr. 10–11, lk. 133–152; A. Dundes. Võltspärimuse sepiastamine, lk. 99–100.

¹¹⁰ M. J. Eisen. F. R. Faehlmann folkloristina, lk. 87.

¹¹¹ J. Undusk. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsiip, lk. 751.

¹¹² E. Nirk. Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus, lk. 218.

¹¹³ A. Merilai. Eepos – pikem (pigem) lugulaul. Žanri küsimusi. – Keel ja Kirjandus 2004, nr. 4, lk. 241–250.

¹¹⁴ F. R. Kreutzwald. „Kalevipoja” I trüki eessõna [1857]. – F. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda, lk. 324–325.

¹¹⁵ Vt. H. Krull. Kalevipoja mõök pärimuslikul maastikul. Faehlmanni müstifikatsioon ja romantiline historism. – Keel ja Kirjandus 2011, nr. 12, lk. 891.

toriteet kindlustas müstifikatsioonidele usutavuse, topeltidentiteet aga lubas pärimuse kandja rollis smuugeldada koos rahvapärimusega võltsinguid ja salakaupa nõnda, et „teine mina” pigistas silma kinni. Ja silm pigistati kinni ka rahvuskaslasest sõbra vigurite suhtes või usuti neid „mängult”, et võimaldada teistel neid uskuda „päriselt”.

Kreutzwaldi kirjavahetus pakub selleks kujukaid näiteid. Neusil oli tekkinud kahtlus Faehlmanni jumaluste-nimede asjus, mis näisid moonutatud ja imelikud (algul *Wannemun[n]e*, nüüd *Wannemuine* jne.),¹¹⁶ ja ta uuris *sub rosa* Kreutzwaldilt, kas Faehlmanni muistendid mitte tema enda leiutised pole. Kreutzwald vastas: „Minu arvamist mööda oleks hea, kui keegi toodud jumalanimede üle oma õiglasel kahtlused kuuldavale tooks; F[aehlmann] peaks siis selle kohta oma seletuse avaldama. F[aehlmanni] ausust ja tõearmastust tunnistatakse pealegi nii üleüldiselt, et ma meelega petmist ei julge uskuda. Vahel mängib aga fantaasia meile vembu, kujutades subjektiivseid asju meile objektiivsetena, mistõttu me ennast ja teisi tahtmata petame.”¹¹⁷ Pole kahtlust, et Kreutzwald, mitte ainult omast kogemusest, vaid ka skeptilise arstina oskas asja adekvaatselt kirjeldada. Paraku ei takistanud see teda saatmast omaenda müstifikatsioone sõber Faehlmannile. Kreutzwald oli ka ise püüdnud Faehlmannilt selgust saada ning kuulis mitu korda vastuseks, „et kõik tema muinaslood on Jaagupi, Simuna, Väike-Maarja, Kadrina, Rakvere ja Haljala kihelkonnast pärit”. Nõnda selgitas Kreutzwald akadeemik Franz Anton Schiefnerile ja lisas: „Mitmelt poolt arvatakse, et F[aehlmanni] jutustatud eesti muinaslugu *Vanemuise*st on soome mütoloogiast käpatud, kuid selle kohta võin ma tõtt mööda seda teadustada: Faehlmann pani oma muinasloo kirja ajal, mil temal sõsarrahva muinasloost veel aimugi

ei olnud. Umbes aastal 1840 sai F[aehlmann] tuttavaks kahe soomlasega, kes seekord Tartus studeerisid, nende käest kuulis ta esimest korda midagi lähemat soome lauludest ja muinaslugudest. [– – –] Muinaslugude poeetilisel tõlgitsemisel võivad küll mõjule olla pääsenud mõned Faehlmannile kuuluvad ilusused, aga varastamine ja meelega võltsimine olid asjad, mis tema karakteriga ühte ei jooksnud.”¹¹⁸

Kreutzwald jättis mainimata, et soome laule ja muinaslugusid tundis Faehlmann juba Petersoni Gananderi-tõlkest ja „Kalevala” tutvustustest Õpetatud Eesti Seltsis. Aga meenutame, et Faehlmanni arvates oli vanadel eestlastel mingi „teine usk” kui see, millest kirjutasid Ganander (Thomasson) ja „Kalevala”, ning kuna Kreutzwald arendas seda „teist usku” edasi, oli Vanemuise küsimus ühtlasi küsimus Kreutzwaldi enda alusmaterjali ja meetodite usaldusväärsusest. Kas siin ei peitu ka vastus küsimusele, mis on vaevanud Faehlmanni ja Lönnroti suhete uurijaid? Elias Lönnrot lävis Faehlmanniga tihedalt, kui viibis 1844. aastal ligi pool aastat Eestis. Ta õppis Faehlmanni juures eesti keelt ja on teada, et mehed pidasid tuliseid vaidlusi eesti ja soome keele ortograafia üle. Aga meil ei ole andmeid nende aruteludest muinasusu küsimustes. Heldur Niidu arvates pole põhjust kahelda, „et Faehlmann, kes tollal oli eesti eepose mõtte peamine kandja, oleks jätnud kasutamata võimalust arutada asja „Kalevala” loojaga. Kahjuks on meil just sellest kõige vähem teada.”¹¹⁹

Tõepoolest, Lönnrot oli parim soome muinasusu tundja, kes juba ülikoolis oli kirjutanud harjutustöö Väinämöisest (*De Väinämöine priscorum Fennorum numine*, 1827) ja kogumisretkedel mitte ainult ei otsinud lisa Gananderi „Soome mütoloogiale”, vaid kavatses nn. Alg-Kalevala (1833) pealkirjaks panna „Soome mütoloogia, vanade runo-

¹¹⁶ Vt. viide 8.

¹¹⁷ Neus Kreutzwaldile, 6. II 1848 ja Kreutzwald Neusile, 16. II 1848. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 57–62. Vrd. E. Nirk. Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus, lk. 211–212.

¹¹⁸ Kreutzwald Schiefnerile, 22. XII 1853. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI. Tallinn, 1979, lk. 483–484.

¹¹⁹ H. Niit. Lisaandmeid Elias Lönnroti Eestis käigu kohta. – Keel ja Kirjandus 1986, nr. 6–7, lk. 326.

dega toimetatud”.¹²⁰ Miks me ei leia otseseid Lönnoti jälgi Faehlmanni pseudomütoloogia? Arvatavasti on asi meeste erinevas suhtumises rahvaluulesse. Lönnot oli küll nõus tunnistama asjaolu, et eesti keel oli muinasajal arenenum kui soome keel, kuid ei pidanud Faehlmanni muistendeid ehtsateks rahvajuttudeks, vaid moonutusteks (*omskapningar*) ja ümbertöötlusteks (*bearbetningar*), mille järeletegemist ta Soomes ei pooldaks.¹²¹ Tõenäoliselt vältis kumbki vaidlust Vanemuine *versus* Väinämöinen. Küll aga poetas Faehlmann mõni aeg pärast Lönnotiga kohtumist Vanemuise kõrvale kahtlaselt Kalevala-kõlalise kaaskonna (*Lämmeküne, Wibboane, kallewe poead* jt.), kelle kohta ta palus 1846. aastal Helsingi ülikooli ajaloo professorilt Gabriel Reinilt – mitte Lönnotilt! – võrdlevat analüüsi.¹²² Pole teada, kas ja mida Rein vastas, aga ta võinuks kirjutada Väinämöisestä kui inimesest ja muinasaegsest sangarist, nii nagu ta oli põhjendanud mahukas artiklis „Ajalooline isik Väinämöinen” (1832). Sarnast seisukohta pooldas ka Lönnot.¹²³

Paradoksaasel kombel jätkus eesti panteoni rajajatel õpetlase teravat pilku, kui asi puudutas soome mütoloogiat. Faehlmanni arvates võttis Ganader palju „fantaasiast ja õhust” ning kippus mõndagi poetilist ja allegoorilist vajaduseta personifitseerima. Kreutzwald aga kirjutas „Kalevala” lugemise järel: „Meie kadunud sõber [Faehlmann] lisas eesti muinaslugudele ainult ilusa juturüü omalt poolt juurde, siis karjus ja karjub kogu maailm: pettus. Soome õpetatud mees [Lönnot] loob kaootilise tühjuse riisimestest¹²⁴ terve omaette maailma, millele ta kõik vabalt

omast käest juurde lisab: inimesed peavad seda soome jumalate maailmaks.” Aga sealt samast leidis Kreutzwald loomingulist julgust, nii et võis *sub rosa* öelda „Kalevipoja” tegemise kohta, et ta tunneb „laulukatkendeid, mis ainult macphersonlikku järeleaitamist nõuaksid, et neid eeposeks kokku sulatada”¹²⁵. Vanemuiselt laenatud kannel sobis selleks tööks hästi.

Kokkuvõtteks

Laulujumal Vanemuise loomise lugu lubab heita eesti pseudomütoloogia kujunemisele senisest mõnevõrra avarama pilgu. Tavaks saanud kolmeastmelisele arenguskeemile (Peterson–Faehlmann–Kreutzwald) tuleb lisada eelloona Merkel ja Hiärne. Thomas Hiärne 1670. aastatel valminud, kuid käsikirja jäänud kroonikas leidub ärakiri Turu piiskopi Mikael Agricola värsivormis häme ja karjala jumalate kirjeldusest aastast 1551. Agricola nimekirjas leidub ka laulu- ja luulejumal *Ainemöinen* (Hiärnel *Ainemöinen*), Vanemuise kaudne prototüüp. Hiärne asetaskes keelesugulusele viidates võrdusmärgi soome ja eesti muinasusundi vahele, mida võib pidada *analooogia printsiibi* esimeseks rakenduseks eesti mütoloogia kirjeldamisel. Hiärne kroonika avaldati trükis 1794. aastal ning seda kasutas allikana Garlieb Helwig Merkel teose „Liivimaa esiaeg” (1798) kirjutamisel. Võimalik, et just Hiärnelt laenas Merkel printsiibi, mille abil ta kujundas eklektilise eesti-soome jumalate komplekti, kasutades laplaste jt. keelesugulaste kohta leitud kir-

¹²⁰ V. Kaukonen. Lönnot ja Kalevala. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 349.) Helsinki, 1979, lk. 37; M. Haavio. Suomalainen mytologia, lk. 6.

¹²¹ Nõnda mainis Lönnot kirjades Sven Gabriel Elmgrenile 1849. ja 1851. aastal. Vt. A. Suits. Lönnoti ja Faehlmanni kokkupuuteid ja ühiseid harrastusi. – Eesti Kirjandus 1931, nr. 3, lk. 163, 168.

¹²² K. Metste. Von K. J. Peterson bis F. R. Faehlmann, lk. 142.

¹²³ M. Haavio. Väinämöinen. Suomalaisten runojen keskushahmo, lk. 26–29.

¹²⁴ Kreutzwald on ülekohtune: Lönnoti enda loodud värsse on „Kalevalas” vaid 3%, „Kalevipojas” ulatub Kreutzwaldi panus üle 87%. Vt. L. Honka. „Kalevala” sünnilugu ja autentsus. – Keel ja Kirjandus 1985, nr. 2, lk. 72; V. Pino. Rahvalaulud „Kalevipojas”. – F. R. Kreutzwald. Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega. I. Tallinn, 1961, lk. 413–420.

¹²⁵ Kreutzwald Sachssendahlile, 23. III 1853. – Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 313. Otsesõnu „Macphersoniaadiks” nimetas Kreutzwald „Kalevipoega” kirjas A. Schiefnerile, 25. III 1857 (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 68).

jandust. Christfrid Gananderi „Soome müto-
loogiat” (1789) Merkel ilmselt ei tundnud. Küll aga laenas Merkel Soomest laulujumal
Wainamöise, leides selleks õigustust eestlaste
suurest lauluarmastusest. Sellega pani Merkel
aluse müüdile eestlastest kui laulurahvast.
Raamatus avaldatud Conrad Westermayri
gravüür eesti talupoja riietes soome lauluju-
malast on teadaolevalt esimene Väinämöise-
Vanemuise piltkujutis.

Oletuse, et ka eestlastel võis olla Väinä-
möise sarnane jumal, esitas taas Kristian Jaak
Peterson Gananderi „Soome mütooloogia”
tõlke (1821) vastavas kommentaaris. Peterson
lähtus Gananderi raamatut tõlkides ja selle
alfabeetiliselt esitatud materjalile uut, hierar-
hilist struktuuri andes vaikimisi eeldusest, et
soome jumalatel võib olla Eestis rohkem vas-
teid, kui tema suutis tuvastada. Tema töö pea-
mine mõte oligi osutada soome eeskujul eesti
panteoni ülesleidmise võimalusele. Merkeli
raamatut Peterson ilmselt otsese allikana
ei kasutanud, kuid jumaluste hierarhilises
käsitlusviisis on neil sarnasusi, ehkki Merkel
lähtub ühest, Peterson aga mitmest peajuma-
last. Meetodi poolest võime Petersoni pidada
Rootsi aega ulatava *analoogia printsibi* viima-
seks täiemõduliseks esindajaks. Ganander
oli Petersonile põhimõtteliselt sama mis
Hiärnele Agricola ning Merkelile Jessen jt.

Uue ajajärgu eesti pseudomütoloogia
kujundamisel avas Faehlmann, Vanemuine oli
tema suurim õnnestumine. Ehkki Faehlmann
tundis nii „Soome mütooloogiat” Petersoni
tõlkes kui ka „Kalevala” (vähemalt saksa-
keelse sisukokkuvõtte tasemel), võis ta alg-
tõuke Vanemuise kuju loomiseks saada hoo-
pis Merkelilt. Kui Faehlmanni *Wannemunne*
(hiljem *Wannemuine*) 1838. aastal Õpetatud
Eesti Seltsi ette astus, olid tal küll mõned
Väinämöise geenid, aga veel mitte „Kalevala”
taustaga kaaskonda (*Ilmarine, Lämmeküene, Wibboane*). Need kõrvaltegelased lisandusid
1840. aastate teisel poolel, mõni aeg pärast
suhtlemist Elias Lönnrotiga Tartus. Algusest
peale väitis Faehlmann, et tema lood Vane-
muisest pärinevad rahvasuust, mis võimal-
das tal ühelt poolt romantismi laadis vabalt
fabuleerida, teiselt poolt aga anda oma müü-

diloomingule eestipärase ilme. See tähendas
ühtlasi seljakeeramist analoogia printsiibile
ja „soome purde” (sillaks oleks seda vara
nimetada) lammutamist. Faehlmann väi-
tis, et eestlastel oli muinasajal teine usk kui
soomlastel ning erinevalt soomlastest olid
eestlased jõudnud juba enne ristiusustamist
monoteismi. Faehlmanni hierarhilise ülesehi-
tusega panteon peajumal Vanaisa ehk Taa-
raga sarnaneb tüübilt Merkeli kirjeldatud
„ühissoome” jumalateriigiga, mille tipus oli
ebajumal nimega Jumal. Eesti rahvapärimu-
sega oli Faehlmanni muistendite tegelastel
(kui Kalevipoeg kõrvale jätta) sama vähe
ühist kui Merkeli laenatud jumalatel. Seega
võib öelda, et eesti panteoni laenatud ja leiut-
atud koosseis oli eklektiline ning selle ilmet
kujundasid pigem juhus ja ajajärgu kirjandus-
lik maitse kui teaduslik käsitlusviis.

Faehlmanni Vanemuise kuju võttis üle
Kreutzwald, kes septses ja avaldas eesti lau-
lujumala legitimeerimiseks setu rahvalaulu
„Vanemuise laul” ning kirjutas Vanemuise
„Kalevipoja” avavärssi. Nii jõudis Vanemuine
esmakordselt eestikeelsesse trükisõnasse.
Kreutzwaldil oli ka oma muinasjumala „pro-
jekt” – sõjajumal Turis (algupäraselt *Turisas*),
kelle taasavastas Alexander Heinrich Neus.
Turisel olid vähemalt sama head „geenid”
kui Vanemuisel (Agricola, Hiärne, Boecler,
Ganander-Peterson) ja eestlaste muinasku-
ningana ehk isegi suurem pseudomütoloogi-
line potentsiaal, kuid edu ta ei saavutanud.
Kreutzwald fabritseeris ka Turisest setu
rahvalaulu ning püüdis sõjajumala kaasabil
konstrueerida polüteistlikku käsitlust neljast
eesti peajumalast, aga loobus hiljem nii Turise
ülesupitamisest kui ka polüteismist.

Eesti pseudojumalate loomist võib vaa-
delda kui võltspärimuse (*fakelore*) septsitsemist,
mis omandas 18.–19. sajandil kogu Euroopas
laia ulatuse. Võltsimise ja *sünekdoohi printsii-
bil* (Jaan Undusk) rekonstrueerimise vahele
ei ole siiski kerge piiri tõmmata. Herderlikus
käsitluses oli muistne keel luule ja luule
ühtlasi muistne keel. Faehlmann pidas eesti
muistendeid kustunud ridadega ja pehkinud
lehtedega raamatuks ning ka välja suremas
eesti keel seisis tema ees kui „suure kunsti-

teose varemed”. Selle varanduse päästmiseks oli viimane aeg. Müstifitseerimisel kasutasid Faehlmann ja Kreutzwald tüüpilisi võtteid, nagu pseudoehtsa materjali „leidmine” perifeeriast, fabritseeritud rahvaloomingu väidetav fragmentaarsus ja (osaline) arusaamatus, salapärased informandid, akadeemilise ilmega kommentaarid jne. Samas tegi ähmasus pseudomütoloogia usutavamaks ning võttis kriitikutelt relvad.

Pseudomütoloogia ja võltspärimus ei sündinud üksnes kirjandusmoest ja matkivast rahvaluuleharrastusest, vaid sellel olid ka sügavamad sotsiaalkultuurilised ja rahvuspühholoogilised juured. Alates 1860. aastatest said seni saksakeelses kultuuriruumis hõljunud pseudojumalad eesti rahvusliku identiteedi sümboliteks ja kujundajateks. Jumalate kohtumine rahvaga kujunes erinevaks, Vanemuine ja Turis on siin heaks näiteks. Vanemuise selts, laulupeod ja isamaaluule tegid laulujumala rahvaomaseks ning eestlased laulurahvaks, sõjajumala kuvandil ei olnud aga tõsiseltvõetavat katet minevikus ega eluvaimu ja -tingimusi olevikus. Igatahes jäi sündimata laul: *Kui Kungla rahvas kuld- sel a'al kord asus sõtta sõitma, siis Turis oma odaga läks...* Ja ehk ongi hea, et nii läks.

Artikkel on valminud teadusteemade SF0130038s09, SF0050037s10 ja EuroCORECODE projekti „Cuius Regio” raames.

Aivar Põldvee

(1962)

Lõpetanud 1985. a. Tartu ülikooli ajaloolase- na, magistratöö rannarootlastest 17. sajandil (2004), doktoriväitekirj B. G. Forseliusest (2010). Töötanud Keila koolis, Harjumaa Muuseumis ja Eesti Ajaloomuuseumis, praegu vanemteadur Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis ja Eesti Keele Instituudis. Peamine uurimisvaldkond: eesti kultuuri, hariduse ja keele ajalugu varauusajal.

Pühalepa hernhuutlased uuel ajastul: vennastekogu liikmeskond kihelkonna personaalraamatus aastatel 1817–1833

Aldur Vunk

Hiiumaa Pühalepa koguduse liikmete ja maksumaksjate nimekirjas ehk personaalraamatus aastatest 1817–1833 on üsna silmatorkav lisand, mida tavaliselt seda tüüpi ajaloomaalingates ei kohta. Nimelt on seal ära tähistatud luteriusu kihelkonnakoguduse sees tegutsenud vennastekogu liikmed.¹ Materjal pole oluline liikumise enese dateerimiseks, hernhuutluse ajaloo algus Pühalepas ulatub 18. sajandi kesktele. Huvitavad on hoopis andmed vannastekogu liikmetest külade, talude ja perekondade lõikes – mõistmaks hernhuutlaste sotsiaalset kandepinda ühiskonnas. Pealegi on tegu mitte üksnes Balti kubermangude vennaste, vaid kogu maarahva jaoks olulise murranguajaga. Eestimaa kubermangu osana oli Hiiumaal 1816. aastal kaotatud pärisorjus ja samm-sammult algas maarahva emantsipatsioon. Kuigi maad nad veel omandada ei saanud, olid vallaomavalitsus ja rendisuhe mõisaga siiski midagi muud kui pärisorjus. Samas oli vennastekogude jaoks tegemist poliitilise vabadusajaga (1817–1832). Ja lõpuks jõudis just 1830. aasta paiku Pühalepa kihelkonda tööstuslik pööre, mis tähendas kalevivabriku rajamist esmalt Suuremõisas (Suuremõisa) ja selle laiendamist hiiurootsi talupoegade poolt maha jäetud Kärddlas.

Pühalepa vennastekogu ja usuvabadus

Vennastekogu ajalugu Pühalepas on pikk. 1756. aastal Herrnhuti saadetud aruandest on teada, et Läänemaal 1741. aastal alanud kuulutustöö põhjal tekkinud kuuest usuliselt ärganute ringist ehk „hulgakesest” (sks. k. *Häuflein*) olid pooled rootsi- ja pooled eestikeelsed ning viimaste hulka kuulus Ungru ja Kõpu omade kõrval ka Pühalepa „hulgake”.² Herrnhuti vennaste uniteedi esimese arhivaari (1767–1775) parun Erich von Ranzau käsikirjalises uurimuses äratusliikumise alguse kohta Eestimaal on lausa teade, et vennastekogu asutajaks Pühalepas oli pastor Johannes Chalenius 2. mail 1756.³ See ei toimunud siiski vaid tema initsiatiivil, sest kohaliku pärimuse järgi oli koguduse rajajaks Herrnhuti diakon Jakob Marrasch.⁴ On tähelepanuväärne, et koguduse asutamine sai teoks liikumise keelua ajal, kui vennakseid mujal Eestimaal jälitati ja karistati. Keisrinna Elisabeti ukaasiga 16. aprillist 1743 oli hernhuutlaste kuulutustöö Vene impeeriumis keelatud. Samal ajal vennastekogude liikumise algusega ja eriti selle keelua ajal oli toimunud enneolematu tagasilöökk ka talupoegade sotsiaalses staatuses.

¹ Vt. Rahvusarhiiv, Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 3168, n. 2, s. 12.

² V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744–1764, II. Logos, Tallinn, 2000, lk. 82–83.

³ Samas, lk. 84. Soome-rootsi päritolu, Turu akadeemias hariduse omandanud J. Chalenius oli Pühalepas pastoriiks 1741–1776.

⁴ Vt. V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti): Palvemajad, VI. Allika, Tallinn, 2010, lk. 197–198. J. Marrasch oli Herrnhutist Eestimaale tulnud 1747. aastal ja tema leivatöö siinse usuolu äratamise kõrval oli koduõpetaja amet Saarte-Lääne praosti Jonas Glanströmi juures Reigi kirikumõisas.

Keskvoimu toel surusid mõisnikud rõhuva enamuse maarahvast pärisorjusesse. Seda enam otsisid talupojad võimalust eneseteostuseks vallas, kuhu mõisnike võim ei ulatunud – nimelt Jumala ees. Tavapärasest kirikuskäimisest nähtavalt intensiivsema usueluga hernhuutlaste avalik tagakiusamine lõppes järkjärgult Katariina II valitsemise ajal, kui välismaist päritolu keisrinna talle enesele tuttava saksa keeleruumi käsitööliste, talupoegade jt. impeeriumisse meelitamiseks 1762. ja 1763. aastal deklareeris põhiliste vabaduste (sh. ka teatava usuvabaduse) järgimist Vene aladel. Selle alusel tulid Herrnhuti hoolekandjad jälle avalikult ka Balti kubermangudesse. Ja neist loodeti ka tulu impeeriumile, kaasates hernhuutlased kalmõkkide ja teiste rahvaste evangeliseerimisse Euroopa idapiiril. Sellekohane ametlik regulatsioon valmis 1764. aastal ja kolm aastat hiljem kingiti Volga lisajõe Sarpa kaldal maatükk Šveitsi hernhuutlaste poolt rajatud Sarepta kolooniale.

Pärisorjadest hernhuutlasteni enamik Katariina II uuendusi ei jõudnud, neist said osa vaid vabaks lastud või talupoja seisusest kõrgemal seisvad isikud. Vennastekogude ajaloos nimetatakse siinmail alates 1764. aastast kaks aastakümnet kestnud perioodi „vaikse käigu” ajaks.⁵ Edasi tulid taas tagasilöögid ja laiemalt saadi vabaduse hõngu tunda alles keiser Aleksander I ajal. 1801. aastal oli Saare-, Hiiu- ja Muhumaal 4422 vennastekogu liiget, kellest 743 olid vaimuliku töö tegijad.⁶ Kuivõrd Saaremaal ja Muhus oli 77 kuulutuskohast 54 ja Hiiumaal 23, võis hiidlastest hernhuutlasi Aleksander I valitsemisaaja alguses olla üle 1300.

Enne oktoobri viimasel päeval 1817 laialt tähistatud Martin Lutheri usupuhanuse 300. aastapäeva avaldati keiser Aleksander I armukiri hernhuutlastele, mis lisas isikuvabadusele veel usu- ja liikumisvabaduse. Keiserlik armu-

kiri polnud sugugi juhuslik või eraldiseisev sündmus. Vene, Preisi ja Austria keisririikide poliitilise kokkuleppena 1815. aastal loodud Püha Liit oli ühtlasi tõstnud võrdsetena pje-destaalile kõigi kolme riigiusud. Preisimaal oli selleks protestantlus, Venemaal apostlik õigeusk ja Austrias katoliiklus. Vene keiser Aleksander I ise oli mõjutatud just protestantlust elus hoidvatest evangeelsetest äratusliikumistest ja uuris Piiblit, kus kiriklike ja konfessionaalsete erisuste kohta mingit põhjendust pole. Valgustatud monarh asus reformima Vene impeeriumi alamate usukorraldust ja eeskätt puudutas ümberkorraldus apostliku õigeusu kirikust väljapoole jäävaid usutunnistusi – eriti protestantlikke ja reformeeritud liikumisi, mida alates 1818. aastast tuli ametlikult nimetada Evangeelseks Kirikuks. Ürituse hoogne algus kestis kuni 1824. aastani.⁷ Selline protestantide ühendamine, mis tänapäeval on loomulikult teel toimunud näiteks Madalmaades, oli toona ilmselt liiga uuenduslik ja rauges protestantlike kirikuvõimude endi vastuseisu tõttu. Edaspidi liikus pendel teise äärmusesse ja baltisaksa luterlik kirik asus oma positsioone veelgi suurema innuga kaitsma. Venemaa evangeelse luteri kiriku seadus võeti vastu 28. detsembril 1832 ja see juba uue keisri Nikolai I poolt välja antud dokument lõpetas ka 1817. aastast Aleksander I armukirjas hernhuutlastele antud tegevusvabaduse.⁸ Uue kirikuseaduse järgi polnud isegi Herrnhutist tulnud piirkondlikud diakonid enam vabad oma usukuulutustöös. Väljaspool ühte neile kinnitatud palvemaja ei tohtinud hoolekandjad pastori loata palvetunde pidamas käia. Rääkimata talupoegade seast pärit eeslugejatest, kes võisid korraldada vaid pühakirja lugemisi ilma igasuguse seletamise ja tõlgendamiseta. Keelati ka nn. suletud, ehk siis üksnes valitud „hulgakese” liikmetele peetud palvetunnid.

⁵ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung (vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.). Böhlau, Köln, Wien, 1974, lk. 167–169.

⁶ Samas, lk. 212.

⁷ Vt. A. Andresen. Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832: Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele (Dissertationes universitatis Tartuensis, 7). Tartu Ülikooli kirjastus, 2004, lk. 67–70.

⁸ Vt. J. Plaata. Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003, lk. 68–69.

Pühalepa personaalraamat 1817–1833

Sellisel murrangulisel ja muutlikul ajal Pühalepas koostatud liikmeraamatut on järgemööda pidanud kaks pastorit. Paul Eduard Hörschelmann (1781–1833) oli Tallinnast pärit luteri vaimulik, kes õppis esmalt Tallinna gümnaasiumis, kus tema isa oli olnud professor, ja sama ametit pidas ka Paul Eduardi vanem vend Ferdinand Ludwig.⁹ Pärast gümnaasiumi lõpetamist õppis ta usuteadust Tartu ülikoolis ja suuskooli lõpetamise kevadel (1. märtsil 1805) kutsuti Pühalepa koguduse õpetajaks. Pastor Hörschelmanni perekonnas tunti hernhuutlasi ja tavaks oli vennastega koostööd teha. Näiteks Viru-Jaagupi pastori ametit pidanud vanem vend Friedrich August oli 1828. aastal võtnud sealse kihelkonna köstriks eestlasest hernhuutlase Jacob Schwani ja 1830. aastate keskel rajati kihelkonnakeskusesse vennaste palvemaja.¹⁰

Paul Eduard Hörschelmann toetus oma töös samuti hernhuutlastele. Pühalepa kirikukihelkonna talupoegadest eesistujad 1. juuni 1818 seisuga olid Värssu, Kerema, Partsi ja Kassari Esiküla paremate talude peremehed.¹¹ Nemad olid kas ise vennastekogu liikmed (Kärrema Nuudi Peet ja Partsi Krisna Jürri) või lausa vaimuliku töö tegijad (eeslugejad, abilised), nagu Mihkle Hinder Kassari Esikülalt, hilisema nimega Hindrich Bollmann. Ainsana talupoja seisusesse kuulunud eestseisuse liikmetest polnud ise „hulgakese” liige Wårso Hanso Mart, kuid samas talus oli hernhuutlane tema minia, Mardi surma järel (1822) uueks peremeheks saanud Mardi Simmo naine Liso.¹² Ei saa unustada, et vennastekogu liikmeks

sai liisutõmbamise abil ja kõik soovijad ei tarvitsenudki sinna kuuluda. See ei takistanud teistel usuliselt ärganuil osa saamast avatud koosolekutest ja kandmast sama mentaliteeti. Uus vöormünder sealtkandist, Värssu naaberkülalt Hellamaalt, oli juba „hulgakese” vaimulik töötegija ehk abiline Matse Juhhann.¹³ Eeslauljateks ja köstriteks olid Pühalepa kirikus Wallipä Thoma Jürri ja Kassari kabelis Essikülla Hanso Mihkle Hinder, kes olid ühtlasi ka vennastekogu esimesed abilised.¹⁴ Koolmeistriks oli sel ajal ainsana nimetatud Kassari palvemaja teine abiline Veo Pert Tagukülalt. Veo Perdi nimeks on pastor Hörschelmann 1818. aastal pannud aruandes küll Essikülla Weo Peter, kuid personaalraamatu järgi Esikülas sellenimelist ei elanud ja ilmselt on tegu Kassari olusid vähem tundnud pastori eksimusega.¹⁵ Nii on neljast kolm vöormündri ja kõiki teisi talupoegadele määratud kirikuameteid täitnud mehed pastor Hörschelmanni ajal hernhuutlaste esindajad. Samas ei ulatunud vennastekogu osakaal Pühalepa Laurentsiuse koguduses isegi kümnendikuni.

Paul Eduard Hörschelmann oskas vabalt eesti keelt, millest annab tunnistust asjaolu, et pärast 1825. aasta visitatsiooni koostas toona konsistoriumi assessorina kaasas käinud Hörschelmann oma endise praostkonna eesti kogudustele saadetud teatiskirjad visitatsiooni tulemustest puhtas maakeeles.¹⁶

Ka personaalraamatus visitatsioonide märkustena lisatud kommentaarid, nagu „lollitaja”, „hea poiss”, „rummal laps”, „piibel jõuluks” jne., on vähemalt osaliselt tema sülest. 27. veebruaril 1817 sai Paul Eduard Hörschelmannist Läänemaa ja selle juurde kuuluvate saarte praost. Just samal ajal, 1817.

⁹ Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, II. Bearb. v. J. F. von Recke, K. E. Napiersky. J. F. Steffenhagen & Sohn, Mitau, 1829, lk. 321–324; Das Inland: Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Heinrich Laakmann. Dorpat, 10. III 1837, v. 164–168.

¹⁰ Vt. A. Vunk. „Kuningamäng” ärkamisaja koidikul. Tartu Ülikooli kirjastus, 2012, lk. 53–54.

¹¹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 483.

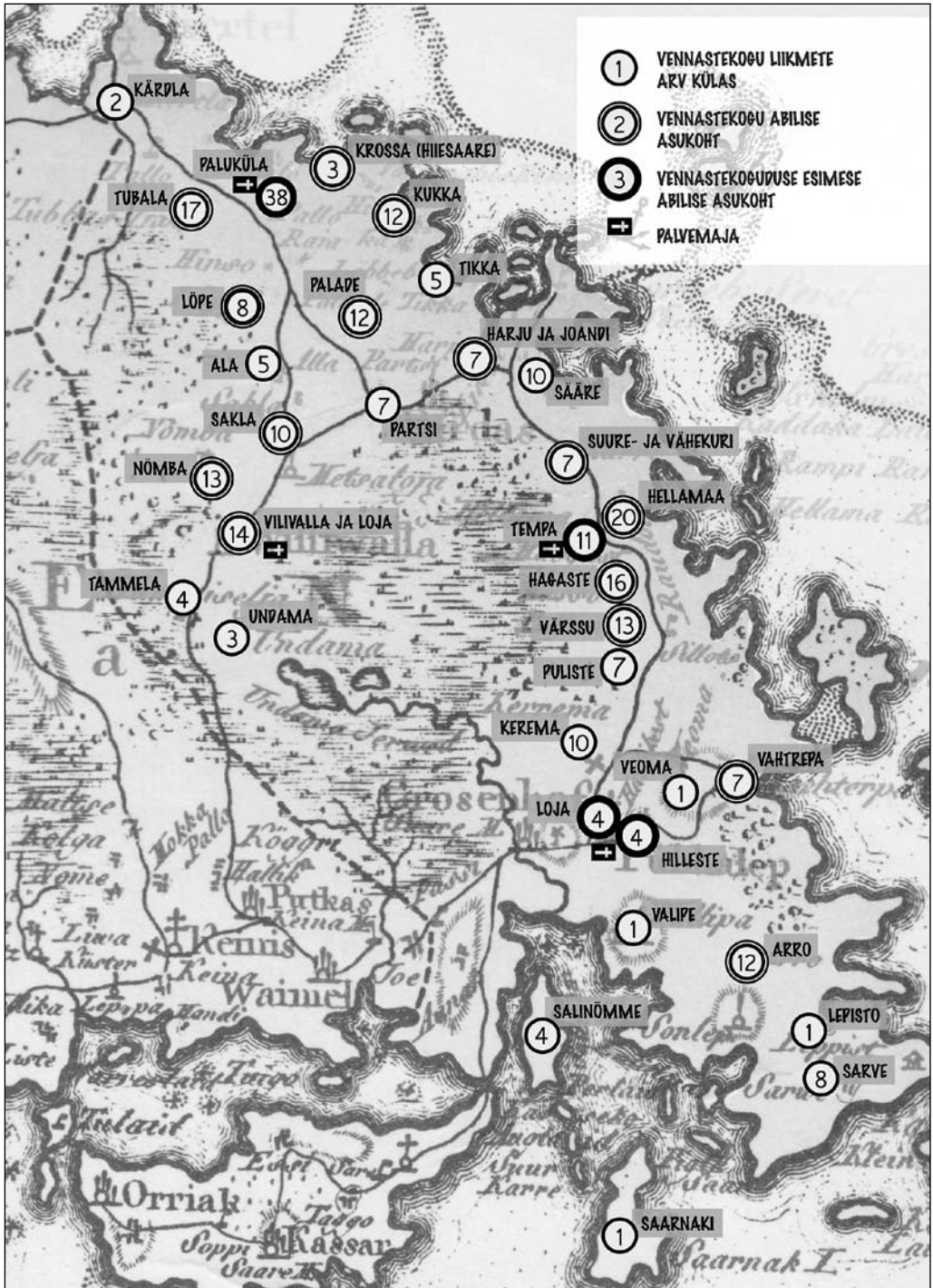
¹² EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 26.

¹³ Vt. EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 78p.

¹⁴ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 483; f. 3168, n. 2, s. 12, l. 18p.

¹⁵ Vt. EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 483.

¹⁶ Vt. EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 29–29p, 61–62, 73–75, 83p–84p, 108p–109.

Pühalepa kihelkonna skeem, mille aluseks on väljavõte 1798. aastal avaldatud Ludwig August Graf Mellini kaardist "Der Hapsalsche Kreis / Le Cercle de Hapsal". Kaardil on kaasaegsete nimedega toodud need külad, mis on märgitud Pühalepa kihelkonna personaalraamatusse aastatest 1817–1833, ja vennastekogu liikmete arv nendes külates. Tähistatud on ka külad, kus sel perioodil tegutses vennastekogu esimene abiline või abiline, ja palvemajade asukohad. Skeemi koostas Aldur Vunk ja kujundas Indrek Aija.

aasta alguses, on ta alustanud Pühalepa koguduse uue personaalraamatu pidamisega. Pole võimatu, et otsuse hernhuutlaste kohta märkmeid teha tingis usklikuma talurahva hulgas leviv uus radikaalne usuliikumine – taevaskäijad. 1817. aasta alguses on taevaskäijadprohvetid hakanud kuulutama oma nägemusi ka Pühalepas. Nagu õpetaja Hörschelmann esimesel paastuaja pühapäeval (23. veebruaril 1817) kirikus tunnistas, oli taevaskäija-prohvet tema kohta kuulutanud, et pastor kas saab usklikuks või hukkub allalangeva Kuradikivi läbi.¹⁷ Seepeale on ta nendega halastamatusse võitlusse asunud ja suutnud prohveteid kammitseda kogudusest väljaarvamise ja mõisa peksu abil. Niivõrd tõsine vastuolu võis olla üsna tõenäoliseks ajendiks pastori süvenemisel oma koguduse täpsema usulise alljaotuse väljaselgitamiseks ja selle fikseerimisse.

Vennastekogude kohta on 1817. aasta lõpus ülevaateid nõudnud ka Eestimaa konsistorium. 1818. aasta jaanuari seisuga on P. E. Hörschelmann kirjutanud aruanded vennastekogu suurusest kogu Hiiumaal ning Vormsis ja Noarootsis.¹⁸ Siiski ei saa vennastekogu liikmete äramärkimist personaalraamatus pidada üksnes konsistoriumile esitatud aruande mustandiks. Nimelt pole seal selgitavaid märkusi sama kihelkonna Kassari saare inimeste kohta. Personaalraamatus pole isegi visitatsiooniprotokollides nimetatud Kassari Esiküla abilise Mihkle Hinderi (Hindrich Bollmann) ja Taguküla abilise Veo Perdi nimede juures mingit märgatavat kuuluvuse kohta vennastekogusse.¹⁹ Kassari hernhuutlased käisid Pühalepa kiriku asemel kohalikus kabelis ja palvetunde pidasid oma palvemajas Tagukülas.²⁰ Pastor on aga ära

märkinud vaid Pühalepa kiriku juures olevas palvemajas koos käivad hernhuutlased. Kirikuleeris käimata noorte kohta võib sellest raamatust leida heal juhul vaid nimed.

Hörschelmann on kõnealust personaalraamatut pidanud enam kui viis aastat, kuni 3. oktoobrini 1822, kui ta kutsuti Tallinna Toomkoguduse ülempastoriks. Selleks ajaks olid ka keisri usukorralduslikud reformid juba peatunud ja 1824. aastal kaotati seitse aastat varem moodustatud usuasjade ja rahvahariduse ministeerium.

Pühalepas jätkas Hörschelmanni tööd hingeekarjasena Alexander von Sengbusch (1796–1883). Tema oli Hörschelmannist ilmalikuma hariduse ning poliitiliste kogemustega. Sündinud Riias, õppinud Tartus filosoofiat ja välismaal ka riigiteadusi, jõudis Sengbusch noore mehena töötada Peterburis usuasjade ja rahvahariduse ministeeriumis lauaülema abina. Pärast lühemat perioodi Tartu keiserliku ülikooli kuraatori sekretärina täiendas ta end Tartu ülikooli usuteaduskonnas ja siirdus seejärel suhteliselt rahulikku Pühalepa pastori ametisse, kuhu ta jäi pikaks ajaks (1822–1877).²¹ Sengbusch oli ka hea eesti keele tundja ja osales nii Piibli tõlkimise kui ka keele jäädvustamisega seotud üritustel. Venemaa Piibliseltsi Tartu osakonna koosolekul 7. mail 1819 oli ta ministri nõuandja ja kuraatori sekretärina võtnud sõna Uue Testamendi lõunaestikeelse tõlke vastu, Ferdinand Johann Wiedemann on teda aga tänanud abi eest oma sõnaraamatu koostamisel.²² Oma ametiaja alguses on ta Hörschelmanni tööd vennastekogu hoolekande osas ka jätkanud ja otsinud Hiiumaale Herrnhuti diakoni, sest Hiiumaa hoolekandjaks oli sel ajal hoopis Saaremaa

¹⁷ C. Rußwurm. Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö. Eine historisch-ethnographische von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg mit einem demidowschen Preise gekrönte Untersuchung, II. Reval, 1855, lk. 235, 287.

¹⁸ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148, 179.

¹⁹ Vt. EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 90 ja 95p.

²⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 54.

²¹ Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832, Personalialia. Koostanud L. Anvelt ja H. Laanekask. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1995, lk. 40.

²² Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832, II (1819–1820). Koostanud L. Anvelt, E. Aaver, H. Laanekask ja A. Nagelmaa. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1996, lk. 86: 93; F. J. Wiedemann. Eesti-saksa sõnaraamat / Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest J. Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn, 1973, lk. XI.

konsistoriumi haldusalas resideeriv vennaste diakon.²³ Uus hoolekandja leiti mõne aasta jooksul. Käina pastori Georg Friedrich Ignatiuse 1823. aasta aruandest võib juba lugeda, et palvemajade eeslugejaid seab paika Hiiumaa oma hoolekandja Georg Manecke.²⁴ 1825. aasta visitatsiooni protokollis oli kirjas, et Manecke (Maneke) oli Pühalepa, Käina ja Reigi palvemajade hoolekandja ning Pühalepa pastor oli ta „ise leidnud”.²⁵

Sengbusch on kirjutanud koguduse raamatu tiitellehe pöördele ka seletused lühendite kohta, mida Hörschmann oli kasutanud: w. ja ö. (wend ja ödde), a. (abbilinne) ja e. a. (essimenne abbilinne).²⁶ Esimesed kaks lühendit tähendasid vennastekogu liiget, järgmised aga juba vaimuliku töö tegijaid. Saksakeelsed terminid olid otsesed tõlked eestikeelsetest ja seletus ise on ilmselt 1822. aastast, mil Sengbusch asjaajamise üle võttis. Tema on neid lühendeid ka edasi kasutanud, kuid alates 1830. aastast kirjutatud uutesse liikmenimekirjadesse neid enam ei lisatud. See on ka mõistetav, sest eraldi ajendit vennaste üle arvet pidada Sengbuschil ilmselt polnud ja selleks ajaks oli kirik, millist ta esindas, võtnud oma liikmeskonda kuuluvate vennastekogude suhtes kasutusele juba alla-

suruva hoiaku. Personaalraamat lõpeb 1833. aastaga, mil üle kogu Hiiumaa andis tunda tööstusliku pöörde otsene mõju ja paljud lahkusid oma kodukülast Kärddlasse.

Pühalepa vennastekogu liikmed 1817–1833

Kuigi andmed liikmete arvu muutumise kohta on lünklikud, eeldatakse tavaliselt, et vennastekogude liikmete arv on pärast keiserlikku armukirja 1817. aastast hakanud kiiresti kasvama.²⁷ Võimalik, et see esialgu ka mõnevõrra kasvas, sest 1818. aasta alguses oli Hiiumaal 1483 „hulgakeste” liiget.²⁸ Samas võib üle pika aja taas kokku võetud liikmete arvus väljenduda n.-ö. loomulik kasv, sest vahe 1801. aastaga, mil vennastekogusse kuulus umbes 1300 inimest, pole ju 17 aasta kohta suur. Edaspidi on aga teated liikmete hulgast näidanud juba 1818. aasta rekordarvust väiksemaid koondnumbreid: 1829. aastal 1182 liiget, 1833. aastal 1370 ja 1838. aastal 1323 „hulgakeste” liiget.²⁹

Võrreldes Hiiumaa kihelkondade vennastekoguduse liikmelisust aastatel 1818–1838, torkab silma, et vaid Pühalepa kihelkonnas on hernhuutlaste arv kasvanud:³⁰

Kihelkond (palvemaju)	1818	1829	1833	1838
Reigi (2)	90	62	78	62
Pühalepa (2)	273	419	428	431
Käina (3)	1120	701	864	830

²³ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148p.

²⁴ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, Logos, Tallinn, 2010, lk. 195.

²⁵ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 54, 65, 77p.

²⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 1p.

²⁷ Vt. nt. J. Plaat. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni (Eesti Rahva Muuseumi sari, 2). Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 2001, lk. 44.

²⁸ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148p.

²⁹ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409; V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti): Palvemajad, VI, lk. 194–203.

³⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148p; G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409; V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 194–203.

Pühalepas on vennaste arv kasvanud just neile õiguslikult kõige soodsamal ajal (ajava-hemikus 1818 kuni 1829) ja seejärel stabili-seerunud. Teistes Hiiumaa kihelkondades on vennastekogu liikmete arv nendel aastatel hoopis kahanenud ja ka pärast 1833. aastat jätkanud vähenemist. Võimalik, et see oli seotud nendes kihelkondades vabamalt levinud taevaskäijate–liikumisega, mis hernhuutlaste kirklikuma osa endaga kaasa viis. Pühalepas oli pastor taevaskäijatega halastamatusse võitlusse asunud ja ilmselt panustanudki vennaste hingeioiule, mis hoidis nende sidemeid kihelkonnakiriku ja pastoraadiga.

Lisaks täisliikmete arvule hinnati ka palvemaja regulaarsete külastajate hulka, mida näiteks Eestimaa konsistooriumi 1825. aasta visitatsioonil ainsana üles tähendati.³¹ Vennastekogu liikmed olid ju samal ajal oma kihelkonna luteriusu koguduse liikmed ja liisu abil valitud „hulgakesse” vastuvõetud ei olnud sellest eraldunud. Külastajate andmeid on mõnikord edasi antud ka Herrnhuti arhiivi ja näiteks 1829. aasta loendi järgi käis Hiiumaa vennastekogude palvemajades koos 1900 inimest.³² Selle kokkuvõtte ilmselgelt ümardatud külastajatearvust moodustasid täisliikmed Käinas ja Reigis u. 60% ja Pühalepas 70%. See näitab, et tegelik hernhuutlik kogukond oli keskmiselt 30–40% suurem kui liikmete arv. Suure osa sellest moodustasid ilmselt lapsed ja vennastekogu liikmekandidaadid.

Personaalarvatu lehekülgede servadelt on loetavad märkused 296 kihelkonna põhi-osa täiskasvanud hernhuutlase kohta. Osa märkusi võib olla muutunud loetamatuks või kadunud ka raamatu leheservade määrdumise ja kulumise tõttu. Ülevaate saab vaid Jumala tahet näitava liisutõmbamisega Püha-

lepa „hulgakesse” arvatud liikmete kohta. 1833. aastaks oli Hiiumaa vennaste hoolekandja Georg Manecke andmetel Pühalepa kihelkonnas kuus eeslugejat ja 428 täisliiget (314 naist ja 118 meest).³³ Näiteks Reigis oli samal ajal kahe palvemaja peale kaks eeslugejat, kuid Käinas kolme palvemaja peale lausa 18.³⁴ Pühalepa kihelkonna liikmete hulgas oli ka Kassari saare vennastekogu, keda aga Hörschmann personaalarvatus pole tähistanud. 1829. aasta Herrnhuti kokkuvõtte järgi oli Kaseväljal 305 ja Kassaris 114 liiget.³⁵ Personaalarvatus on tähistanud 296 Pühalepa keskuses asunud palvemaja juurde kuulunud vennastekogu liiget (206 naist ja 90 meest), kellest 27 olid abilised ja kuus esimesed abilised eesotsas köstriga. Seega võibki personaalarvatus olla jäädvustatud seis enne 1829. aastat. 1830. aastast alustatud uue nimekirja juures vastavad märkused reeglina puuduvad. Sealjuures ei tähenda märkuste puudumine „hulgakese” kahanemist. Vennastekogu Pühalepas samal ajal hoopis täienes, sest 1833. aastal on Hörschmanni õemees, praost ja Reigi õpetaja Wilhelm Friedrich Rinne teatanud, et Kaseväljal käib 332 ja Kassaris 99 hernhuutlast.³⁶

Kõige huvitavam pole siiski pelk statistika, vaid vennastekogu liikmete sotsiaalne koosseis vahetult pärast pärisorjuse kaotamist, kui ka hernhuutlaste liikumine oli lisaks veel keiserliku armukirjaga tõstetud senisest kindlamale pinnale. Nii võime Hörschmanni ja Sengbuschi märkmete põhjal välja arvutada, et Pühalepa kihelkonna ilma Kassarita osa hernhuutlastest olid 44% mehed. 1818. aasta alguse kokkuvõtte järgi oli meeste osakaal Hiiumaa vennaste hulgas 32% ja eraldi Pühalepa kihelkonnas 37%.³⁷ Nii võime tõdeda, et vennastekogudele poliitiliselt kõige soodsa-

³¹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 58p, 68p, 77p.

³² G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409.

³³ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 198.

³⁴ Samas, lk. 203 ja 195.

³⁵ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409.

³⁶ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 198.

³⁷ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148p.

mal ajal (ajavahemikus 1818 kuni 1829) kasvas kõige rohkem just meeste osakaal. Teiste Hiiumaa kihelkondade arengutest eristas Pühalepa kihelkonda seegi, et samal ajal kui „hulgakesed” mujal kiiresti kahanesid, kasvas Pühalepas hernhuutlaste osakaal jõudsalt.

Personaalraamatus on kokku võetud ka Pühalepa koguduse suurus. 1826. aastal oli see 3732 hinge, ilma Kassari saare inimesteta 3427.³⁸ Nii moodustab hernhuutlaste osakaal kihelkonna Hiiumaa-osas 9% kogudusest. Enamasti olid vennastekogu liikmed Pühalepa taludes peremehed ja perenaised. Selline staatus oli näiteks kõikidel esimestel abilistel. Meessoost abiliste seas oli kümme peremeest ja vaid üks vabadik, kõrgemal positsioonil oli ka kaks kolmandikku naissoost abilisi (7 perenaist ja 4 vanaperenaist). Naissoost abiliste hulgas oli veel kolm pererahva lähisugulaste ja -hõimlaste hulka kuuluvat naist, lisaks üks lesk ja üks vabadik. Seega olid vabadikud abiliste seas küllalt haruldased, kuid ei puudunud täiesti. Pühalepa „hulgakese” teiste liikmete hulgas oli peremehi vennastest $\frac{3}{4}$ ja ülejäänud veerandist moodustasid nabi enamuse taluperemeeste pojad ja vennad. Vabadikke ja taluabilisi oli vendade hulgas 12% ja õdedest 22%. „Hulgakese” naisliikmetest olid pooled perenaised, koos vanaperenaistega moodustas nende osakaal lihtliikmete hulgas 56%. Ülejäänud jagunesid enam-vähem võrdselt talude pererahva lähisugulaste-hõimlaste ja sellest alamal paiknevasse taluabiliste ja vabadike sotsiaalsetesse kihistustesse. Vabadike osakaal kõigis Suuremõisa ja selle kaasmõisate küldes oli 13%, samade mõisate maadel elavate hernhuutlaste seas 7,5%.

Edasipüüdlike vabadike ja taluabiliste jaoks oli vennastekogu traditsiooniliselt olnud hüppelauaks parema koha või lausa ameti leidmiseks. Nii on ka kõnealuse personaalraamatu täitmise ajal mitmete vagade vendade ja õdede ühiskondlik positsioon muutunud. Näiteks Tempa külas Suuremõisa kupja Matse Peedi Peedi talu abiliseks olnud hernhuutlane Peter on koos oma naise Kreedaga

saadetud kirikukihelkonna kolmandasse keskusesse Palukülla, kus Peterist on saanud köster ja mõlemad said ülesande hoolitseda sealse palvemaja eest.³⁹ Kindlasti tuleb sellist liikumist ühelt poolt pidada sotsiaalseks tõusuks ja teisalt on ka vennastekogu olnud pastorile tänuväärseks taimelavaks sobivate inimeste leidmisel tema tööpõllule. Võimalik, et mitmed abielusidemed üksteisest suhteliselt kaugel elavate inimeste vahel on sõlmitud pühapäeviti toimunud pikkade koosviibimiste kaasabil ja mitmel puhul on vanaks ja üksikuks jäänud hernhuutlasi saadetud just sellistesse taludesse, kus perenaine kuulub samasse „hulgakesse”. Personaalraamat ja hingeloendid võimaldavad tuletada vaid mõningaid katkeid vennastekogu elust.

Palju selgemini on personaalraamatu märkustest näha vennastekogu struktuur. Selle juhtiva osa moodustasid ilmselt pastori ja vennaste hoolekandja poolt esile tõstetud hernhuutlased. Kihelkonna võõrmündritest oli juttu ülal, „hulgakese” esimesed abilised või eeslugejad (saksa k. *Worleser*) olid nendest veelgi olulisemad. Tavaliselt pandi nad paika Hiiumaa hoolekandja poolt ja ametinimetuse andis neile ka vastutusala. Kassari saare kaks eeslugejat tegutsesid sealse kabeli (abikiriku) ja palvemaja juures. Personaalraamatus nimetatud kuus esimest abilist olid otseselt seotud palvemajade hooldamise ja palvetundide korraldamisega. Neli neist – kaks pastoraadi talupoega Pühalepa Lojalt ja kaks Suuremõisa talupoega naabruses asuvast Hilleste külast – olid kinnitatud kihelkonna keskse ja ametliku Kasevälja palvemaja juurde. Mõlemast esimeste abiliste paarist oli üks taluperemees ja teine perenaine. Staatuselt tähtsaim oli palvemaja teine eeslugeja, Hilleste küla talus nr. 6/7 elanud köster Wallipä Thoma Jürri, kes oli ametisse pandud 1816. aastal ja oli selles ametis veel 24. aprillil 1834, kui toimus hingerevisjon.⁴⁰ Köstre Jürri oli sel ajal juba 62- ja tema naine Ann 64-aastane ning peagi vabastati köster tema vanuse tõttu ametist. 1817. aastal oli hiljuti köstriametisse

³⁸ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 1p.

³⁹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 51p, 81p.

⁴⁰ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 15p–16.

pandud Jürri veel 44-aastane ja parimas eas. Ta oli eeslauljaks kirikus ja järelevaatajaks Kasevälja palvemajale.

Hilleste küla köstritalu ümber polnud siiski kujunenud kuigi suurt usukaaslaste ringi. Personaalraamatu järgi oli Hillestes vennastekogu liikmeid ainult neli. Peale köstri ja tema naise kuulusid nende hulka veel talu nr. 3 perenaine Kreet (kes oli ühtlasi teine esimene abiline) ja talu nr. 5 peremehe venna naine Madli, kes sinna oli tulnud 1821. aastal. Lisaks elas Hillestest kirdes asuvas Soonlepa mõisa Veoma külas samuti üks hernhuutlasest taluperenaine. Ilmselt polnud köster kuigi aktiivne usukuulutaja. Näiteks Kassaris tegutses sealse palvemaja teiseks hooldajaks ja kooliõpetajaks olnud Veo Pert ka sellel rindel. Meil pole küll kasutada aruandeid sisemisjoni kohta, kuid personaalraamatust võime lugeda, et Perdi talus elas sulane Villem, keda pastori visitatsioonimärkus nimetab palvetajaks.⁴¹ Kassaris pole hernhuutlasi eraldi tähistatud, seepärast on seda tüüpi määratlus ainus jälg Villemi usulisest pühendumisest, mis oli omane just vennastekogu liikmetele. Ja nooruk polnud talus lihtsalt sulane, vaid palvemaja hooldajast ja kooliõpetajast peremehe hoolealune. 1816. aasta hingerevisjonis on kirjas, et toona 16-aastane Villem (Wilhelm) oli Veo Perdi kasvandik.⁴²

Pühalepa köstril kasvandikke polnud, ka kooliõpetajana ta ei tegutsenud. 1825. aasta suurvisitatsiooni ajal on protokollis kirjutatud, et koolmeistriametit Pühalepa kiriku juures täitis Kassevälja Juhmann, kes oli palvemaja peremees ja esimene abiline.⁴³ Laste õpetamise kohta Kassaril meil andmeid pole, Pühalepas saadeti lapsed lisaks koduõppele talvel paariks nädalaks „kiriku juurde”

Juhhanni juurde õppima. Nii oli palvemaja teine eeslugeja samuti lisakohustustega koorimatud ja ilmselt toimus õppetöö palvemajas. Köstri kohta pole meil muid kiidusõnu kui 1825. aasta visitatsiooniprotokollis märges, et vana köster on hea.⁴⁴ Palvemaja peremehe Juhhanni kohta on pastor Sengbusch kohe ametisse asudes (1822) aga kirjutanud, et eeslugeja on tema oma majandi järelevaataja, „eeskujulik talupoeg, keda ta armastab ja austab”.⁴⁵

Ametlikud palvemajad

Ametlike palvemajade asukohad ja suurused on hernhuutlasi puudutavate käsitluste üsna tavaline osa. Seega on see valdkond ka paremini läbi uuritud ja süstematiseeritud. 1801. aastal oli Hiiumaal kuus ametlikku palvemaja ja 23 lugemiskohta, Saaremaal vastavalt 26 ja 54.⁴⁶ 1829. aasta loendi järgi oli Hiiumaal juba seitse palvemaja, neist kaks Pühalepa kihelkonnas.⁴⁷ Palvemajad võisid olla väga erineva suurusega ja suuremates käis rohkem inimesi, kes „hulgakese” liikmeskonda ei kuulunud. Vaadates 1829. aasta kokkuvõtet palvemajade kaupa, oli liikmete ja külastajate arvu erinevus suurem just suurema külastajatehulgaga palvemajades. Reigi kihelkonna köstritalus asunud palveruumi kasutas 16 liikme kõrval veel vaid mõni külastaja (kokku 20 regulaarset kasutajat), Köpu kabelist poole versta kaugusele rajatud 46-liikmelise vennastekogu Ülendi (Ullepolde) palvemajas käis koosolekul 80 inimest.⁴⁸ Käina kihelkonna 173-liikmelise kogudusega Sõru palvemajas ja 157-liikmelise kogudusega Mänspäe (Alti) palvemajas käis mõlemas 200 külastajat. See-

⁴¹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 89.

⁴² EAA, f. 1864, n. 2/VII, s. 158, l. 286p.

⁴³ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 55.

⁴⁴ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 56.

⁴⁵ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 197.

⁴⁶ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 212.

⁴⁷ Samas, lk. 409; V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 194–203.

⁴⁸ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409.

vastu kihelkonna keskses Vällika palvemajas, kus koguduseliikmeid oli 371, käis koos lausa 800 inimest. Pühalepa kihelkonna Kassari saarel on 114-liikmelise koguduse maja külastajaid 150 ja kiriku juures asunud Kasevälja (Kassowölja) 305 täisliikmega palvemaja 450. Veel neli aastat varem oli Pühalepa kiriku juures asunud palvemaja peremees Kassewölja Juhmann visitaatoritele teatanud, et seda regulaarselt külastavate inimeste arv on 400.⁴⁹

Palvemajad asusid reeglina kihelkonnakirikute ja abikirikute ehk kabelite juures, sest koosolekule koguneti ka pärast pühapäevast teenistust kirikus. Eestimaa konsistooriumi 1825. aasta visitatsiooni ajal oli Pühalepas lisaks kihelkonnakirikule kaks kabelit – Kassari ja Paluküla –, kuid vennaste palvemaju vaid kaks – üks Pühalepa kiriku juures ja teine Kassari saarel.⁵⁰ Pühalepa kirikust ühe versta kaugusel asunud puust palvemaja oli pastor Horschelmanni 1818. aastal koostatud aruande järgi ehitatud aastal 1756; Kassari kabelist poole versta kaugusel asunud palvemaja 1816. aasta paiku.⁵¹ Ka Hiiumaa ülejäänud palvemajade rajamisajad on teada. Reigi kihelkonnas on 1758. aastal rajatud kaks palveruumi: üks köstri majas ja teine eraldi poole versta kaugusel Kõpu (Kõpu) kabelist.⁵² Käina kihelkonnas on aga 1761. aastal alustatud kolme puust palvemajaga. Keskne palvemaja asus Käina kirikust enam kui versta kaugusel Vällika asunduses, mis tänapäeval jääb Nasva ja Selja küla vahele. Teised kaks asusid kihelkonna teises servas, Sõru (Sõru) kabeli juures ja Mänspäe (Mänspe) külas.⁵³ Viimane neist on ilmselt ainsana säilinud ja 1908. aasta ümberehituse ajal on kabeli seinale kirjutatud vana

palvemaja arvatava asutamisaastana 1764.

Pühalepa palvemaja oli seega kõige vanem ja Kassari oma noorim Hiiumaal. 1825. aasta visitatsiooni protokoll järgi asus Pühalepa palvemaja kiriku lähedal ja ongi nimetatud palvemajaks kiriku juures, ühel korral on seostatud palvemaja asukoht pastoraadi maadega. Ka 1822. aastal on pastor Sengbusch kinnitanud, et palvemaja peremees on tema oma majandi järelevaataja.⁵⁴ Kirikumõisa maade kaart 1830.–1840. aasta seisuga võiks abiks olla ka palvemaja asukoha ja suuruse määramisel. 10. juulil 1830 kinnitati üheteistkümmne maatükina Pühalepa pastoraadi uued piirid ja 10 aastat hiljem on Johann Heinrich Schmidt need kaardistanud.⁵⁵ Pastoraadile kuulusid sel ajal kirikumõisa südamik ja kolm taludega maatükki, ülejäänud olid heinamaad. Pastori elumaja asus kirikust 1,6 km kaugusel ja seda ümbritsesid laut, ait, saun, tuuleveski, viljaait ja rehi; samuti aiamaa, põllud ja heinamaad. Need on kaardil hoolega tähistatud ja nimetatud. Praegune Pühalepa palvemaja asub kiriku vanalt teeristilt pastoraati mineva tee ääres 1,2 km kaugusel kirikust, endise kirikumõisa maadel. Sellel kohal on aga kaardil märgitud põllumaa. Suure vaevaga haritud põllule (kus isegi kõik mitteharitavad laigud olid hoolega välja joonistatud) palvemaja ehitamine oleks olnud ka erandlik. Pealegi polnud läheduses talupoegade majapidamisi. Kirikumõisa keskuses ja sellest eraldi paiknevaid põllu- ja heinamaatükke hooldav ja hariv tööjõud elas eemal külades juba Rootsi aega ulatuva traditsiooni järgi.⁵⁶ Kirikumõisa kõige käidavam ala oli hoopis paarist-kolmest talust koosnev Pühalepa Loja asundus kiriku teeristil, otse mõisa kõrtsi taga.⁵⁷ Maatükk kiriku ja sel-

⁴⁹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 58p.

⁵⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 53–54.

⁵¹ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 198.

⁵² Samas, lk. 202.

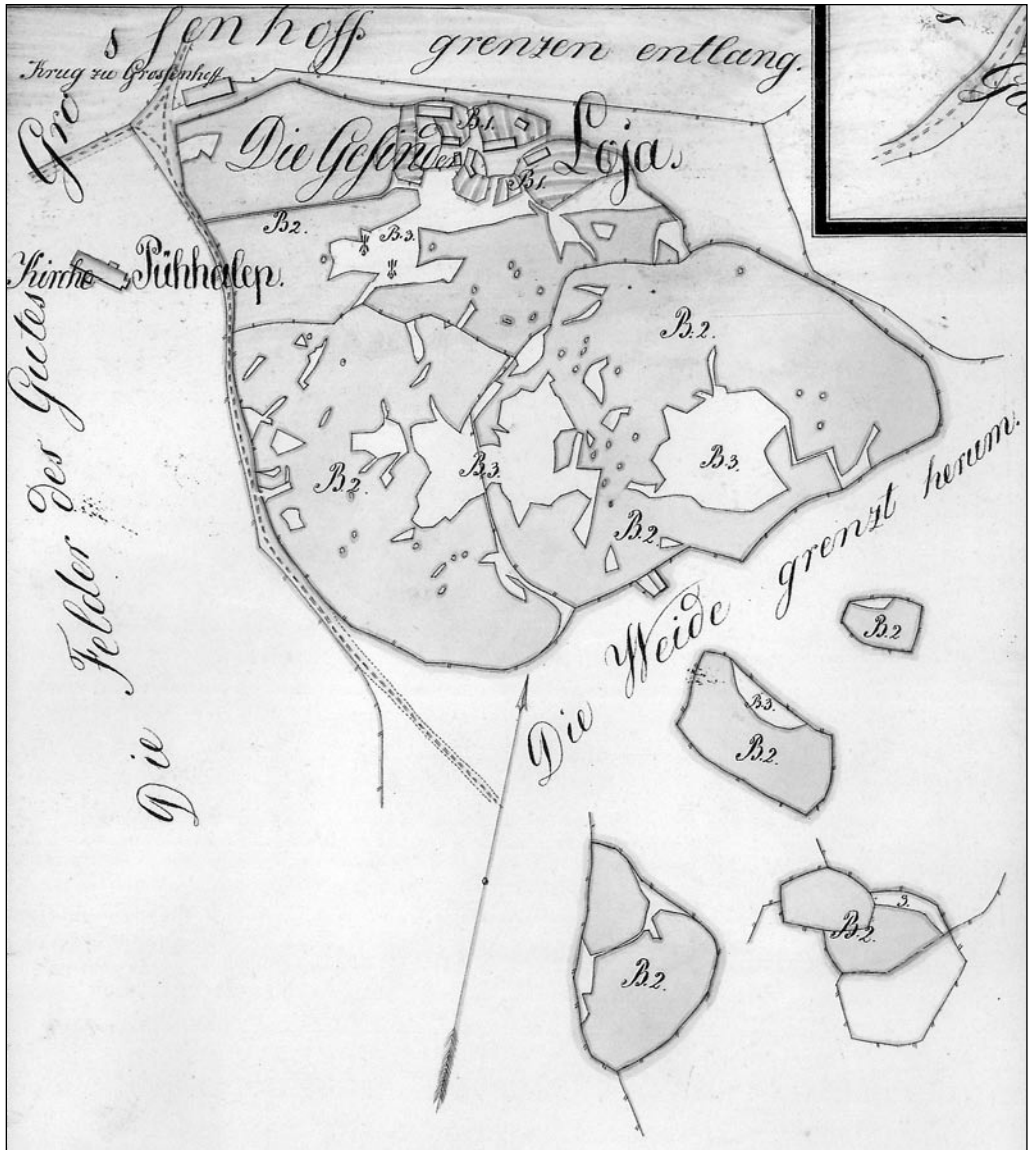
⁵³ Samas, lk. 194–195. Mänspäe palvemaja on tänaseks ümber ehitatud ja torniga varustatud ning kasutuses 1867. aastal moodustatud Emmaste kihelkonna abikirikuna.

⁵⁴ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 197.

⁵⁵ EAA, f. 854, n. 4, s. 451.

⁵⁶ Vt. EAA, f. 1187, n. 2, s. 5172, l. 112.

⁵⁷ Pastoraadi Loja asunduse nime on kerge segamini ajada hiljem Metsaloja küla baasil moodustatud Loja mõisaga u. 10 km loode poole. Metsaloja küla hakkas hiljem kandma Loja küla nime.

Väljavõte kaardist "Special Charte der Laendereien des Pastoraths Pühalep wie sie vor dem Schiedsgerichtlichen Urtheil von 10 ten July 1830 in den vielen Streu-Stücken gelegen waren" (EAA, f. 854, n. 4, s. 451), mille joonistas 1840. aastal Johann Heinrich Schmidt. Väljavõttel on kujutatud Pühalepa kirikut, Suuremõisa kõrtsi, Pühalepa teeristi, Loja talude hooneid, õuemaad, heinamaid, põldusid, kiviaedu ja piire Suuremõisa karjamaaga. Loja põldude servas asub selle juurde kuuluva platsiga kagu-loodesuunaline u 125 m² ehitis, mis ilmselt on vennastekogu Pühalepa palvemaja.

lest ida poole jääva Hilleste (Hillikeste) küla vahel oli pastoraadile kuulunud juba väga kaua. Pastoraadi maatükk kahe veskiga, nagu ka Pühalepa vanem kirik, kellatorn ja kõrts,

on samal kohal juba 1708. aastal üles joonistatud plaanil.⁵⁸ Pastoraadi maast oli toona eraldatud Lohja talu, mida pidas Lohja Jak.⁵⁹ 19. sajandi alguseks oli seal Lohja asundus

⁵⁸ EAA, f. 1, n. 2/C-IV, s. 264, l. 1.

⁵⁹ EAA, f. 1, n. 2/C-IV, s. 266, l. 2.

kahe taluõue, aiamaade ja põldudega. Kahjuks pole Loja (Lohja) asunduse kaardistamisel ühtegi hoonet peale lähedalasuva kiriku ja Suuremõisa kõrtsi kaardikirjadega varustatud.⁶⁰ Vaid kaarti ja hingeloendeid kõrvutades võib jõuda tulemuseni, et kaks koos paiknevat taluõue oma hoonetega on personaalraamatutes ja hingeloendites nimetatud Loja nr. 1 ja nr. 2. Viimane on 1830. aastaks veel omakorda jagatud kahe peremehe vahel. Taluõued ja aiamaad on kõrvuti asunduse põhjaservas, nendest lõuna pool asuvad kaks veskit ning kiviaedadega kolmeks jaotatud põllud ja karjamaad. Põldude ja karjamaade taga, asunduse lõunaservas paiknes umbes 9 x 3½ sülla (19 x 6,5 m) suurune hoone koos selle ette jääva platsiga, mis kaardil kannab taluõuega samasugust tingmärki. Umbes 125 m² pindalaga hoone ja poole suurem plats selle ees olid mõõdetud nelinurkse sisselõikena Suuremõisa karjamaa alale ja karjamaa poolt kiviaedadega piiratud. Piki karjamaa serva sai maanteelt keerata itta, Hilleste külla. Ja selle teeraja ääres, 225 m kaugusel maanteest, asuski kõnealune hoone. Pühalepa kirik oli eraldiseisvast hoonest linnulennul u. 500 m kaugusel kirdes. Mõõda teed veidi üle kilomeetri ehk siis ühe versta kaugusel.

Milline oli palvemaja külastatavus 18. sajandi teisel poolel, ja kui mitmele inimesele see palvemaja omal ajal ehitati, me ei tea. 1825. aastal oli Pühalepas 400 regulaarset külastajat, 1829. aastal 450.⁶¹ Hoone suuruse ja võimaliku mahutavuse kohta saab tuua võrdluse 1830. aastal ehitatud ja siiani algsete pinkidega sisustatud Pikaveri palvemajast, mille välismõõdud ja hoone ees paiknev kogunemiseväljak on võrreldavad Pühalepas Lojal asunud hoone gabariitidega. Pikaveres mahuvad 360 istekohta palvesaali, mille suu-

rus on 128 m². 1825. aastal palvemaja vähese mahutavuse pärast ei kurdunud, pealegi oli vennastel kombeks vajadusel kaasata lahtiste akende ja uste kaudu koosolekusse ka palvemaja ees seisjad, kes sisse ei mahtunud.

Loja taludes elasid personaalraamatu järgi kaks esimese abilisena märgitud hernhuutlast. Pühalepa keskuse 1708. aasta kaardil oli selle talu peremehena kirja pandud Lohja Jak. Personaalraamatu alustamise ajal oli Loja talus nr. 1 peremeheks Jaagu poja poja Peedo Jaagu poeg Jago Peet, kes suri 1829. aastal.⁶²

Tema vend Jago Thomas oli surnud seitse aastat varem.⁶³ Vennastekogu esimese abilisena on personaalraamatus tähistatud Thomase lesk Marre, kuid ühtki teist „hulgakese” liiget talus polnud. Jago Peet jättis maha alaealised pojad ja esialgu sai peremeheks Thomase ja Marre 29-aastane poeg Michel. 1830. aastal jagati Loja talud kolmeks ja Michel jäi neist ühes peremeheks.

Palvemaja hooldamise põhiraskust kandis Loja talus nr. 2 alates 1812. aastast peremeheks olnud Laasi Juhmann. Tema oli jätkuvalt vennastekogu esimene abiline.⁶⁴ Hernhuutlased olid ka tema naine Ann ja samas talus elanud Tõnnise Laasi naine Ann. 1825. aasta visitatsiooni protokollis on nimetatud peakiriku juures asuva palvemaja pidajateks Kassewelja Juhmann ja köster Thoma Jürri.⁶⁵ Isanime ja ameti järgi on lihtne määratleda köstrit, kes elas Hilleste külas talus nr. 6.⁶⁶ Kassewelja Juhmann on aga nimetatud hüüdvõi perekonnanime järgi, mis hingeloendite isa- ja eesnime traditsiooni ei järgi. Pärisorjusest vabastamine tõi reeglina kaasa perekonnanimed, kuid 1817.–1833. aasta personaalraamatus neid veel ei kasutatud. Pühalepa nimepaneku raamat koostati 1835. aastal

⁶⁰ EAA, f. 854, n. 4, s. 451.

⁶¹ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409; EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 58p.

⁶² EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 8p. Tema poegadest vanem (Peeto Peter) võeti 1831. aastal nekrutiks ja noorem (Peeto Johann) läks 1833. aastal Kärddlasse.

⁶³ Vt. EAA, f. 1, n. 2/C-IV, s. 266, l. 2; f. 1864, n. 2/V, s. 73: 201; f. 3168, n. 2, s. 12, l. 18p.

⁶⁴ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 19.

⁶⁵ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 54.

⁶⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 18p.

ja selleks ajaks olid mõlemad oma kodust lahkunud.⁶⁷ Nii saame vaid nende lähisugulaste perekonnanime juures olevate põhjenduste järgi teada, millised perekonnanimed käiku läksid. Laasi Juhhanni lahkumise järel Hilleste külla kolinud poeg Johanni Thomas sai 1835. aastal nimeks Thomas Kassevälja.⁶⁸ Selle nime all kanti ta ka 1858. aasta hingeloendisse, kui Thomas Kassevälja elas juba Kärddlas.⁶⁹ Perekonnanime panemise raamatus oli ka märge, et Johanni Thomase uus nimi on antud isa (Kassevälja Johann) järgi. Sel moel saame teada, et Laasi Juhhann oligi Kasevälja Juhhann. Kui esimene Loja taludest on järjepidevalt kandnud Lo(o)ja nime, siis teine on järelkult nimeks saanud Kasevälja ja andnud selle nime ka tema maal asunud palvemajale. Alates 1827. aastast on ta vabastatud peremehe kohustest ja talu nr. 2 on hakanud pidama seal varem abiks olnud Tõnnise Laas, kelle naine Ann oli samuti „hulgakese” liige. Loja talude ümberjaotamise käigus on kolmandat talu tulnud pidama veel Anni vend Simmo Tubala külast. Lojale toodi kupjaks Mihkle Peter, Värssu küla talu nr. 6 peremees.⁷⁰ Mihkle Peetrile varem usaldatud talus elas palju hernhuutlasi ja see oli Värssu küla lugemiskoht. Nii oli Loja uuel haldajal ja tema hernhuutlasest abikaasal Eval samuti kogemus vennaste lugemiskoha pidamisega. Kas oli taluperemees Juhhanni muud kohustused kasvavas vennastekogus tinginud vajaduse vähendada tema koormust põhitööl, me ei tea. Elama jäi ta samasse tallu palvemaja kõrval.

1834. aastal on talupojad Lojalt lahkunud ja edaspidi selle asunduse nimetust hingeloendites ei kasutata. Enamik neist on läinud Kärddlasse, kuhu kogunes üha rohkem rahvast. Kes aga jäid, läksid Hilleste külla vabadikeks. Lisaks Kasevälja Juhhanni pojale Thomasele

on oma perega Hilleste vabadikuks saanud ka Loja peremees Thoma Michel.⁷¹ Samal ajal vabastati ametist ka köster Thoma Jürri. Endist ametit jäi nii Jurri Köstrele kui ka tema poegadele ja vennapoegadele meenutama perekonnanimi Köstre, hiljem Köster.⁷² 1834. aasta hingerevisjoni ajaks juba 62-aastane Thoma Jürri Köster elas pärast ametist vabastamist oma poja juures ja suri samas Hilleste külas 9. mail 1852.⁷³ Nii olid kõik Kasevälja palvemaja esimesed abilisid 1834. aastaks kas lahkunud või ametist vabastatud. Kui uue kirikuseaduse tõttu üsna otsesele kontrollile ja kasutamiskiirangutele allutatud palvemaja veel tegutsema jäi, võis selle eeslugejaks veel mõni aeg olla ka endine köster. 1842. aastal on aga toimunud suurem rändamine Hilleste külast Kärddlasse ja teistega koos on sinna läinud ka Johanni Thomas Kassevälja.⁷⁴ See võis tähistada ka Kasevälja palvemaja tegevuse lõpetamist ja „hulgakese” koondumist Kärddlasse.

Lugemiskohad ja erapalvemajad

Pühalepa vennastekogus tervikuna olid aastatel 1817–1833 kõige rohkem esindatud n.-ö. maata peremehed ja eriti perenaised, kelle ettevõtlik vaim ja töö oli loonud ja hoidis kasutuses kokkusaamisteks vajalikku taristut. See hõlmas lisaks ametlikele palvemajadele ka kirikule mitte kuuluvaid palvemaju ja lugemiskohti. Palveruumide võrgu kohta võib samuti aimu saada Pühalepas aastatel 1817–1833 peetud personaalraamatu abil, mida täiendavad samast ajast säilinud hingeloendid. Nimelt on külade ja talude kaupa peetud personaalraamatu abil näha liikmete võrgustiku tuumikalasid ja saab lokaliseerida kuulutuskohad erapalvemajade ja lugemistu-

⁶⁷ 51-aastane Kasevälja Juhhann läks 1833. aastal koos oma perega Kärddlasse, veelgi eakam köster Jürri (sündinud 3. märtsil 1773) vabastati pärast 1834. aasta revisjoni ametist.

⁶⁸ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 198, l. 3p.

⁶⁹ EAA, f. 1864, n. 2/X, s. 338, l. 288p.

⁷⁰ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 26p.

⁷¹ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 8p.

⁷² EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 198, l. 4p.

⁷³ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 52; 1864.2.X-338: 8p

⁷⁴ EAA, f. 1864, n. 2/IX, s. 166, l. 7p.

badega. Pühalepa vennastekogu liikmed olid esindatud kihelkonna kõigis asustusüksustes. Kassari saare kahe küla kohta detailsemad andmed puuduvad. Teame, et seal elas sel ajal sadakond „hulgakese” liiget. Ülejäänud liikmete elupaikadena on personaalraamatus koos Saarnaki laiuga nimetatud 36 küla ja asundust. Palvemajadest väiksemad kogunemiskohad, kuhu ühe või paari lähema küla rahvas nädala sees (näiteks kolmapäeviti ja laupäeviti) palvetundidele kogunes, olid vennastel tavaliselt külades, kus neid elas rohkem. Samuti olid rajatud piirkondlikud palvemajad, kuhu sai vähemalt suviti ka nädala sees kokku tulla.

Esimesi abilisi oli Pühalepa kihelkonna Hiiumaa-osas kuus, keda siis aruannetes nimetati eeslugejateks. Kui Kassari saarel võis piisata palvemajast endast, siis ülejäänud kihelkonnas olid vahemaad juba liiga suured, et nädalas mitmeks korraks kokku tulla. Personaalraamatusse olid lisaks keskse palvemaja ja erapalvemajadega seotud esimestele abilistele märgitud veel abilised, keda tuleb pidada lugemistubade hooldajateks. Raamatus oli neid tähistatud 27, sealhulgas 16 naist ja 11 meest. Abiliste ja esimeste abiliste elukohtade järgi oli Pühalepa kihelkonna suurema-saare-osa vennastel peale Kasevälja palvemaja kasutusel palvetoad 19 külas, ehk siis enam kui pooltes asukohtades.

Palukülas elanud esimene abiline Soba Jago Jürri oli peremeheks talus nr. 22, kus elas koos tema enesega kolm „hulgakese” venda ja kolm õde. Ka talusse abielu kaudu tulnud Liso, kes ise vennastekogusse ei kuulunud, tuli hernhuutlike vanemate juurest.⁷⁵ Palukülasse pandi pärast 1825. aasta visitatsiooni lisaks esimesele abilisele ametisse ka uus köster Peter. Tempa külas oli kaugelt väiksem kuulutuskoht, kuid oluline oma piirkonnas. Tempa küla esimene abiline Suitso Niggola Jürri oli peremees talus nr. 4, kus elas kokku neli hernhuutlast.⁷⁶ Tema naine Kreet oli kuni surmani (1825) samas külas

„hulgakese” abiline, vennastekogusse kuulusid ka sulane Tönnis ja peremehe õde Marre. Kui Suitso Niggola Jürri 58-aastaselt 15. juulil 1832 suri,⁷⁷ on Jürri õde Marre läinud Paluküla esimese abilise Soba Jago Jürri juurde. Nii on esimeste abiliste ringis märgata teatud solidaarsust. Mis omakorda kinnitab, et palvemajad ei tegutsenud omaette keskustena, vaid olid osadeks kas igal nädalal või mingi teise rütmi järgi koos käiva „hulgakese” suhtlemisvõrgustikust.

Pühalepa kihelkonna suuremad hernhuutlikud keskused olid kihelkonnakiriku kõrval Kaseväljal (neli esimest abilist), abikiriku ehk kabeli juures Kassari saarel (kaks esimest abilist), kihelkonna põhjaosas Palukülas (esimene abiline ja kolm abilist) ja kirikukihelkonna keskel Tempa külas (esimene abiline ja abiline). Ka Palukülasse rajati kõnealuse personaalraamatu pidamise ajal abikirik ja samas lähedal hakkas arenema Kärddla vabrikuküla. See lihtsalt kujunes suureks keskuseks ka kihelkonna mastaabis ja vennaste palvemaja pidigi seal olema. Tempa külas paiknenud kuulutuskoht on pigem sama suurte külade keskpunkt, mille asukohta võis määrata see, et Tempa küla asus teeristil, võrdsel kaugusel kihelkonnakirikust ja Palukülast. Ametlikus statistikas nimetamata palvemajad asusid mõisamaadel ja võisid olla talude juurdeehitised. Kuigi palvemajadega olid ilmselt seotud kõik kuus personaalraamatus nimetatud esimest abilist, oli ilmselt ka abilisi, kelle hooldada olnud lugemiskohad olid ümbruskonna jaoks pigem väiksed palvemajad ja nende autoriteet võrreldav esimeste abilistega. Pühalepa valitud hulgakese abilistest, nende elukohtadest ja hulgakese paiknemisest külade kaupa tuleb juttu allpool.

Lugemiskohtadele pühendatud osa on jagatud piirkondadeks. Peale Pühalepa kirikumõisa, kus asus keskne palvemaja, jagunes kirikukihelkond Ungern-Sternbergide Suuremõisa ja sellest eraldatud Soonlepa, Hiiessaare, Randvere, Partsi ja Kärddla kõrval-

⁷⁵ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 48.

⁷⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 81p.

⁷⁷ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 67.

mõisate vahel. Neid aga vennastekogu eraldi tööpiirkondadeks pidada on ebakindel. Piirid Suuremõisa ja kõrvalmõisate vahel ei olnud ilmselt ületamatud, pealegi oli vennastekogu lugemiskohtade võrgustik ilmselt pikemate traditsioonidega kui Suuremõisast lõigatud kõrvalmõisad. Seepärast pole põhjust selles kihelkonnas kuulumist ühe või teise mõisa alla pidada suureks takistuseks ja naaberkülas sai käia kas või mitu korda nädalas. Palvemajade ja lugemiskohtade piirkonnad on tuletatud nii mõisapiiride kui küladevaheliste teede võrku kõrvutades.

Pühalepa keskus ja kihelkonna lõunaosa

Pastoraadist põhja pool asus Kerema küla, kus oma abilist ei olnud. Külas elas aga kolmest vennast ja seitsmest õest koosnev „hulgake”, mis aktiivse tegutsemise korral vajas lisaks pühapäevastele kogunemistele palvemajas lugemistuba ka nädala sees. Nende jaoks oli vahemaa palvemajani siiski vaid paar-kolm kilomeetrit ja nad võisid palvetunde pidada koos Loja asunikega Kasevälja palvemajas.

Kasevälja palvemaja Pühalepa kiriku juures oli kõige lähemal Hilleste külale. Esimeseks abiliseks oli Hillestes köster Jürri ja talu nr. 3 perenaine Kreet.⁷⁸ Kuivõrd esimesed abilised olid üldjuhul seotud palvemajadega ja tavalise abilise staatuses lugemiskohtade pidajaid külas polnud, võisid neli Hilleste ja üks lähedalasuva Veoma küla hernhuutlane käia ka nädala sees Kasevälja palvemajas. Seda enam, et esimesed abilised olid selle palvemajaga niikuinii seotud. Seega võis Kasevälja suletud palvetundidest osavõtjaid koguneda vähemalt 19.

Ilmselt oli aga koosolekust osavõtjaid rohkem, sest tihedad sidemed olid ka Aruküla ja Hilleste hernhuutlaste vahel. 1830. aasta paiku kolis Aruküla abiline Hindre Jago Niggolas oma naisega Hilleste külla. Selle

talupererahvas polnud küll „hulgakese” liikmed, kuid perenaine Liso pärines hernhuutlikust perest. 1833. aastal kolis Niggolas ilmselt koos teiste hernhuutlastega edasi Kärdlasse.⁷⁹ Abilise staatuses Niggolase ajutine asumine Hillestesse näitas siiski kahe küla tihedamat seost hernhuutlaste võrgustikus. Aruküla oli Hillestest paari kilomeetri kaugusel ja sinna viis sama tee, mis kiriku teeristilt lõuna poole suundus ja palvemaja lähedalt mööda läks. Soonlepa kõrvalmõisale kuulunud Arukülas asus enne 1830. aastat kogu Hiiumaa kagutipu vennaste kuulutuskoht ja Niggolas oli ainus abiline kogu lähiümbruses. Personaalraamatu järgi polnud rohkem abilisi Hilleste ümber asunud Soonlepa kõrvalmõisa Lepisto (Valipe) ega Veoma külakeses, kus mõlemas elas üks hernhuutlastest taluperenaine. Ega ka Arukülast 3–4 kilomeetri kaugusel paiknenud Sarve külas, kus vennastekogusse kuulusid viis perenaist ja kolm peremeest. Arukülas eneses oli saare kagunurga kõige suurem hernhuutlaste kogum, mille moodustasid koos abilise neli peremeest, neli perenaist ja neli nendest ühiskonnas madalamal astmel seisnud naist. Aruküla kõrvale jäi ka pastoraadile kuulunud Hinso, kus elas üks hernhuutlastest taluperenaine. Nii oli Aruküla abiline kuni 1830. aastani ümbruskonna 23-liikmelise „hulgakese” eestvedaja. Ja tema asumine Hillestesse näitas ilmselt tema „hulgakese” traditsioonilisi sidemeid Pühalepa keskse palvemajaga, kuhu võidi suviti koguneda ka nädala sees.

Pärast 1834. aastat, kui kihelkonnas käisid suured ümberasumised ja toimus muudatus Kasevälja palvemaja eeslugejate ringis, muutus olukord ka Soonlepa kõrvalmõisa hernhuutlaste suurimas keskses Arukülas. Nimelt on pärast Aruküla endise abilise Niggolase Kärdlasse kolimist läinud Hilleste küla talust nr. 3 Aruküla tallu nr. 3 üks keskse palvemaja esimesi abilisi, Kreet.⁸⁰ Lõpuks 87-aastaseks elanud Kreet Dampf oli 1834. aastal küll juba 59-aastane ja tema mees Mihkli Laas kuus aastat vanemgi. Siiski võisid just nemad üle

⁷⁸ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 17.

⁷⁹ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 171p.

⁸⁰ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 42.

võtta varem Hindre Jago Niggolasele pandud kohustuse koondada Hiiumaa kagunurga „hulgakesi”. 1847. aasta sügisel jäi Kreet leseks ja selleks ajaks juba 72-aastane öde ei suutnud ilmselt enam kaua kanda vaimuliku töö kohustust. Sellest ajast pole meil aga täpsemaid andmeid hernhuutlaste „hulgakese” toimimisest kihelkonnas.

Soonlepa kõrvalmõisa teises servas, Salinõmme külas, oli kogunemispaik küla abilise Mihkle Laasi Mihkle ja tema naise Liso juures. Sealse „hulgakese” täisliikmeteks olid veel üks taluperemees ja kolm naist – üks perenaine samast külast, teine Saarnaki laiu ainsast talust ja üks vabadik. 1831. aastal läksid abiline Mihkel ja tema abikaasa Liso aga Salinõmmest Lepisto tallu nr. 3. Selle tulemusel jäi kogu Soonlepa mõisa ainuke lugemistuba Lepisto külla, sest samal ajal oli Aruküla abiline Hindre Jago Niggolas oma naisega kolinud Hillestesse.

Sellesse piirkonda võiks kauguse poolest arvata ka Suuremõisa Vahtrepa küla Hiiumaa idarannikul. Samas oli sealses neljast peremehes, ühest vanaperenaisest ja kahest vabadikunaisest koosnevas „hulgakeses” ka kaks abilist. Mis omakorda tähendas kohaliku palvetoa olemasolu külas.

Kokkuvõttes on tõenäoline, et hernhuutlased nii pastoraadist edasi paiknenud Kerema külast kui ka Kasevälja palvemaja naabrusest Hillestest on kasutanud palvemaja teistest sagedamini. See võimalus oli ka kihelkonnakeskusest lõuna ja kagu poole jäänud Soonlepa kõrvalmõisas elanud „hulgakesitel”, kes enne 1830. aastat kogunesid ilmselt nädala sees suurema seltskonnaga Arukülas ja väiksemaga Salinõmmel, pärast 1830. aastat aga järelikult nii Kasevälja palvemajas kui Lepisto külas. Nii võis näiteks suvisteletule suletud palvetundidele nädala sees Kaseväljal regulaarselt koguneda 50-60 lähikonna hernhuutlast. Palvemajast umbes tunnise jalgsiteekonna raadiuses oli 11 asustusüksuse kohta neli abilistega kuulutuskohta, millest pooled pärast 1830. aastat kadusid.

Kihelkonna lõunaosa vennastekogu ise-

loomustuseks võib öelda, et sealkandis elanud 53 hernhuutlasest olid $\frac{2}{3}$ naised, mis kihelkonna keskmisest moodustas mõnevõrra suurema osakaalu. Selles piirkonnas oli ka ainus küla terves kihelkonnas (Soonlepa Sarve), kus kõik hernhuutlased olid kas peremehed või perenaised. On võimalik, et varem Hillestes ja hiljem Arukülas elanud esimene abiline Kreet Dampf oli Hiiumaa kagunurga „hulgakese” peamine hoolekandja ja lisaks lugemistubadele oma külades kasutasid sealtkandi inimesed teistest sagedamini kogunemisteks Kasevälja palvemaja. Soonlepa kõrvalmõisa Aruküla, Salinõmme ja Lepisto lugemiskohad polnud küll eriti püsivad, kuid tegemist oli vennaste ühe hõredama asustuspiirkonnaga terves kihelkonnas. On näha jälgi ka lugemiskohtade liikumisest vastavalt aktiivsemate hernhuutlaste kolimisele ühest talust teise.

Pühalepa kihelkonna keskosa

Hiiumaa kirdeosas paiknesid hernhuutlaste „hulgakesed” tunduvalt tihedamini kui kagunurgas. Randvere kõrvalmõisa Värssu külas oli vennastekogul kaks abilist ja poolteist kilomeetrit lõuna pool asunud Hagaste külas üks abiline. Abilisi polnud vaid nende külade vahel paiknenud Puliste külas. Hagaste abiline oli talu nr. 2 peremees Andruse Thomas, Värssu omad aga talu nr. 6 peremehe venna naine Marre (kellest koos oma hernhuutlasest mehega hiljem Palukülas vabadikud said) ja samas talus elanud Ado lesk Kert. Värssu talu nr. 6 oli ilmselt tugev vennaste kants. Sealne perenaine Eva oli samuti vennastekogu liige ja tema abikaasa läks Pühalepa Lojale pastoraaditalude kupjaks 1830. aastast,⁸¹ kui Loja talud ümber jagati.

Selles rannikupiirkonnas, kus kolme küla peale elas kokku 36 hernhuutlast, võis abiliste paiknemise järgi asuda kaks palvetuba: Andruse Thomase käsutusse antud talus Hagaste külas ja vähemalt kuni 1830. aastani ka Värssu talus nr. 6.

⁸¹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 26p.

Värssu külast piki rannikut kilomeeter põhja poole algas Suuremõisa Hellamaa küla, kus vennastekogu 20 liikme hulgas oli kaks abilist. Mõlemad, nii Matse Juhhann talus nr. 5 kui ka Nõwwi (Perdi) Tõnnis talus nr. 8/9 olid pandud peremeesteks. Esimene neist oli kihelkonnakiriku üks võõrmündritest. Värssu külas elasid hernhuutlased üheksas talus ja võisidki moodustada kaks gruppi: talud nr. 2–5 esimese ja talud nr. 9/10, 11/12, 13/14 ja 14/15 teise lugemistoa ümber.⁸²

Hellamaa külast vaid kilomeeter-poolteist sisemaa poole, suurema maantee ristil asus Suuremõisa Tempa küla. Tempa külas elas 11 hernhuutlast, kellest talu nr. 3/4 peremees Suitso (Pertti) Jürri oli esimene abiline ja tema naine Kreet abiline.⁸³ Kui Kreet 1825. aastal suri, ei jäänud kohalikud palvetunnid ilmselt veel katki, pealegi võttis Jürri uue naise Madli.⁸⁴ Võimekaid töötajaid oli seal enamgi, samast külast saadeti Hindri Peter köstriks Palukülla. Tempa küla esimene abiline võis olla nii piirkonnajuht kui ka seal asunud suurema lugemiskoha või lausa talupoegade eneste poolt ehitatud palvemaja peremees. Sel juhul polnud see palvemaja üksnes Tempa küla üheteistkümmne hernhuutlase, vaid ka Värssu, Puliste, Hagaste, Hellamaa ja Kuri külade „hulgakeste” – kokku 74 hinge – ühises kasutuses. Kui aga Suitso Jürri 1832. aastal täies meheas (56-aastasena) suri, võis arvatavasti just selle taluga seotud erapalvemaja tegevus soikuda, kuigi järgmiseks peremeheks oli talus tema 24-aastane poeg Jürri Laas.⁸⁵ Ei Laas ega tema Nõmba külast pärit kaasa olnud personaalraamatus märgitud hernhuutlasteks, samas võis ka nende liisutõmbamine olla alles ees. See oli kogu kihelkonnas juba suurte muudatuste aeg ja me ei või olla kindlad, kas pastor sel ajal „hulgakesse” valitud enam tähistas. Siinkohal võib kindel olla vaid selles, et vähemalt enne 1830. aastate algust oli Tempa hernhuutlaste oluline keskus.

Hellamaa vahetus naabruses piki rannikut põhja poole asusid Soonlepa Vähekurri ja Suurekurri (Kuri) külad. Esimeses neist olid vaid talu nr. 5 peremees ja perenaine hernhuutlased, sealjuures oli perenaine Ann ka kohalik abiline. Kokku oli mõlemas Kuri külas seitse vennastekogu liiget ja nende lugemistuba oli ilmselt Anni juures. Sealt edasi algasid taas Suuremõisa valdused ja nendest esimeses, Sääre külas, polnud kümnel kohalikul hernhuutlasel oma abilist, kuigi selles tihedalt asustatud piirkonnas on raske tõmmata piirkondade eraldusjooni, kuulusid Sääre ja Harju talu ilmselt juba järgmisse piirkonda ega olnud enam nii tihedalt seotud Tempa esimese abilisega.

Pühalepa lääneosas oli veel üks asustuskogum, mis jäi Tempast küll eemale, kuid polnud seotud ka ühegi teise hernhuutlaste tugipunktiga. Tempa teeristilt viis sisemaa poole tee, mille ots ulatus Hiiessaare kõrvalmõisa valdustesse. 4–5 kilomeetri kaugusel Tempast algasid selle mõisa külad. Hiieküla (Vilivalla ja Loja) talus nr. 2 peeti samuti lugemistuba, sealse abilisena on personaalraamatusse märgitud perenaine Ann.⁸⁶ Teinegi kuulutuskoht võis olla talus nr. 5, mille perenaine Marre oli samuti abiline.⁸⁷ Nii tema 1827. aastal surnud mees kui ka uuest peremehest poeg ja tolle naine olid „hulgakese” vennad ja õed ning talu ennast kasutas pastor ka peatumiseks kohaliku visitatsiooni käigus. Hiieküla elanikest olid hernhuutlased 14 inimest, mis ei olnud küll eriti suur hulk mitme lugemistoa pidamiseks. Hiieküla Vilivalla piirnes lõunast Undama külaga, kus samuti elas kolm „hulgakese” õde. See küla piirnes omakorda Tammela külaga, kus elas veel neli õde. Tammela hernhuutlaste hulgas polnud ühtki perenaist ja ilmselt polnud seal ka lugemiskohti. Nii moodustus Hiieküla kahe abilise ümber juba 21-liikmeline „hulgake”. Hiieküla Vilivallalt oli kihelkonna

⁸² EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 77p–80p.

⁸³ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 82.

⁸⁴ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 79p.

⁸⁵ EAA, f. 3168, n. 2, s. 4, l. 67; f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 79p.

⁸⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 53p.

⁸⁷ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 54p.

keskse Kasevälja palvemaja juurde otseteed pidi kaheksa kilomeetrit, mis pühapäeviti käimiseks polnud pikk maa. Hiieküla ise oli üle kolme kilomeetri pikk. Tempa oli tunnise jalgsiteekonna kaugusel, mis samuti polnud kaugel. Siiski võib olla, et selles küladekogumis oli ka oma palvemaja. Selle asukoht oli sel juhul Hiieküla talus nr. 2, sest kohaliku visitatsiooni märkuste juures on täiendatud, et abiline Ann loeb ja on palvemajapidaja.⁸⁸ Palvemaja kasutasid sel juhul ilmselt ka naabruses paari kilomeetri kaugusel asuvas Suuremõisa Nõmba külas elavad hernhuutlased. Seal oli abiliseks oma hernhuutlasest mehe Leemeti Peedo Johanni kõrval talu pidanud perenaine Kreet, kes 1827. aastal jäi leseks.⁸⁹ Külas oli kokku 13 hernhuutlast, mis Hiieküla, Undama, Tammela ja Nõmba külade „hulgakese” suuruseks teeb kokku 34 hinge.

Kihelkonna keskosa vennastekogu eripära oli suhteliselt suurem ödede osakaal. See moodustas 108-liikmelisest „hulgakesest” tervelt 68%. Sealjuures oli nende seas suur vabadike ja tüdrukute osa, mis moodustas kihelkonna keskmisest (22%) viie protsendi võrra suurema osakaalu. Eriti suur oli see Tempa küla ümber koondunud vennastekogus – tervelt 35,5%. Lisaks olid ka siinsed palvemajad eeldatava külastajate arvu järgi otsustades kõige väiksemad.

Pühalepa kihelkonna põhjaosa

Arvatavasti Tempa piirkonda jäänud Kuri küladest edasi paiknes Sääre küla, kus elas kümme hernhuutlast. Neist üheksa olid naised. Seal abilist polnud, nagu ka ühe vennastekogu esindajaga Joandi külas. Kuid järgmises, Harju külas, elasid talus nr. 1 lausa kaks abilist. Külas endas ega veel neli „hulgakese” venda-öde. Perenaine Madli on 1822. aastal küll surnud ja ainsaks abiliseks jäi külas peremees Mihkle Jürri. 1829. aastal

läks aga temagi elama Partsi küla tallu nr. 1. Suuremõisa valduses olevad Sääre, Joandi ja Harju ja küla paiknesid Soonlepa mõisa juurde kuuluvatest Kuri küladest loodes, Partsi kõrvalmõisa keskuse poole viival teel. Abilise Mihkle Jürri liikumise järgi otsustades võisid nad moodustada ühe suhtluspiirkonna Partsi kõrvalmõisa keskusega, kus elas seitse vennastekogu liiget.

Partsi mõisale kuulus ka Ala küla, kus elas viis hernhuutlast. Talu nr. 4 perenaine Ingel, kelle mees suri 1820. aastal, on personaalraamatust tähistatud ülekirjutatud tähega, mille puhul on raske aru saada, kas see on ö-st tehtud *a* või vastupidi.⁹⁰ Partsi ja Ala küla vahel asus Suuremõisale kuulunud Sakla küla, kus elas kümme „hulgakese” liiget ja abilisena tegutses talu nr. 2 perenaine Ann.⁹¹ Tema on 1820. aastal jäänud leseks ja 1829. aastal kolinud Kukka külla samas mõisas. On võimalik, et Partsi külla elama asunud Harju abiline Mihkle Jürri asendas Anni. Samuti on võimalik, et vennastekogu Sakla ja Ala küla abiliseks või lausa Sääre, Joandi, Harju, Partsi Ala ja Sakla küla vaimulikuks abiliseks oli mingi aja Ingel Ala külast.

Kukka külas oli 11 „hulgakese” liiget ja personaalraamatu pidamise alguses polnud seal vennastekogu abilist. Samuti polnud abilist naaberkülas Tikkas, kus elas „hulgakese” viis öde. Tikka ja Kukka küla kõrval asunud Partsi kõrvalmõisa Krossa asunduses oli seevastu abiliseks talu nr. 2 peremees Simmona Juhmann ja kõik kolm kohalikku hernhuutlast elasidki selles talus. Nii võisid ka Kukka inimesed seal palvetundides käia. 1829. aastal on aga toimunud muutus ja Kukkasse on kolunud Sakla abiline Ann. 1830. aastal on Kukka külla asunud veel üks abiline, Andrese lesk Wollu Löpelt.⁹² Kukka talu nr. 2, kuhu Wollu elama asus, oli oma surmani (1828) pidanud vennastekogu liige Pedo Jõrna Peet. See talu oli 19. sajandil kogu piirkonna ärksama usurahva üks tähtsamaid palvetundide pidamise

⁸⁸ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 53p.

⁸⁹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 36.

⁹⁰ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 70.

⁹¹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 65p.

⁹² EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 56.

paiku, kus veel 1886. aastal toimus otsustav koosolek vennastekogu traditsioone jätkavate priilaste ja baptistide omavahelise jagunemise teemal.⁹³ Kukka küla Peedu (Pedo) talu hernhuutlike palvetundide pidamise traditsioon on usutavasti varasem kui vennastekogu abilise Wollu tegevus seal alates 1830. aastast, sest vaevalt et ledest abiline palveruumi ehitamisega alustas.

Vennastekogu liikmete kolimiste järgi võib oletada, et samasse tööpiirkonda koos Partsi, Sakla ja Alaga kuulusid veel Löpe ja Palade. Löpe abilisega (Andrese lesk Wollu) koos oli seal külas olnud kaheksa hernhuutlast, kellest seitse olid naised. Palade vennaste „hulgake” oli rohkem tasakaalus ja tosinat hinge teenisid abilistena talu nr. 3 peretütar Marre ja lesk Ingel naabertalust.⁹⁴

Kokku elas Sääre, Joandi, Harju, Partsi, Ala, Sakla, Löpe, Palade, Tikka, Kukka ja Krossa külades 79 hernhuutlast. Löpe külast kolme kilomeetri kaugusel oli Randvere kõrvalmõisale kuulunud Tubala küla, kus elas veel 17 hernhuutlast. Tubalas oli kaks vennaste abilist – talu nr. 5 peremees Juhhanni Niggolas ja kolmandas talus elanud Andruse lesk Liso, kes suri 1827. aastal.⁹⁵ Selle järgi, et Tubala talusse nr. 6 tuli elama vennastekogu õde Madli, kes enne seda oli vabadiukuks Löpel, näitab Tubala ja Löpe vahelisi sidemeid.⁹⁶

Kuigi Löpe jaoks oli suurem usuelu keskus sellest külast paari kilomeetri kaugusel asunud Paluküla, olid Tubala inimesed seotud ka linnulennult umbes 15 kilomeetri kaugusel asunud kihelkonnakeskuse palvemajaga Pühalepa Lojal. Sealt oli naise võtnud ja Tubala talust nr. 10 Loja talusse nr. 2 (Kasevälja) elama asunud ka Laasi Simmo. Simmo tuli 1818. aastal naisega Lojalt taas isa juurde Tubalasse, kuid Loja talu nr. 2 poolitamise järel (1830) läksid nad sinna

tagasi. On arvata, et Kasevälja palvemajas käisid sagedasti koos kõik kihelkonna „hulgakese” liikmed ja suhete sõlmimine polnud kuigi keeruline. Siiski on murrangulisel ajal peetud personaalraamatus juba märgata jälgi hernhuutlaste uute keskuste tekkimisest kihelkonna põhjaosas, kus sel ajal elas juba „hulgakese” enamik.

Paluküla ja Kärkla

Lisaks Pühalepast poolel teel Palukülla paiknenud Tempale kujuneski kõige rahvarohkemaks piirkondlikuks keskuseks Paluküla. Hiiessaare kõrvalmõisas (Hienhoff) Palukülas elas 38 vennastekogu liiget. Palukülasse oli Hiiumaal ja mujal Eestimaal suuri valdusi omanud Ungern-Sternbergide suguvõsa 1820. aastal ehitanud lausa abikiriku. See arhitektuuriliselt teedrajav neogooti stiilis ehitus oli algselt mõeldud parunite hauakabeliks, kuid soklikorruse hauakamber osutus kõrge pinna veetõttu kasutamiskõlbmatuks ja uhket kabelit hakati põhikorrusel kasutama abikirikuna. Hernhuutlike talupoegade palvetundideks Paluküla kabelit siiski ei kasutatud. Et Palukülas palvemaja oli, tuleb välja seletusest personaalraamatus. Kui Tempa külas taluabiliseks olnud Peter koos oma naise Kreedaga saadeti Palukülla (kus Peterist sai köster), on mõlemad personaalraamatu märkuse järgi asunud just „palvemaja juurde”.⁹⁷ Seda pidas ilmselt Paluküla talu nr. 22 peremees Soba Jago Jürri, kes ühtlasi oli ainuke esimene abiline kihelkonna põhjaosas.⁹⁸ Paluküla palvemajas võis personaalraamatu pidamise ajal kinnistel koosolekutel käia 136 kihelkonna põhjaosa hernhuutlast, mis muutis selle tähtsaimaks piirkondlikuks palvemajaks kihelkonnas. Pole ime, et seal oli ametis kihelkonna teine köster. Et palvemaja

⁹³ J. Plaat. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, lk. 112. Jaanus Plaat on Peedu talu palveruumi pildistanud veel 1997. aastal.

⁹⁴ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 63p–64.

⁹⁵ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 31–31p.

⁹⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 31p.

⁹⁷ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 51p, 81p.

⁹⁸ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 48.

kirikuaruannetes ei nimetata, pidi see olema mõisamaal ja ilmselt ka talupoegade eneste ehitatud. Paluküla kohalik lugemistuba asus ilmselt talus nr. 7, sest vennastekogu abilisteks olid selle talu peremees Simmona Laas ja tema 1829. aastal surnud abikaasa Ingel.⁹⁹ Kolmandaks abiliseks oli sama küla vabadiik Sola Mihkeli Juhhann.¹⁰⁰

Palukülalt kolme kilomeetri kaugusel, Pühalepa kihelkonna viimases sopis, asus hiiurootsi talupoegade poolt selleks ajaks juba maha jäetud Kärkla. Seal elas talus nr. 2 veel peremees Anders Andersson, kes oma naise Marrega olid ka ainsad vennastekogu liikmed kogu külas. Kui aga Kärdlasse toodi kalevivabrik, saabus sinna hulganisti hernhuutlasi nii Pühalepa kihelkonnast kui ka kogu Hiiumaalt. Kui Ungern-Sternbergide kalevivabrik 1830. aastal Suuremõisast Paluküla kõrval asuvasse Kärdlasse üle toodi ja seda seal hoogsalt arendama hakati, jäi uus abikirik mitmesaja töölisega tööstuskeskusest siiski liiga kaugele ja vabriku juurde rajati oma pühakoda. Esmalt oli kasutusse võetud hiiurootslaste vana Püha Olavi puukabel ja hiljem vabriku poolt ehitatud puukabel. 1847. aastal ehitati juba vabriku kõrvale 179-istekohaline puust Saksa kabel, mis sai ka vennastele uueks kooskäämise kohaks.

Samal ajal olid toimunud suured muutused ka hernhuutlaste palvemajade ja lugemiskohtade võrgustikus. Need algasid juba 1820. aastatel ja jõudsid järgneva inim põlvvega lausa sinnamaale, et tegevuse lõpetas ka Hiiumaa vanim palvemaja Pühalepa kiriku juures. Kasevälja palvemaja nimetatakse viimast korda veel 1838. aastal ja ilmselt tegutses see kuni 1842. aastani. Pühalepa pastoraadi lähedale püstitatud uue palvemaja seina sisse

olla lõigatud daatum 21.10.1846, mis ilmselt tähistab selle valmimisaega.¹⁰¹

Suured muudatused hernhuutlikus taristus ei olnud vaid Pühalepa eripära. Vennastekogu traditsioonid olid seotud talupoegliku ühiskonnaga ja külades välja kujunenud võrgustikuga. Talude ümberjagamine ja uued tuuled põllumajanduses lõhkusid selle taristu nii põhjalikult, et isegi saare kõige suurema külastajate hulga Käina Vällika palvemaja viidi 1823. aastal oma seniselt kohalt minema.¹⁰² Seda tingis ilmselt põlvkonnavahtetus, sest arvatavasti eeslugejate traditsiooni kandnud vanaperemees Hans oli 1816. aasta revisjoni ajal juba 63-aastane ja suri 1825. aastal.¹⁰³ Vällika talu juurdeehitusena tegutsenud palvemaja võeti lahti ja viidi Käära talu juurde ning püstitati uuesti alles 1852. aastal, kui vähese külastatavusega vennaste palvemaju Hiiumaal juba leeritubadeks muudeti.

1850. aastate keskpaigaks oli hernhuutlaste arv mujal Eestimaal jõudnud kõige kõrgema tasemeni ja ka Hiiumaaga samasse praostkonda kuuluv Haapsalu ringkonnas tõusnud 4492 vennastekogu liikmeni.¹⁰⁴ Hiiumaal oli aga vennaste olukord täiesti teistsugune. Kui 1838. aastal oli saare „hulgakestes” veel 1323 liiget, siis 1857. aastal oli kogu Hiiumaal vaid 464 vennastekogu liiget (337 õde ja 127 venda) ja 80–90 liikmekandidaati, kelle palvetunde korraldasid 32 abilist ja 51 naisabilist.¹⁰⁵ Tuleb eeldada, et hernhuutlaste arvu kiire kahanemine on seotud traditsioonilise elulaadi muutusega. Pühalepa kihelkonnas oli pärisorjusest vabastamisele ja talude ümberjagamistele lisandunud ka tööstusliku pöörde mõju. Suuremõisast Kärdlasse üle viidud ja suu-

⁹⁹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 44p.

¹⁰⁰ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 49p.

¹⁰¹ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 200.

¹⁰² Samas, lk. 196.

¹⁰³ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 195, l. 122p. Putkaste mõisnik major Peter Carlovitsh Baron von Stackelberg pani oma talupoegadele esialgu kroonulikud nimed ja Vällika Simmona Hans oli Hans Simonow. Alles perekonnanimede panemise raamatus 1835. aastast said tema pojad perekonnanimeks Wellika (EAA f. 1864, n. 2/VIII, s. 196, l. 70p).

¹⁰⁴ J. Plaata. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, lk. 46.

¹⁰⁵ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 220.

relt ette võetud Ungern-Strenbergide kalevivabriku väljaarendamine viis endaga kaasa 1834. aastaks 87 perekonna esindajad, kokku 223 inimest.¹⁰⁶ Enamikus olid nad Pühalepa kihelkonnast ja 1833. aastal oli perega Pühalepa Lojalt Kärddlasse asunud ka Kasevälja palvemaja peremees Laasi Juhhann (Johann Kassewälja).¹⁰⁷ Vanuselt teine, 20-aastane, poeg Thomas jäi esialgu vabadikuks Hilleste külla, kuid 1842. aastal kolis temagi Kärddlasse. Hernhuutlasi kogunes sinna arvestatav hulk, üsna pea võeti kasutusele hiiurootslaste vana kabel ja moodustus Kärddla „hulgake”. Kuulutuskohat Kärddlas oligi nendel aastatel ainus lisandus kogu saare hernhuutlaste vaimuliku töö taristule. Ühtlasi muutus see ka suurimaks kuulutuskohaks ja Kärddlas elas Hiiumaa hernhuutlaste hoolekandja Müller, kes töötas kalevivabrikus kassiirina.¹⁰⁸ 1863. aastal sai valmis uus paekivist laotud ja valgeks krohvitud saksa kabel Kärddlas, mille ehitamist lisaks parunitele finantseerisid ka vabrikutöölised. Kivist palvemaja meenutav vabriku kabel, mis vennastele ei kuulunud, jäi alates 1885. aastast ainsaks hernhuutlaste palvesaaliks Pühalepa kihelkonnas.¹⁰⁹ Sealse vennastekogu sekretäriks oli Kärddla tütarlastekooli õpetaja Gustav Bransfeld ja teised kolm eeslugejat olid vabrikutöölised.

Järellugu

Kärddla vabrikutöolistest koosnev „hulgake” oli ilmselt tihedamini seotud kui endised suhteliselt suurel maa-alal tegutsenud ja mitmeastmelise võrgustikuga ühendatud usuringid. Saksa keel oli muutunud vabriku vennastekogus üha tähtsamaks ja suhtlus saksakeelse palgatöölise kihiga tingis ven-

naste meelelaadi moderniseerumise. Seda on näha ka Pühalepa „hulgakese” ühes tuntumas perekonnas. Kasevälja palvemaja peremehe Juhhanni noorema poja Thomas Kasewelja pojad saksastasid oma perekonnanime Birkenfeldtiks.¹¹⁰ See haridust saanud põlvkond vaatas juba linna poole, kus olid avaramad suhtlemise- ja läbilöögivõimalused. Nii asusid Thomase vanemad pojad Johann 18- ja Karl 20-aastasena vastavalt 1852. ja 1857. aastal elama Haapsallu.

Teisalt leidis perekonnas ka neid, kes käitusid risti vastupidi ja püüdsid elus hoida „hulgakesi” maal, kus palvemajade ja lugemistubade võrk oli 1850. aastateks oluliselt hõrenenud. Kasevälja Juhhanni vanem poeg läks Kärddlast tagasi kodukanti, see tähendab samasse kanti oma kunagise kodukülaga, mida selleks ajaks enam polnud. 1861. aastal abiellus 51-aastane Peter endast 19 aastat noorema Anniga Vahtrepa külast ja kolme aasta pärast sündis neil tütar Anna.¹¹¹ Peter ja Ann Birkenfeld(t) elasid Kerema külas Pühalepa pastoraadi juures. Aastatel 1875–1877 Friedrich Eurichi poolt joonistatud Suuremõisa keskuse kaardil on näha suured muudatused, mis maade jaotuses võrreldes 1830. aastaga olid toimunud.¹¹² Kogu endine Pühalepa Loja maa, kus Peter oli üles kasvanud, kuulus Suuremõisale ja Loja talude kohal laius põld. Personaalraamatu pidamise ajal Suuremõisale kuulunud Hilleste küla oli hilisemal kaardil juba kirikumõisa all. Vana palvemaja enam ei olnud ja uus 20 x 10 meetrise ruuduna kujutatud puust *Bethaus* oli ehitatud mõisa aladele – metsatukkadega karjamaale, mõisa valduste ja pastoraadi maade piiril. Endisest Kasevälja palvemajast kilomeetri jagu põhja pool, kiriku juurest pastoraati viinud tee ääres seisab see tänini. Kerema küla oli palvemajale kõige lähemal ja Peter

¹⁰⁶ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 259.

¹⁰⁷ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 7p.

¹⁰⁸ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 319.

¹⁰⁹ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 199.

¹¹⁰ EAA, f. 1864, n. 2/X, s. 338, l. 288p.

¹¹¹ EAA, f. 3168, n. 1, s. 25, l. 51p.

¹¹² EAA, f. 3724, n.4, s. 748, l. 2.

oli seal aktiivne eeslugeja.¹¹³ Friedrich Eurich on 1876. aastal joonistanud ka Suuremõisale kuulunud Kerema küla kaardi.¹¹⁴ Nagu sellel märgitud, elas vabadiik Peter Birkenfeld küla loodeservas, kus tal olid kasutada väikesed taluhooned ja kaks eraldiseisvat põllulappi, millest suurem oli otse tema õue all. Külas oli seitse talu ja 19 vabadiikukohta, millistest Peteri oma oli üks paremaid. Küla kaguservas, vastu piiri pastoraadiga asus Kasevälja koolimaja. See asus Laasijurna talu kõrval ja teine lähedalasuv toponüüm oli Taggo niit. Seega pole koolimaja nimetusele külast tuge leida ja ilmselt on see üle toodud Kasevälja palvemajast, kus kool alguse sai. Nii hoidis see elus ka mälestust vanast palvemajast ja Kasevälja talust, mille juurde ta oli kuulunud.

Paraku ei õnnestunud Kasevälja Juhhanni vanemal pojalt vennaste usuliikumist kodukandis uuele tõusule pöörata. Kui Peter 1. mail 1879 68-aastasena halvatusse suri, oli ta Pühalepa keskuse „hulgakese” üks viimaseid eeslugejaid.¹¹⁵ Edaspidi oli Pühalepa kihelkonna hernhuutlaste elujõud seotud eeskätt vabrikuga „hulgakese” käekäiguga. Esimese maailmasõja käigus ja järel toimunud muutused lõpetasid aga Kärddla kalevivabriku eduloo ja Pühalepa vennastekogu kadus suurelt pildilt. Mitu põlvkonda palvemajadest ilma jäänud „hulgakesed” Pühalepa külades endise rütmiga tegutsesid, me kahjuks ei tea.

Teadu on aga see, et samast kihelkonnast Vormsilt 1880. aasta paiku Kärddlasse jõudnud rannarootsi juurtega priilaste usuliikumine leidis esimese vastuvõtu vennastekogu liikmete juures.¹¹⁶ Siis olid lisaks Kärddlale tegutsesid „hulgakesed” veel vähemalt Palukülas, Kukkas, Tubalas ja Paladel. Palukülas ja Tubalas hakkas uus vaimulik äratusliikumine 1882. aastal omas ringis armulauda pidama ja peagi järgnesid uuestiristimised ja kihelkonna luterlikust kogudusest eraldumine.¹¹⁷

Priilased ja Läänemaalt Hiiumaale laienenud baptistid olid uued maarahva äratusliikumised, mis oma vabakogudusliku vormi abil viisid lõpuni paari põlvkonna jooksul toimunud vennastekogu jagunemise seniste kuulutuskohtade ümber.

Kokkuvõte

Pühalepa hernhuutlased moodustasid ühtehoidva ja tihedalt läbi käiva maarahva eliidi, millist 1830. aastateni tunnustasid ka pastoriid. Pühalepa personaalraamat aastatest 1817–1833 on dokument, mis võimaldab näha maarahva suhetevõrgustikku suure mentaliteedimuutuse eelõhtul selle kõige siiramate ja vahetumate esindajate kaudu, kelleks olid valitud hulgakesed. Personaalraamatus on säilinud materjal, mis võimaldab luua küllalt detailse pildi vennastekogu ülesehitusest.

Pühalepa kihelkonna Hiiumaa-osas oli vahetult pärast pärisorjuse kaotamist ja hernhuutlaste armukirja avaldamist alanud vennastekogu tõusuaeg. Kihelkonnas, kus seni teadaolevalt oli vaid kaks palvemaja – keskne Kasevälja palvemaja Pühalepa kiriku juures ja Kassari saare hernhuutlaste oma sealse abikiriku kõrval –, tegutses neid vähemalt poole rohkem. Personaalraamatu märkuste põhjal on kihelkonna suuruselt teine palvemaja (vähemalt 136 püsikülastajaga) paiknenud kihelkonna põhjaosas, Palukülas ja selle juures on tegutsenud ka teine hernhuutlastest köster. Samuti on olnud ilmselt erapalvemaja kihelkonna keskosas Tempa külas. Seal käis koos 74 „hulgakese” liiget, kuid juba pärast 1832. aastat võis see oma tegevuse lõpetada. Kihelkonnas on olnud veel viieski palvemaja Hiiukülas, suhteliselt eraldi seisnud küladegrupi keskel. See oli teistest väiksem ja teenis 34 vennastekogu liikme vajadust palvetundideks kokku tulla. Veelgi väiksematele „hul-

¹¹³ Palvemaja viimaste lugejatena mäletati Kasevälja Peetrit ja Hallikivi Peeti (Vt. V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 200).

¹¹⁴ EAA, f. 3724, n.4, s. 748, l. 1.

¹¹⁵ EAA, f. 3168, n. 1, s. 25, l. 52; f. 3168, n. 1, s. 36, l. 10.

¹¹⁶ J. Plaata. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, lk. 109.

¹¹⁷ Vt. samas, lk. 110.

gakestele” olid mõeldud suuremates külates lausa mitmekaupa esinevad lugemiskohad. Need võisid teise kohta või koguni teise külla ümber paigutada koos kuulutuskohta käitanud abilise liikumisega ja neljal juhul on abilise kolimine teise külla jäädvustatud ka personaalraamatus. Öhtused piiblitlugemised toimusid nii palvemajades kui veel vähemalt 19 lugemistoas, mis paiknesid 17 külas üle kihelkonna.

Mujal Hiiumaal olid vennastekogud hakanud oma liikmeskonda kaotama juba koos vabaduseaja algusega ja 19. sajandi jooksul see protsess üha kiirenes. Käesolev ülevaade on ajast, mil Pühalepa hernhuutlastel läks usuelu küll tõusujoones, kuid juba toimusid muutused, mille tulemusel traditsiooniline elulaad hakkas teisenema. Inimesed olid saanud vabaks, kuid peale isikliku vabaduse polnud neil veel midagi. Talumaad sai kasutada rendi eest ja omast maast lahutas maarahva enamikku veel terve inimpõlv ja rohkemgi. Samas olid nad traditsiooniliselt seotud taludega ja kogu elu käis maaharimise ning sellega seotud kombestiku ja suhetevõrgu raames. Personaalraamatus pole hernhuutlaseks märgitud ühtegi mõisateenijat.

Kui 1830. aastal sai hoogu Kärddla vabrikusse tööle minemine, samuti algasid piiride täpsustamised ja talude jaotamised, kaotasid paljud kogukonnad oma pikema aja jooksul kujunenud näo. Aktiivsemad inimesed said liikuma ja praktiline meel leidis rakendust väljaspool külakogukonda. Kuivõrd Pühalepa „hulgakeses” oli mehi rohkem kui Hiiumaa vennastekogudes keskmiselt, oli see ka enam mõjutatud majanduslikest ümberkorraldustest. Paljud valisid ebakindla rendisuhtega põllutöö asemel kas kindlaltalgalise vabrikutöö või orienteerusid kujuneva vabaturu hangetele. Saja aasta jooksul, mil hernhuutlased olid Hiiumaa külates Jumala ilmutusi otsinud, polnud praktiline ja kalkuleeriv mõtteviis veel kunagi nii tähtsaks kujunenud. Rent ja tulu ilmselt samuti mitte, sest vana talukultuur soosis hinge eest hoolitsemist enam kui majanduslik mõtlemine. Ka vennastekogudus toetus ühtehoidvale ja igapäevaelust kõrgemale vaatavale kogu-

konnale. Kui sinna tungis uus mentaliteet, tulid ka usuellu uued vormid. Vennastekogu suutis küll kohaneda tööliskollektiiviga, kuid mitte vabanemisest tingitud killustumise ja omandi esilekerkimisega maal. Nii on Pühalepa personaalraamatusse ilmselt tahtmatult jäädvustatud vanem ühiskonnamudel, mis hiljem andis teed sellele ühiskonnale, mida me juba paremini tunneme. Endine vennastekogu suhetevõrgustik ongi kõige huvitavam informatsioon, mida kaks Pühalepa pastorit oma kihelkonna maarahva kohta on jäädvustanud.

Aldur Vunk

(1959)

Lõpetas 1991. aastal Tartu Ülikooli ajaloo eralal, samas *magister artium* (arheoloogia) ja 2003. a. *Ph. D.* ajaloo erialal. Alates 1990. aastast töötab Pärnu Muuseumi direktorina.

Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused

Jaak Valge

Nähtus

Pärast Eesti okupeerimist Moskva poolt võimule pandud Johannes Vares-Barbaruse valitsuse liikmete seas ei olnud vanglas karastunud vanu põrandaaluseid kommuniste. Õigemini polnud seal parteipiletiga kommuniste esialgu üldse. Varese valitsust on asjakohaselt nimetatud hoopis „kirjanduslikku” tüüpi või rahva seas ka kirjanike valitsuseks.¹ Tõsi, ka „valitsuse” nimetus on ilmne eksitus, sest see asutus ei valitsenud, vaid vahendas Moskvast tehtud otsuseid. Päril võimu silmis oli sel ebaavalitsusel nii vähe autoriteeti, et ka liikmestaatus ei kaitsnud repressioonide eest. Poolteist aastat pärast ministriks nimetamist oli peaaegu viiendik Varese ebaavalitsusest – Boris Sepp, Juhan Nihtig-Narma ja Maksim Unt – tapetud sellesama võimu poolt, keda nad sarnaselt suurema osa teistegi ministriteks kutsutud ametimeestega juba enne 1940. aasta juunit olid teenida püüdnud.²

Üheteistkümnest mittevalitsevast ministrist olid peaminister Johannes Vares-Barbarus ja haridusminister Johannes Semper kirjanikud, välisminister Nigol Andresen kirjanduskriitik, tõlkija ja luuletaja, peaministri asetäitja Hans Kruus ajaloo professor. Tegemist ei olnud kõrvaliste boheemlastega, vaid nad olid olnud

selles ühiskonnas, mida nad nüüd hävitama asusid, tuntud ja respektieritud isikud. Vares-Barbaruse 50. eluaasta täitumise puhul oli Eesti Vabariigi ekspeaminister Kaarel Eenpalu teda tunnustanud artiklis „Johannes Barbarus astub üle läve”, parafraaseerides Vares-Barbaruse eelmisel aastal ilmunud luulekogu pealkirja „Üle läve”, nii sisuliselt kui ka vormiliselt Eesti kõige omapärasemaks ja kõige moodsamaks luuletajaks.³ Teadmata, et poole aasta pärast astub Vares-Barbarus tõepoolest koos oma kaaslastega üle poliitilise läve.

Vares-Barbarus, ideeline pahempoolne või isegi kommunist oli Eesti Vabariigis nautinud „üsna tüüpilist heakodanlikku tavaelu, koos kõigi nende kommete ja privileegidega, mis on läbi aegade auväärsetele pürjelitele omaseks kujunenud”⁴. Juba kooliajal oli Vares-Barbarus üks kõige paremini rõivastatud poisse klassis, kes kandis heast kalevist kuube ja kõrget kortsumatut püstkraed. „Kogu ta olemises oli artistlikku hoiakut, armastas laulda või vilistada ooperiaariaid, mida ta kodus plaatidelt oli kuulnud.” Oli ateist, trotsliku hoiakuga väikekodanliku moraali vastu. „Nietzsche meeldis talle sellepärast, et see filosoof vihkas ristiusku, jumaldas tugevat isiksust ja ülistas instinkte.”⁵ Kirjutas luulet Pärnus arstipraktika kõrvalt, pidas lugu veinidest ja käis rannajääl

¹ „Kirjanduslikku” tüüpi valitsusteks on Balti riikide marionettvalitsusi nimetanud Ants Oras. (Eesti saatuslikud aastad 1939–1944. Tallinn, 2002, lk. 52).

² Sepp arreteeriti 1940. aasta novembris ning saadeti vangilaagrisse, kus ta suri novembris 1942. Unt arreteeriti 1941. aasta mais ja lasti maha juulis 1941. Nihtig-Narma küüditati 1941. aasta juunis ning suri väidetavasti eeluurimise ajal 1942. aasta oktoobris. Andresen oletab, et tagasitoomise korraldus ei jõudnud Narmat leida. (Nigol Andresen. Rahvalitsuse liikme märkmeid. 17.10.1959. ERA, f. 247, n. 51, s. 19a, 31, 66). See ei tundu siiski veenev, sest aega Narmat enne ta surma „leida” oli poolteist aastat, pigem ei peetud Varese valitsuse korraldust NKVD-s tõsiselt täitmiseväärseks.

³ K. Eenpalu. Johannes Barbarus astub üle 50. läve. – Uus Eesti 11.01.1940.

⁴ A. Eelmäe. Eluvõla kandmise raske koorem. – Looming 2007, nr. 10, lk. 1530.

⁵ J. Semper. Mälestused. Tallinn, 1978, lk. 133.

uisutamas. Artur Adson ja Marie Under uskusid 1920. aastatel, ja küllap mitte ilmaasjata, et nende vahva kaaslane Barbarus on härrasmees, ja mitte ainult niisama härrasmees, vaid Eesti Vabariigi ainus härrasmees. Under ütles: „Barbarus on ainus gentleman meie maal. Nii see on. Ja seda teame jo ammu.”⁶

„Tahaks elada Cote d’Azur’il,
kõndi palme avenuel,
lamp päike kun taeva glazuuril
harva pilve abazuuri all,
kun maakera pall
alati rohelisel rüül.
Aga ma tajun: tahte raadiolained
lõpevad säääl, kun selleks antenn:
Cote d’Azur’il, mõnel rannikul troopilisel.
Minu nägemine – traadita,
otsatu – laiuskraadita.
Nood mandrid, kuhu veel pean saama,
juhiks südame kompass, kun S, ant N,
O, W. Nagu merimehed kained:
Kolumbus, Vasco da Gama,
rännakul kaleidoskoopilisel, –
tahan leida mandri – kallima aare:
uue südame ärtässalise saare.”⁷

Vares-Barbarus ja Semper olid klassivennad koguni kolmes tähenduses – kui klassikaaslased Pärnust, kui keskklassi liikmed, kes oma eluviisiga kiitsid heaks kodanliku ühiskonna, kus nad elasid, ning kui klassivõitluse pooldajad, s. t. mässajad sellesama ühiskonna vastu. Semper oli üks kolmest Eesti Vabariigi Asutava Kogu liikmest, kes kõrvuti Hans Kruusi ja Jüri Uustaluga sai 1940. aastal ka punase riigivolikogu ehk siis Eesti Nõukogude

Sotsialistliku Vabariigi asutamist heaks kiitva kogu liikmeks. Mittevalitseva valitsuse haridusministriks määratud Semper koostas hiljem ka Eesti NSV hümn sõnad. Eesti Vabariigi Asutavas Kogus oli Semper olnud ka iseseisvusakti koostava komisjoni liige. Seega osales ta nii iseseisva Eesti kui ka selle vastandiks oleva marionettriigi tüvitekstide koostamisel.⁸ Oli Eesti Vabariigis kahekordne riigivanema kirjandusauhinna laureaat (1935 ja 1937), ning pälvis Eesti NSV-s Nõukogude Eesti preemia 1947. aastal ja Lenini ordeni 1962. aastal.

Semper oli õppinud Esimese maailmasõja eel Peterburis ning üks tema tolelaegne kaaslane iseloomustas teda kui Oscar Wilde’i tüüpi esteeti, kellele oli „vastik higilõhn ja krobeliised töökäed”⁹. Mõniteist aastat hiljem kirjutas Barbarus ta kohta tunnustavalt: „Kuradi jõhker poiss, seksuaalne varbaküünest päälseni, patoloogiline isegi.”¹⁰ Ants Oras tunnistas, et Johannes Semper oli „üks meie kirjanduse kõige liikuvamaid ja eruditsemaid vaime”¹¹. 1920. aastal oli Semper abiellunud Tartu suurkaupmehe tütre Aurora Adamsoniga, ning 1921. aastal lahkusid nad Eestist, veetes neli aastat Berliinis, kus Semper ülikoolis käis, ja peaaegu kaks aastat Pariisis.¹² Eestisse, Tartusse naasnult, lõpetas 1928. aastal Tartu ülikooli magistrikaadiga ja sai koha sealsamas esteetika ja stilistika õppejõuna. 1930. aastast oli ta ajakirja Looming toimetaja ning ka Eesti PEN-klubi esimees. Kersti Merilaas mäletab, et Semperite kodu oli väga uhke.¹³ August Alle ütles Semperi kohta „frantslane”.¹⁴

„Ei ma kiidukõnede kõrinast
ega trummide põrinast

⁶ S. Kiin. Marie Under. Tallinn, 2009, lk. 279.

⁷ J. Barbarus. Kiri Cote d’Azurilt. – Looming 1925, nr. 8, lk. 600.

⁸ Asutava Kogu iseseisvusakti koostamise komisjonis oli Semper siiski passiivne, mis on tema kirjanduslikke võimeid arvestades võib-olla tähenduslik. (Iseseisvusakti koostamise komisjoni elnõud ja protokoll. ERA, f. 15, n. 2, s. 996. 10.–19.05.1919.)

⁹ M. Lepp. Kuus krüsanteemi. – Vaba Maa nr. 302, 24.12.1927.

¹⁰ Barbarus Adsonile 09.06.1926. EKLA: Koopiad M 281, kiri 64, l. 161–162.

¹¹ A. Oras. Teelahkmel. – Luulekool I. Apoloogia. Koost. H. Runnel ja J. Rähesoo. Tartu, 2003, lk. 113. Esmakordselt ilmunud rmt.: Eesti Looming II. Kirjanduslik koguteos. Helsingi, 1944.

¹² S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. Tartu, 2002, lk. 92.

¹³ H. Kiik. Eluteeristil (1973–1974). – Looming 2012, nr. 2, lk. 222–223.

¹⁴ R. Parve/J. Urmet. Teine vestlus. – Looming 2009, nr. 7, lk. 997.

leia õiget su palet.
 Ei ma hõisata mõista teistega võistu.
 Pärast päevade valet
 tulen tasa su juurde,
 kui kõik vaibund vaikusse suurde,
 et sind mõista siis mõistu.

Sääl, kord lumes, kord roheline,
 ikka vaikiv valude vahel
 läeb su kühmas talude ahel.
 Aga eemal, näe ähvardab tõusta
 kõigilt külgedelt kummitis loheline:
 oma rahutut rabelust ida
 sinu ristteile varjutab;
 ajab ligi sõjakas lääs
 oma lõuaka lõusta.
 Ent siinsamas reetjate rida
 võimuhumalad pääs,
 sinu põlisele poojale
 käe püstiupitust harjutab.”¹⁵

Nigol Andresen, Eesti üks viljakamaid literaate läbi aegade, märkis oma erakirjas 1961. aastal, et tal on tulnud Semperit kaitsta nii Eduard Laamani kui Max Laossoni eest, kuid taunis Semperi „ilma ideoloogiat” olemust.¹⁶ On tõsi, et Andresen ise, tõenäoliselt Eesti kõige parem marksismiteoreetik läbi aegade, oli ideoloogilisem. 1955. aastal, küllap Andreseni poliitilistele ideaalidele kõige lähemal ajajärgul kirjutatud eluloolisi märkmeid alustab ta nii: „Minul isiklikult ei olnud marksism mitte iseendast sündimisel kaasa saadud, vaid alles pikaajalise arenemise kestel jõudsin marksistlike põhitõdede mõistmiseni. Kui mind Virumaa Partei ja Nõukogude aktiiv Rakveres 1940. aastal esitas NSVL Ülemnõukogu saadiku kandidaadiks, ütlesin oma esitajatele p. m.: „Mina ei ole jõudnud Kommunistliku Partei juurde otseteed, vaid ringteid kaudu, nagu on tuttav minu esitajail. Soovin, et praegusel intelligentsil tee kommunismi juurde oleks kerge.””¹⁷ Nende ringteede

käigus puutus Andresen kokku ja mõjutas paljusid Eesti kirjanikke, marksistlikku ja kirjanikuslikku mõtet, suunas otsustavalt või vähem oluliselt Eesti kõiki vasakpoolsid poliitilisi voole. Ilma kahtlusetat polnud ta konjunkture, vaid põhimõtteline ja tugev isiksus. Andresenit 1940. aasta juulis intervjuerinud ajakirjanik sedastab: „Siin ei saa tegemist olla sentimentaalitseva pühapäevajutlustajaga, küll aga sitke loomusega, kelle elemendis naljalt ei leidu midagi murdumiseks.”¹⁸

„Me veres laulab leekiv mäss
 maakera pind meist võpatub
 me päike pole ärtu äss –
 viisnurk on see, mis võitlust õpetab
 [– – –]
 Me samm on mürsk
 diktaatorite kerre,
 me samm on püss
 mis juhit kodanluse kerre.”¹⁹

Need üleläävestujud polnud kaugeltki erandid. Nigol Andreseni ilmselt siira arvamuse kohaselt: „Olgugi organiseerimatult, kirjanike ja kunstnike parim osa siiski mässas valitseva korra vastu.”²⁰ Ning nagu ta ilmselt mitte ilma uhkustundeta märkis, tervitasid punast mittevalitsevat valitsust Rahva Hääles Aleksander Antson, Mihkel Jürna, August Gailit, August Jakobson, Eduard Hubel-Metsanurk, August Mälk, Juhan Sütiste, Evald Tammlaan, Henrik Visnapuu, Valmar Adams, Albert Kivikas, Pedro Krusten, Aleksis Rannit, Rudolf Sirge, Eduard Visnapuu ja Jüri Šumakov. Loomulikult ei saanud kõigist neist Nõukogude režiimi toetajaid. Kuid tervitajaid oleks olnud veelgi: kirjanike ringkondades olevat tekitanud pahameelt, et tervituse algatajad ei kutsunud kõiki Tartu kirjanikke ühinema.²¹ Neist näiteks Aadu Hint polnud mitte ainult punase riigivolikogu liige, vaid teda on „eriti üleskeeratuna” peetud koguni kirjanikest kaa-

¹⁵ J. Semper. Rahutuil päevil. – Looming 1935, nr. 3, lk. 293.

¹⁶ S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankruval müüri. Tartu, 2002, lk. 100.

¹⁷ N. Andresen. Ühisrindede teostamine Eestis fašistliku diktatuuri aastail. November 1955. ERA. f. 1, n. 7s. 314, l. 260.

¹⁸ Uus mees ja uued kombes. – Rahva Hääle 10.07.1940.

¹⁹ O. Arp (Nigol Andresen). Tööräha püha. – Rännak nr. 5, 1927.

²⁰ N. Andresen. Nõukogude kirjanduse ja kunsti organiseerimisel. – Looming 1940. nr. 8, lk. 795.

²¹ N. Andresen. Rahvavalitsuse liikme märkmeid. 17.10.1959. ERA. f. 247, n. 51, s. 19a, l. 31, 65.

sajooksikute esinumbriks.²² Max Laossonist sai Tartu natsionaliseeritud kirjastuse juht ja ajalehe Tartu Kommunist peatoimetaja, August Allest punase haridusministeeriumi nõunik, Aira Kaalust ja Erni Hiirest Tartu Kommunisti toimetajad, Debora Vaarandist uue nädalalehe Sirp ja Vasar vastutav toimetaja, Friedebert Tuglasest Loomingu peatoimetaja. Tuntuimatest kirjanikest avaldasid oma sümbooliat uuele võimule veel Juhan Sütiste, Kersti Merilaas ja Paul Viiding.²³ Ning kirjanikud ei olnud omakorda erandid, sest Moskva teenistusse läks palju vasakvaadetega loomeinimesi ja haritlasi. Parteisse astusid nad hiljem, enamasti 1940. aasta juulis ja augustis. Sügiseks oli Eestimaa Kommunistliku Partei liikmete arv peaaegu kahekümnekordistunud.²⁴ Kuigi võib leida tõendeid, et kohati püüti režiimi poliitikat pehmemendada, polnud Moskva seisukohalt Eesti „päriskommunistide” ulatuslikumaks kasutamiseks võimuvahenduse tipus või Venemaalt suurte kommunistlike lisajõudude toomiseks esialgu tarvidust ega mõtetki.

Kas aga Eesti vasakpoolsed loomeinimesed olid erandid läänemaailmas? Jah, „üle läve” astumise osas küll, õieti koos Leedu ja Läti vasakharitlastega. Kas aga Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika vasakpoolsed literaadid oleksid selleks samuti valmis olnud?

1932. aastal avaldati Moskvas raamat „Välismaalaste silmade läbi”, kus toodi ära poolehoiuavaldusi Vene kommunistlikule revolutsioonile enam kui saja maailma kirjaniku sulest. Raamatu eessõnas kirjutas üks tolleaegseid Nõukogude kommunismi juhtideoloogide, Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Rahvusvahelise Informatsioonibüroo juhataja Karl Radek, et märkimisväärne osa maailma intelligentist on pöördunud Nõukogude Liidu suunas:

„Karmile avalikule proletariaadi diktatuurile vastandas humanitaarintelligents unistuse rahulikkust, aeglasest arengust demokraatia relssidel, arengu, mis oleks lubanud liikuda proletariaadil edasi, arusaadavalt, intelligenti heatahtlikul toetusel [---] Fašistlik tegelikkus räägib sellele intelligentile, et tuleb otsustada, kas olla proletariaadi diktatuuri poolt, või olla nende diktatuuri poolt, kes ei ole enam võimelised arendama ühiskondlikke jõude, kes tallavad maha kultuurikoldeid, kes intelligentist endast teevad uue (intelligentse) lumpenproletariaadi.” Edasi märkis Radek, et teiste hulgas on Nõukogude Liidu ja proletariaadi poolele üle tulnud Romain Rolland ja Andre Gide ning ka kõige suuremad Ameerika kirjanduse anded on pöördunud NSV Liidu ja kommunismi suunas ning intelligentid hakkab mõistma neid ülesandeid, mis seisavad nende ees nende endi maal: „Ei kuulu kahtluse alla, et me seisame osa intelligentide pöörde eel võitluses imperialismi ja kapitalismiga, see tähendab, seisame nähtuse ees, mis omab suurt ühiskondlikku tähendust. Nende nähtavate tendentside ühiskondlik tähendus seisneb selles, et nende intelligentlike kihtide kui väikekodanlikele massidele ideoloogia ettepanijad võivad oma ärapöördumise tõttu kapitalismi kaitsjate hulgast ja pöördumisele võitlusele tema vastu, kiirendada väikekodanlike masside lähenemist proletariaadile. Nende masside üleminek vaenulikkuselt proletariaadi vastu heasoovlikule neutraliteedile, ja olla võib ka, et kriisi edasise teravnemise korral, tuntud liidule töölisklassiga, kergendaks väga töölisklassi võitlust võimu eest.”²⁵

Karl Radeki retoorika on muidugi Nõukogude kommunistile omaselt liialdav ja kiitlev, kuid tõsiasi on see, et 1932. aastal, kui Radek seda kirjutas, oli Lääne intellektuaalide imet-

²² T. Haug. Lahkumine tuuliselt rannalt. Aadu Hint 100. – Looming 2010, nr. 1, lk. 102–103.

²³ S. Olesk. Neljakümneand I: murrang kodumaal. – Tõdede vankruval müüri. Tartu, 2002, lk. 70–71. Enne Nõukogude okupatsiooni oli Eesti Kirjanike Liidu liikmeid 53. Sõltuvalt aktiivsuse ulatusest ning ametikohtast võib 1940. aastal sulega või ametikohaga selgelt Nõukogude režiimi teenistusse läinud iseseisva Eesti Kirjanike Liidu liikmete arvuks lugeda 17–22. Järgnenud mõne aasta vältel aktiivselt Nõukogude võimu vastu võidelnuid, uue Nõukogude okupatsiooni kartuses Eestist lahkunuid ning nõukogudevastastena repressseeritud kirjanikke oli ligikaudu sama palju.

²⁴ 1940. aasta juunis oli Eestis EKP ridades 133, oktoobris 2285 kommunisti. (Kommunistiõeskaja partija Estonii v cifrax. Tallinn, 1983, lk. 37, 43).

²⁵ K. Radek. Intelligenciya i Oktjabr'. Glazami inostrancev 1917–1932. Moskva, 1932, lk. X–XII.

luse kulminatsioon Nõukogude Liidu vastu veel saabumata. Herbert Wells, Anatole France, George Bernard Shaw, Theodore Dreiser, Lion Feuchtwanger, Heinrich Mann, Louis Aragon, Bertolt Brecht, Upton Sinclair, Gerhart Hauptmann, André Maurois, Henri Barbusse ja väga paljud teised Lääne intellektuaalse eliidi tipud, 20. sajandi esimese poole kõige tuntumad ja mõjukamad kirjanikud ning väga paljud nende vähem tuntud kolleegid avaldasid kahe sõja vahel ja Teise maailmasõja ajal, vähemalt mõnel ajajärgul oma poolehoidu ja toetust Nõukogude režiimile. Neid tuntakse tee- või mõttekaaslastena.²⁶ Kuid Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika teekaaslaste ei seatud kunagi valiku ette, mil nad oleksid pidanud otsustama, kas jätkata Nõukogude režiimiga „kaasteed” ka siis, kui Nõukogude režiim asub hävitama nende endi ühiskonda, ning seetõttu ei tea me ka, kui suur osa neist oleks läinud sama kaugele kui Andresen ja tema seltsimehed Eestis.

Andresen ja teised 1940. aasta juunis, kui Nõukogude Liit Eesti okupeeris, just sellise valiku ette seati ning on mõistetav, et Eestis ei tunta neid „teekaaslastena”, nendena, kes nad olid enne Eesti okupeerimist, vaid „juunikommunistidena” – nendena, kelleks nad said pärast okupeerimist.

Järgnevalt on refereeritud ja lühidalt analüüsitud seniseid seisukohti põhjustest, miks neist Eesti vasakpoolsetest kirjanikest said juunikommunistid ja miks mõjus Nõukogude kommunism külgetõmbavalt Lääne vasakintellektuaalidele. Vaadeldud on ainult uurimusliku elemendiga käsitlusi, s. t. „puhtaid” mälestusraamatuid ja ilma tõetaotluseta Nõukogude ajaloodeoloogiatekste siinses artiklis ei käsitleta.

Uurimisseis: Eesti kirjanikud-juunikommunistid

Esimesena käsitles Eesti vasakintellektuaalide koostööd sovetitega 1942. aastal Jaan Siirase nime varjus ilmunud raamatus kirjandusuuri ja tõlkija August Annist. Ta leiab, et küsida, miks läks nii suur hulk eliiti kuuluvaid eestlasi, nende hulgas ka mõni ülikooliharidusega mees, oma isamaad ära andma, võiks ainult naiivne „kodanlane” või kauge külaline. Annist märgib, et Vares-Barbarus olnud „hea mees ja hea arst”, ent andetu luuletaja, ning kas oma ebaedu tõttu või ka Venemaalt saadud hariduse tagajärjel oli ta ikka teravas opositsioonis oma väikese kodumaa suletusega ja igatses sellest välja. Annist arvab siiski, et tema kolleegide sovetite teenistusse minemise domineerivaks motiiviks oli halvema ärahoidmine, eesti kultuuri säilitamise soov, väiksegi autonoomia alahoidmine, kas või sellise riikliku moodustise eeskujul nagu Mongoolia. Kruus ja Semper võtnud oma koha vastu selleks, et „ära hoida kõige hullem”. Oluline on ka naiivsus. Esialgu arvatud, et Eestis ei juhtu asjad nii nagu Venemaal, mis on harimatu maa.²⁷

Ka Eestis 1943. aastal esmailmunud ja hiljem Nõukogude režiimi ajal käest-kätte käinud ja olulist mõju omanud koguteos „Eesti rahva kannatuste aasta” pigem toetab seda põhjendust või vähemalt võimendab vasakharitlaste ideoloogiavaba naiivsust. Koguteoses märgitakse, et Vares-Barbaruse valitsus koostati Nõukogude Liidu saatkonnas, milleks olid juba mõnda aega eeltöid teinud „tuntud kommunistlikud tegelased” Nigol Andresen, Maksim Unt ja Neeme Ruus. „Nende leiutatud oli ka peaminister Vares, sest et NSVL-i

²⁶ Terminit „teekaaslane” kasutatakse siinkohal venekeelse „poputšik” (ingl. k. *fellow traveller*) eestikeelse vastena. Varasemas kirjanduses on kasutatud ka vähem neutraalset sõna „kaasajooksik” (vt. nt. A. Küng. Tuule lapsed. Tallinn, 1990, lk. 8–11), või „kasulik idioot”, mida Lääne vasakintellektuaalide kohta olevat väidetavasti tarvitanud Nõukogude Liidu juhid. Terminit „poputšik” tõi käibesse Lev Trotski 1924. aastal, esialgu noorte vene kirjanike kohta, kes ei olnud kommunistid, kuid kelle looming oli revolutsiooniteemaline ning kes aktsepteerisid Vene revolutsiooni. (L. Trotsky. Literature and Revolution. Michigan, 1968, lk. 57). Hiljem laienes see mõiste Lääne intellektuaalidele, kes ei kuulunud kommunistlikusse parteisse, kuid suhtusid kriitiliselt Lääne ühiskondadesse ja sümpaatiaga Nõukogude Liitu. See tähendas Nõukogude kommunismi pooldamist, kuid distantsilt, ning seda mitte ainult geograafilises, vaid ka emotsionaalses ja intellektuaalses mõttes. (Vt. täpsemalt D. Cauter. The Fellow-Travellers. A Postscript of the Enlightenment. London, 1973, lk. 3–7.)

²⁷ J. Siiras. Viro neuvostokurimumuksessa. Piirteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolshevikivallan aikana vv. 1939–41. Porvoo-Helsinki, 1942, lk. 87; 89–90; 98–99; 167).

saatkond pidas suitsukatteks tarvilikuks „laemalt tuntud” nimesid, kes aga oleksid sealjuures iseloomutud ning hästi sõnakuulelikud. Sellisena Vares kõlbas, omas ta ju teatud nime „käremeelse” luuletajana ja arstinagi. Poliitikast ei taibanud ta kõige vähematki ja iseloomuga ei saa ta hoobelda.”²⁸

Annisti kolleeg Ants Oras näib vähemalt osaliselt jagavat vaadet vasakharitlaste naiivsusel, ent muus osas mõtestab nende käitumist teisiti. Ta leiab oma 1944. aastal Helsingis esmailmunud essees, et juunipöörde järel andusid „vene doktrinaarsele valmispsühholoogiale” ihu ja hingega need kirjanikud, kes olid varem omandanud palju impulsse prantsuse ja vene naturalismilt, tahtnud olla vaeste kihtide, proletariaadi eest võitlejad, kuid seejuures ei taotlenud neist sügavamat inimlikku arusaamist. Nende kõige tüüpilisem esindaja oli August Jakobson. Neid iseloomustas „tugev annus stereotüüpset sotsiaalset protesti, viletsuse ja haiguse ülepaisutatud esitamine, kiindumus toorestesse faktidesse ja tooresse meelelaadi” ning taltsutamatu kallaletung „pea kõigele hapramale, peenemale ja sügavamale meie rahva hingelaadis” või parimal juhul selle ignoreerimine. Lisaks märgib Oras, et Semper, Barbarus jt. olid käinud Vene ülikoolides, ja „kõigist Lääne kultuurilisandest hoolimata ei saand nad kunagi täiesti lahti mingist vaevast aimatavast, kuid kõikjal olemasolevast vene substraadist.” Semperit ennast hindab Ants Oras aga mänguriks, „intellekti ja psühholoogia ja lõppeks ka luule sportlaseks”, näiteks, „kuidas ka briljantne kultuur ilma sügavama eetoseta, intellektuaalne aparaat ilma küllalt tugeva hingelise tuleta võib viia omaenese olemuse eituseni, vaimse nihilismini ning täieliku oportunismini”. Seetõttu kujunenud Semperile nii kergeks „maha vanduda kõik see, millele ta seni oli pühendanud oma elu.”²⁹

Sama kontseptsiooni jätkab Oras oma 1948. aastal Londonis esmailmunud raamatus. Ta kirjutab, et Vares-Barbarus oli oma retoorilistes ja kirglikes luuletustes piitsutanud kõikvõimalikke tõelisi ja kujutletud pahesid Eestis ning mujal mittebolševistlikus maailmas, mis küll ei takistanud tal elamast luksuslikku elu: „Ta oli üks neist eriti häälekatel sotsialistidest, kes praktikas ei hoolinud sellistest „kodanlikest sentimentaalsustest”, kui osavõtt teiste inimeste kannatustest: ta oli tunnistanud „maailmarevolutsiooni” ebamääraseks, kuid kõrgeks eesmärgiks.” Orase arvates oli Vares käsitlus poliitikast ebakindel, ja võimalik, et ta ei mõistnud täielikult, missugust häbiväärset saatust sõbrad idast talle sepitsevad. Kuid teati, et Vares-Barbarus, Maksim Unt ja Nigol Andresen olid juba mõnda aega varem tegutsenud venelaste heaks. Semperi ja teised temasukused salongikommunistid liigitab Oras küünikuteks. Semperil oli õnnestunud püsida heades suhetes kõikide valitsuste ja parteidega. Punasel aastal eitas Semper rahulikult iga oma varem kirjutatud või lausunud sõna, mõistis hukka lääneliku tsivilisatsiooni, kaasa arvatud oma rahva, „ja ülistas alandlikult ning ülevoolavalt nelja ainukest maailma sündinud geenius: Marxi, Engelsit, Leninit ja Stalinit, ennekõike Stalinit”. Kuid Oras väidab, et nendesugused olid erandid, rahva hoiak oli üksmeelne, välja arvatud umbes tuhat kommunisti ja kaasajooksikut. Ning resümeerib: „Kosmopoliitilisel intelligentsil puudub sageli moraalne selgroog, mis teeb neid totalitaarse korra vabatahtlikeks kaaskurjategijateks. Selline taust oli Marinettil ja Goebbellil, kuid ka Ilja Ehrenburgil ja Hella Vuolijool.”³⁰

1956. aastal ilmunud koguteoses „Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas” märgitakse napilt, et mõningate kirjanike hulgas hakkas

²⁸ Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tartu, 2012, lk. 42.

²⁹ A. Oras. Teelahkmed. – Luulekool I. Apoloogia. Koost. H. Runnel ja J. Rähesoo. Tartu, 2003, lk. 114–115, 494.

³⁰ A. Oras. Eesti saatuslikud aastad 1939–1944. Tallinn, 2002, lk. 36–37; 50; 139–140. Sirje Olesk arvab, et Orase karm hinnang Semperile võib olla põhjustatud ka meeste isiklikust vastuolust. (S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankruval müüri. Tartu, 2002, lk. 99). 1949. aastal ilmunud mälestusraamatus märgib Artur Adson, et Barbarus oli see, kes läks vabariigi eitamises põrandapealsetest sulameestest kõige kaugemale. Neil mustil päevil oli küll uue võimuga kaasa minejaid ja vabast tahtestki, kuid patustajate kambas puudus tema sõnul Eesti kirjanike paremik. A. Adson. Siuru-raamat. Tallinn, 2007, lk. 185; 231; 238).

juba baaside ajastul tulema ilmsiks sümpaatiat uue režiimi vastu. Pärast juunipööret tõmbus enamik kirjanikke vaikides tagasi, kuid „mõned seni tagaplaanile jäänud autorid pidasid silmapilku kohaseks teenete hankimiseks ja esinesid ajakohaste avalike deklaratsioonidega, kiites suunamuutust ja lubades oma loomingut suunata nõuete kohaselt”³¹.

Iseseisvuse taastanud Eestis jätkas sama teemaga Heino Arumäe, ning pigem Annisti kui Orase liinis, kuid tuues esile uusi motiive. Veenvalt sõnastatud ja mõjukas essees Hans Kruusi kohta küsib ta: „Miks Hans Kruus ja teised tema mõttekaaslastest haritlased tegid 1940. aastal seda, mida nad just tegid?” Ning vastab üldistavalt: „Küllap olid „uue elu ehitajate” eesrides sammujatel ka omad isiklikud motiivid, mille mõjul okupatsioonivõimudega kaasa mindi. Ühel või teisel juhul on täheldatud edevust, püüet esimest viulit mängida, karjerismi, võimuiha ja mida veel. Ent mõistagi pole kõike võimalik seletada seda laadi asjaoludega, paratamatult tuleb tõsiselt arvestada üldisemaid maailmavaatelisti tõekspidamisi ja poliitilisi tegureid. Hans Kruus ise on ühe tegutsemismotiivina esile tõstnud juba noorpõlvest omandatud sotsialistlikke ideaale. Tõepoolest mängisid uue võimu rajamisel suuremat või väiksemat rolli eeskätt need haritlased, keda vähemalt noorusel peeti pahempoolseteks ja kes kuulusid esseeride või pahempoolsete sotsialistide seltskonda. Kuid 1940. aasta tingimustes ei saa käesolevat tegurit sageli oluliseks pidada. Oli mis oli, kuid Kruus, Vares ja Semper sotsialistlikku revolutsiooni küll tegema ei rutanud.”

Hoopis olulisemaks peab Arumäe opositsioonivaimu, rahulolematust Eestis tookord kehtinud autoritaarse režiimiga, aga samuti asjaolu, et kogu rahvusvaheline atmosfäär oli ängistav ja tulevik tume. Arumäe väidab, et valitsuse ja sõjaväe juhtkonna orienteerumine

Saksamaale oli rahva seas ebapopulaarne ning Hans Kruus ja teised vasakharitlased pidasid Eesti maad ja rahvast ähvardava peamise ohu allikaks Saksamaad ja selle pareerimiseks arvasid vajalikuks koostööd Nõukogude Liiduga. Haritlased olid küll N. Liidu tegelikkusest teadlikud, ent teisalt polnud vabad illusioonidest, teateid terrori ja muu sellesarnase kohta peeti liialdusteks, seega polnud poliitiline naiivsus 1940. aasta sündmustes Arumäe arvates vähearvestatav tegur. Arumäe leiab, et Varesse valitsuses ja sellega seotud isikute seas loodeti mõnda aega Eestit näha nn. rahvademokraatliku vabariigina, mis oleks Nõukogude Liiduga küll tihedates lepingulistes suhetes, kuid säilitaks siseelus teatava iseseisvuse. Seejuures viidati sageli Mongoolia eeskujule.³²

Eemaletõukava autoritaarreežiimiga, naiivusega ja „Mongoolia tegemise” sooviga on Arumäe jälgedes otse või kaude Eesti vasakharitlaste motiive 1940. aastal esitanud ka rida teisi uurijaid. Olaf Kuuli leiab, et juunipöörde pearežissöör Andrei Ždanov eelistas vasaksotsialistide kommunistidele seetõttu, et nad sobisid paremini N. Liidu juhtkonna taktikalisse plaani „seadusliku pöörde” läbiviijatena, olid saatkonnas varem tuntud ja enam usaldatavad ning neil oli laiem mõju rahva hulgas. Ta sedastab, et nad olid vaid käsutäitjad, ja küsib – miks üks või teine selle vähe tänuväärse osa valis? Ja põhjendab seda idealismiga, usuga, et just sotsialism toob rahvale õnne, aga ka sooviga Eesti ühiskonna radikaalse ümberkujundamise käiku pisutki inimlikumaks ja mõistlikumaks muuta. Kuuli leiab ka, et muidugi oli rohkesti uue võimuga kaasa jooksvaid karjeriste.³³ Toomas Karjahärm märgib napilt, et Eesti kommunistid, vasaksotsialistlikud tegelased ja marksistliku maailmaatega haritlased nägid N. Liitu läbi roosade prillide. „Ühtede juures oli tegemist kindlate veendumustega, teiste juures lihtsalt naiivusega.”³⁴

³¹ H. Salu. Kirjanduselu punasel aastal. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas III. Punane aasta. Stockholm, 1956, lk. 192.

³² H. Arumäe. Mõnda Hans Kruusist, Mongoolia eeskujust ja poliitilisest naiivismist. – Looming 1991, nr. 10, lk. 1382–1384; 1387.

³³ O. Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn, 1999, lk. 71, 74.

³⁴ T. Karjahärm, V. Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001, lk. 379.

Magnus Ilmjärv näib suhtuvat skeptiliselt nn. Mongoolia plaani, väites, et juunivalitsuse ministrite tegevust ei peaks käsitlema nende püüdena iseseisvust päästa, kuid seevastu tõstab selgelt autoritaarreežiimi osa kõigi juunikommunistide vaadete kujundajana esiplaanile. Johannes Vares-Barbaruse kohta märgib ta: „Kaasaminek 1940. aasta juunis toimus spontaanselt. Sellel hetkel pakkus see vabaneemist vaimu kammitsenud isehakanud politseilikust 12. märtsi režiimist.” Nigol Andreseni kohta aga kinnitab: „Konflikt Eesti riigiga, õieti autoritaarreežimiga, tekkis just pärast 12. märtsi riigipööret.” Paeaegu sama väidab ta Maksim Undi kohta: „1920. aastad ei toonud kaasa vastasseisu Eesti Vabariigiga. See tekkis just Pätsi võimuletulekuga 1933. aasta sügisel ja eriti pärast Pätsi-Laidoneri riigipööret.” Ilmjärv märgib ka Nõukogude kultuuridiplomaatia rolli ja kartust Saksamaa ees, kuid lõppkokkuvõttes ei jäta ikkagi kahtlust põhimotiivis: „Nõukogude kultuuridiplomaatia suutis oskuslikult ära kasutada vasakpoolse intelligentsi rahulolematust autoritaarreežimiga ning teha propagandat, mis ei jäänud tulemusteta. [– – –] Autoritaarreežim oli neid ühel või teisel moel represserinud ja osalenud nii nende vaadete ja ellusuhtumise kujundamisel. Autoritaarreežimist tulenevalt leidis osa vasakpoolseid, et valida on ainult oma ja võõra vägivalda vahel. Valiti võõras vägivald. Selle abil sai autoritaarreežimile tehtud ülekohtu ja alanduste eest kätte maksta. Usuti, et see pakub kaitset ka Saksamaa vastu.”³⁵

Toomas Karjahärm ja Väino Sirk peatuvad oma Eesti haritlaskonna Nõukogude režiimi perioodi käsitlevas monograafias põgusalt ka juunikommunistidest vasakharitlaste motiividel. Nad väidavad, et mõned poliitiliselt naiivsed ja väheinformeeritud haritlased väljendasid demonstratiivselt oma natsivastast meelsust sümpaatiaga Nõuko-

gude Liidu vastu. Kuid pärast Eesti okupeerimist oli isegi nn. juunikommunistidel kõhklusi iseseisvuse täieliku loovutamise küsimuses ja arutleti Mongoolia variandi üle. Autorid sedastavad, et Eesti kommunistide ja vasakpoolse intelligentsi hulgas oli maailmaparandajaid-idealiste ja Eesti ühiskond oli poliitiliselt lõhenenud, kuid kahtlevad, et „demokraatia puudusest häiritud inimesed asuksid innukalt toetama veelgi ebademokraatlikumat režiimi”. S. t. autorid näivad mitte nõustuvat Ilmjärvega ja mitte uskuvat, et Nõukogude võimu toetamise oluliseks põhjuseks oli eelnenud Eesti autoritaarvõim. Nad leiavad, et vasakpoolse intelligentsi hulgas polnud siiski kuigi palju niisuguseid tuntud inimesi, kes okupatsioonirežiimi õhinaga teenima hakkasid. „Alati leidub konjunkture, kollaborante, kaasa- ja ülejooksikuid ja Eesti ei saanud siin olla erand. Noorel väikeriigil polnud piisavalt vahendeid kõrgkultuuri heldeks toetamiseks (kuigi olukord siin paranes) ja koos riigi bürokraatliku kultuuripoliitikaga tekitas see kõrge enesehinnanguga ja ambitsioonikates loovharitlastes nurinat.”³⁶

Naiivsus, õigustatuna teiste vasakharitlaste samasuguse hoiakuga, tundub olevat peamine põhjendus Johannes Vares-Barbarusest särava esse kirjutanud August Eelmäe käsitluses. Ta väidab Varese 1935. aasta reisikirjeldust analüüsides, et Vares ei osanud Nõukogude Liidu olemust läbi näha: „Ei miljoneid nälga surnuid, massimõrvu, terrorit, kultuurihävingut, üha avarduvat Gulagi arhipelaagi – ei midagi sellist. Ent lisagem samas: kas ongi loogiline eeldada säärast läbinägevust ühelt meie rahva „ideeliselt pahempoolset”, samas teades, et paljude teiste rahvaste esindajad – enne ja pärast Barbaruse reise – kõik need Aragonid, Hikmetid või Nerudad pole ju samuti jõudnud oma rännakutel tolle nõidusliku allikani, mille veega oma silmi pestes nägijaks saada.”³⁷

³⁵ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, 2004, lk. 864–865; 874–875. Oma monograafia uues versioonis on Ilmjärve seisukohad juunikommunistidest haritlaskonna osas jäänud samaks. (M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus: 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn, 2010, lk. 818; 827–828).

³⁶ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987, lk. 25–26.

³⁷ A. Eelmäe. Eluvõla kandmise raske kohus. – Looming 2007, nr. 10, lk. 1532.

Jelena Zubkova põhjendab Baltimaade üldsuse suhtumist Nõukogude sisetungi ehk kaude ka n.-ö. eesrindliku intelligentsi esindajate minekut okupatsioonirežiimi teenistusse enesealalhoiuintinkti ja kartusega Saksamaa võimaliku agressiooni ees: „Enesealalhoiuintinkt tekkis tegelikult olukorras, kus valiku võimalusi ei olnud, õigemini, kus valida tuli kahe halva vahel. Teooria „kahest halvast”, kelle osas esinesid NSV Liit ja Saksamaa, oli Lätis, Leedus ja Eestis laialt käibel.”³⁸

Mõneti uue vaate pakub välja Sirje Olesk, kes, püstitades küsimuse, kuidas sattus kodanlik intellektuaal Johannes Semper kollaboratsioonismi teele, näib mitte kaasa minevat levinud käsitlusega juunikommunistide motiivist halvim ära hoida, vaid oletab ettevaatlikult, et Varese valitsuse liikmed olid oma eeldatavast rollist ette teadlikud ja selleks valmis: „Kui sõna „värbamine” tundub liiga ehmatav, võib ju väljendada ka nii: temaga oli räägitud – sellest, et võimalikul x päeval võiks ta olla valmis jne.”³⁹ Samas vihjab Olesk oma essee pealkirja kaudu („Ühe kohanemise lugu”) siiski sellele, et Semper kohanes uue režiimiga, mis tähendab, et iseenesest ei pruukinud see režiim talle meeldida.

Koguteose „Sõja ja rahu vahel” teemakohase osa autorid Jüri Ant ja Meelis Maripuu leiavad, et ultimaatumivalitsuse liikmete valiku määrasid enamasti nende varasemad kontaktid Kominterni, Nõukogude Liidu välisluure või Nõukogude Liidu saatkonnaga. Mis motiividel nad olid loonud need kontaktid, ei ole teada. Ant ja Maripuu märgivad, et 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses püüti marionettvalitsuse liikmeid mõnikord esitada kui märtreid, kes üritasid ära hoida halvimat, Eesti langemist otsese Nõukogude vägivalda ohvriks. Nad arvavad, et see versioon oli mõjutatud ellujäänute (Kruus, Andresen, Semper) „tagantjäreletarkusest” ning eneseõigustusest ja mõneti ka Varese enesetapust või

väidetavast enesetapust 1946. aastal. Koguteoses oletatakse hoopis, et juba 1940. aasta suvel laialt räägitud jutte nn. Välis-Mongoolia teest levitati Ždanovi korraldusel ka teadlikult.⁴⁰ Seda, et üldtuntud intellektuaalide Varese, Andreseni ja Semperi valikut mõjutasid nende varasemad kontaktid Kominterni, Nõukogude vastuluure või Nõukogude Liidu saatkonnaga Tallinnas, arvab ka Seppo Zetterberg.⁴¹

Siiski võib arvata, et just „Mongoolia tegemise” tahe koos autoritaarvõimu eemaletõukava rolliga kajastab suure(ma) osa tänase Eesti ühiskonna vaadet sellele, miks osa Eesti kultuuriliidritest ühiskonnale raskel ajal nii käitus. Nii näiteks märgib kirjanik Arne Ruben „Mongoolia tegemist” põhjendades, et Johannes Vares-Barbarus ja tema abi Hans Kruus kujutlesid end sellisesse rolli, milles 1904. aastal oli linnanõunik Päts või 1917. aastal linnapea Poska. „Suund võeti eesti ühiskonna säilitamisele võõraste võimude rüpes.”⁴² Ning omaaegne Nõukogude režiimi propagandist Ralf Parve märgib oma motiive tagantjärele sõnastades: „[– – –] kui midagi oli, mis intelligentsi ärritas, ja eks mina olin ka tööpoolest selle mõju all, siis põhiliselt see nn. vaikiv olek või ajastu.”⁴³

Sedalaadi põhjendused Eesti vasakharitlaste motiivide selgitamiseks võisid ka peaaegu poole sajandi pikkuse Nõukogude okupatsiooni vältel Eesti kultuuriintelligentsi seas olla üsna levinud. Küllap soovisid paljud niimoodi uskuda, sest see põhjendas väärilt suure osa Eesti kultuurieliidi käitumist tol Eesti ühiskonnale eriti raskel ajal ning justkui õigustas osaliselt ka kultuuriintelligentsi käitumist hilisema Nõukogude okupatsiooni perioodil. Naiivse võitu vasakharitlased olevat 1940. aasta juunis läinud päästma, mida päästa annab, võib-olla lootes Nõukogude Liidust sõltuvat, ent siiski iseseisvat, Mongoolia-sarnast riiki luua, ja kui selgus, et midagi päästa pole võimalik, oli hilja sovetide vankrilt maha astuda.

³⁸ J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009, lk. 74.

³⁹ S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankruval müüri. Tartu, 2002, lk. 91.

⁴⁰ Sõja ja rahu vahel. II kd. Tallinn, 2010, lk. 98–99; 116.

⁴¹ S. Zetterberg. Eesti ajalugu. Tallinn, 2009, lk. 489.

⁴² A. Ruben. Vares-Barbaruse valitsus. Tallinn, 2001, lk. 8.

⁴³ R. Parve/J. Urmet. Esimene vestlus. – Looming 2009, nr. 6, lk. 840.

Uurimisseis: Lääne teekaaslased

Kuna Eesti kuulus kahe maailmasõja vahel Lääne-Euroopa kultuurisfääri, tuleks eeldada, et Moskva kommunismi külgetõmme kujunes siinsete vasakintellektuaalide puhul samasugustel või sarnastel põhjustel kui läänemaade teekaaslaste puhul.

Lääne teekaaslaste fenomeni üks enam tsiteeritud uurijaid David Caute leiab, et Lääne ühiskonnad, kelle mastitippu olid naelutatud „vabaduse, võrdsuse ja vendluse” loosungid, kukkusid tegelikult nende ideaalide teostamises läbi. Vabadus hakkas tähendama ekspluateerimist. Kapitalistid ja nende huve teenivad poliitikud ei kõhelnud valla päästmast sõdu. Paljud intellektuaalid vaatasid lootusrikkalt bolševike poole. Ajaks, mil haakrist üle Saksamaa tõusis, oli evolutsioonipõhine progressiteooria varemtes.⁴⁴ Caute järeldeb: „Oma sisulisemates intellektuaalsetes aspektides on teekaasluse fenomen kõige paremini mõistetav valgustuse postskriptumina.”⁴⁵

Tundliku teemaga jätkanud ning teravat tähelepanu ja kriitikat pälvinud Paul Hollander ei jaga Caute arvamust, et teekaaslaste fenomeni alus on valgustusfilosoofia jätk. Hollanderi arvates on intellektuaalide väärtussüsteemi nurgakiviks pühendumus võrdsusele ning see peegeldub ka nende ühiskondade heakskiidus, kus on saavutatud suurim võrdsus või otsitakse seda. Lisaks hindasid intellektuaalid kõrgelt Nõukogude režiimi eesmärgitunnet, sidusaid väärtusi ning triumfi mineviku üle. Kuid väga oluline on võõrandumine oma ühiskondadest. Võõrandumine oma ühiskonnast ja imetlus Nõukogude ühiskonna vastu sulasid peaaegu täielikult ühte. Intellektuaalide moraalset selektiivsust iseloomustab hästi Noam Chomsky näide, kes õigustas Kambodža režiimi – antud juhul oli tegemist väga sügava ja emotsionaalse USA

ja kõige sellega kaasaskäiva tõrjumisega. Seda tüüpi sotsiaalkriitik kaitseb vaenlase vaenlast, kes on definitsiooni kohaselt tema sõber ja liitlane. Nõukogude süsteemi populaarsus ja ebapopulaarsus Lääne intellektuaalide silmis sõltus rohkem Lääne intellektuaali riigist kui Nõukogude Liidust. Nõukogude süsteemi imetlus tipnes mitte siis, kui tema tulemused olid kõige muljetavaldavamad, vaid siis, kui läänemaailma tabas raske majanduskriis, mis aitas luua ettekujutuse Nõukogude Liidust kui stabiilsuse, majandusliku ratsionaalsuse ja sotsiaalse õigluse saarest. Marksistlik vaade maailmale pakkus Hollanderi arvates muljetavaldavalt sidusat selgitust kõikidele selle aja häirivatele nähtustele. Paljudele intellektuaalidele oli marksism nagu ilmutus; äkitselt asetis kõik oma kohale. Marksism võimaldas konverteerida apoliitilise estetismi ja individualismi ning sellel baseeruva ühiskonna tõrjumise süsteemseks sotsiaalkriitikaks. See võimaldas ka üle saada pessimismist ja poliitilisest passiivsusest. Võõrandumist oma ühiskonnast ja sümpaatiat N. Liidu vastu soodustas samuti natsismi ja fašismi eiletõus.⁴⁶

Seevastu fašismi külgetõmmet intellektuaalidele uurinud Alastair Hamilton väidab, et barjäär nende vahel, kes valisid kommunismi, ja nende vahel, kes eelistasid fašismi, näib paljudel juhtudel nii kitsas, et ei ole võimalik kindlalt öelda, et kindel tüüp inimesi, kindel tüüp psühholoogiat kaldus fašismi poole. Ta usub, et see, mis ühendas paljusid intellektuaale, kes sattusid lõpuks fašismi või kommunismi sümpatiseerijaks, oli antidemokraatlik või autoritaarne hoiak.⁴⁷

Caute ja Hollander ning nende jälgedes rida teisi ajaloolasi, filosoofe või esseiste on sel „arhiivieelsel” perioodil, mil Nõukogude materjale polnud võimalik kasutada, otsinud üldisemaid psühholoogilisi ja sotsiaalseid mehhanisme, mis intellektuaalid vasakpoolsetest

⁴⁴ D. Caute. *The Fellow-Travellers. A Postscript of the Enlightenment*. London, 1973, lk. 6. D. Caute. *The Fellow Travellers. Intellectual Friends of Communism. Revised and Updated Version*. New Haven and London, 1988, lk. 6.

⁴⁵ D. Caute. *The Fellow Travellers. Intellectual Friends of Communism*, lk. 6; 264.

⁴⁶ P. Hollander. *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba, 1928–1978*. New York, 1981, lk. 12; 28; 68–69; 77–82; 103–104; 111; 120; 135.

⁴⁷ A. Hamilton. *The Appeal of Fascism. A Study of Intellectuals and Fascism*. London, 1971, lk. XVI–XVII.

diktatuuridest vaimustuma on pannud. Näiteks Hollanderist mõjutatud või tema vaateid jagav Andres Küng toonitab, et meile kõigile on omane selektiivsus välismaailma suhtes, s. t. võime näha ja kuulda eelkõige seda, mida me erinevatel põhjustel tahame näha ja kuulda. Intellektuaalidele on omane alaline tarvidus maise paradiisi järele. Paljud on rahulolematud ebatäiusliku ühiskonnaga, mida nad sageli süüdistavad oma isiklike raskuste pärast.⁴⁸

Viimastel aastatel on teema uurimine elavnenud. Ilmunud on palju nii ühe riigi piiridesse jäävaid kui ka üldistavaid käsitlusi kahe maailmasõja vahelisest intellektuaalide Moskva-lembusest. Uue põlvkonna autorid on saanud, Michael David-Foxi sõnu kasutades – käsitleda teemat, mille üks pool oli varem Nõukogude arhiivide salastamise lõpetamiseni jäänud musta kasti sarnaseks.⁴⁹ Eitamata võõrandumise rolli Lääne intellektuaalide kommunismi-vaimustuse kujunemisel, on Sheila Fitzpatricku sõnutsi tema ise ja Michael David-Fox käsitlenud oma töödes Nõukogude-Lääne kultuurilist suhtlust kahesuunalisena, „kus nii Nõukogude kui Lääne poolelt osales erinevaid tegelasi erinevate huvide ja motiividega”⁵⁰.

Sama võib öelda ka Ludmilla Sterni uurimuse kohta. Stern leiab, et peamiseks ahvatluseks Lääne intellektuaalidele oli Nõukogude kultuuriline müüt, mille sisuks olid Nõukogude saavutused ja veel enam tulevikuvisionid. Vene revolutsioon, nii nagu 1789. aasta Prantsuse revolutsioon, pidi looma uue kultuuri ja noorendama rahvast. Seejuures kujutati revolutsioonilist terrorit kui midagi vältima-

tut. Nälg, vaesust ja laste kodutust N. Liidus esitati kodusõja ja vana režiimi pärandina. Muljetavaldav oli uue ühiskonna dünamism. Prantsuse kommunistist kirjanik Jean-Richard Bloch, Louis Aragoni lähedane kolleeg kirjutas: „Kujutage ette meie nähtud fenomeni – noor samojeedi naine, kes oli kümme aastat tagasi kannibal, ta on nüüd filosoofiadoktor Leningradi ülikoolis.” Kuid nagu kirjanike päevikutest selgub, oli kohati tegemist ka puuduste teadliku mahavaikimisega. Ka asjaolu, et Nõukogude Liitu vaadeldi ainsa jõuna, millele võis loota vastuseisus natsismiga, tõrjus kriitikat. Kuid oli ka neid, kes pärast esialgset toetust oma vaateid varakult muutsid, tuntu- mad neist olid André Gide ja Panait Istrati, mõnevõrra hiljem tegid seda vaikselt André Malraux ja Romain Rolland. Paljud toetajad aktsepteerisid esialgu ametlikku Nõukogude versiooni Nõukogude repressioonidest. Kuid 1939. aastal tabasid repressioonid paljusid neid Nõukogude kirjanikke ja kultuuriamet- nikke, kes olid Lääne intellektuaalide isiklikud tuttavad. Osa viimastest loobus nüüd Nõuko- gude režiimi toetamisest. Pärast Molotovi- Ribbentropi pakti kujunes aga esimene intellektuaalide avalik protestilaine Stalini silmakirjalikkuse vastu. Kui Nõukogude Liit ründas 1940. aastal Soomet, õigustasid vaid väga vähesed intellektuaalid Nõukogude Liitu. Kokkuvõttes ei kahtle Stern, et paljud intellek- tuaalid olid siiralt kinni oma positiivses visioo- nis Nõukogude Liidust. Kuid paljud neist olid siiski eksitusse juhitud nende endi edevusest, kiusatusse viidud luksusest, tasuta lõunatest

⁴⁸ A. Küng. Tuule lapsed. Tallinn, 1990, lk. 8–9; 18–19. Pikem variant: A. Küng. Vindens barn: om medlöperi förr och nu. Timbro, 1983. Hollander omakorda kirjutab oma järgmises antud teemat riivas raamatus selektiivsest tajust, mis muudab mõningad reaalsuse aspektid peaaegu märkamatuks, samal ajal kui teised kasvavad suureks. (P. Hollander. The End of Commitment. Intellectuals, Revolutionaries and Political Morality. Chicago, 2006, lk. 17; 365). Suurepärase näitena sobib siia kommunismi lummusest vabanenud Arthur Koestler, kes nendib: „Kuidas küll meie hääled värisid õigustatud nõrdimusest, kui mõistsime hukka oma mõnusatate demokraatiate õigusmõistmisprotseduure; ja kui vakka me olime, kui meie seltsimehed ilma kohtuta või süüdimõistva otsuseta planeedi sotsialistlikul kuuendikul likvideeriti.” (A. Koestler. Pühendatud. Tallinn, 1995, lk. 49).

⁴⁹ M. David-Fox. Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941. Oxford University Press, 2012, lk. 2.

⁵⁰ S. Fitzpatrick. Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their Soviet guides. – Russian History, 1–2, 2008, lk. 215. Michael David-Foxi artiklistest peab Fitzpatrick silmas järgmisi: Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev’s Literary and Political Depictions of Europe – Slavic Review, 4, 2003, lk. 733–759; The Fellow-Travelers Revisited: The „Cultured West” Through Soviet Eyes. – Journal of Modern History, 2, 2003, lk. 300–335; From Illusory „Society” to Intellectual „Public”: VOKS, International Travel, and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period. – Contemporary European History 1, 2002, lk. 7–32.

ja bankettidest, puhkusest ja honoraridest, meelitatud võimust ja tähelepanust, mis neile Moskva poolt osaks sai.⁵¹

Leonid Maksimenkovi uurimuse põhirõhk on Moskva manipulatsioonidel Lääne vasakharitlastega. Ta kirjutab põhjalikult neist materiaalistest toetustest, mis nõukogudesõbralikele Lääne haritlastele osaks said. Autor leiab, et 1920. aastate kompartei puhastus Nõukogude Liidus kukutas teise võimuešeloni need kommunistid, kes olid emigratsioonist tulles Venemaale kaasa toonud mitmekultuurse ja -keelse hoiaku. Kuid teatava momendini olid need inimesed Stalini lähedased nõuandjad. Lääne „palverändurite” kutsumine Kremli lisse oli nende jaoks nii loomulik vajadus kui ka võimalus tõestada oma asendamatust sidemeestena maailma avaliku arvamusega. Moskva muutus mõneks ajaks ülemaailmse Kominterni kosmopoliitiliseks pealinnaks. 1930. aastate teisel poolel toimunud endistest emigrantidest kommunistide füüsiline hävitamine tõi peaaegu momentaalselt kaasa selle „žanriteatri” kokkurullimise.⁵²

Neist mõneti eemalseisev töö on filosoofi ja poliitilise esseisti Mihhail Rõklini oma.⁵³ Rõklin käsitleb kommunismi kui ilmalikku poliitilist religiooni. „Esialgsest ateismist, mis teadvustas ennast valgustuse seadusliku järeltulijana, kasvas välja nõukogude religioon, kus Jumala koha hõivas kõrgem parteiline preester [– – –].” Rõklin leiab, et ükski 20. sajandi poliitiline religioon (ehk teaduslik ideoloogia, nagu kommunistid seda ise kutsusid) pole oma külgetõmbelt Lääne intellektuaalidele võrreldav kommunismiga. Siiski, suurem osa neist, kes vaimustusid bolševike saavutustest ja lugesid Nõukogude Liitu oma „valitud kodumaaks”, ei kavatsenud sinna elama asuda. „Selles ei olegi midagi imelikku: ei saa ju nõuda kristlastelt

ümberasumist Jeruusalemma, ja moslemitelt – Mekasse või Mediinasse. Oluline on, et nii nagu kommunistlike usklike puhul, on nad pühade paikadega seotud vaimselt ja sellel moel sisulises, religioosnes mõttes, nad on seal kogu aeg. Kahtlemata on see nii, kuid vahe Piibli religiooni ja uue usu vahel seisneb selles, et sündmused, millesse usuvad kristlased ja moslemid, toimusid pühades paikades kaugetel aegadel, aga kommunismi sündmused alles peavad hakkama juhtuma.”⁵⁴

Michael David-Fox leiab aga oma värskes raamatus, et kahe maailmasõja vaheline Nõukogude-imetus ja „palverändamine” Venemaale on üks 20. sajandi poliitilise ja intellektuaalse ajaloo kõige kurikuulsamaid sündmusi. Tema laiale allikabaasile toetuv raamat räägib kesk- ja lääneeurooplastest, vähemal määral ameeriklastest N. Liidu külastajatest ja imetlejatest sõdadevahelisel perioodil. Raamatu keskseks küsimuseks on Lääne vaatlejate ja reisijate ning Nõukogude riigi vastuvõtjate ja süsteemi vastastikune mõju. David-Fox leiab, et Lääne intellektuaalide stalinismi-pimeduse selgitamine on üks 20. sajandi poliitilise ja intellektuaalse elu kestvamaid mõistatusi. Ta arvab, et intellektuaalide Moskva-vaimustuse põhjusena ei saa monopoliseerida ühtki seni esitatud selgitust – Nõukogude kommunismi kui ersatsreligiooni, kui valgustuse jätku ega ka Hollanderi pakutud Lääne intellektuaalide loomust ja võõrandumist –, ning toonitab ka Moskva rolli ja tõstab esile iga intellektuaali omapära.⁵⁵

Vastamata küsimused

Kindlalt välistades Nõukogude(liku) ajalookirjanduse väite, et 1939.–1940. aastal soovis Eesti iseseisvuse äraandmist suurem osa Eesti tööliklassist või isegi kogu ühiskonnast, tuleb

⁵¹ L. Stern. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40. From Red Square to the Left Bank*. London and New York 2009, lk. 13; 15; 17; 20; 22–23; 25; 30–35; 204; 206.

⁵² L. Maksimenkov. *Očerki nomenklaturnoj istorii sovetskoi literatury. Zapadnye pilgrimy u stalinskogo prestola II*. – *Voprosy Literatury* 2004, lk. 3.

⁵³ M. Rõklin. *Kommunismus als Religion. Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*. Frankfurt am Main, 2008; M. Rõklin. *Kommunizm kak religija: Intellektualy i Oktjabrskaja revolucija*. Moskva, 2009.

⁵⁴ M. Rõklin. *Kommunizm kak religija*, lk. 8; 21; 39.

sama kindlalt tunnistada, et selles protsessis oli tegijaid rohkem kui Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi juhtkond. Olid ka Nõukogude ja Eesti ühiskond. Mil määral ja miks venelaste enamus leppis ja kiitis heaks oma riigi terroristliku sise- ja imperialistliku välispoliitika, on eraldi ja kindlasti tähtis küsimus, mida on analüüsitud ja analüüsitakse loodetavasti ka edaspidi. Eesti ühiskonda võiks aga huvitada situatsiooni mõjutanud neljas osaline ehk meie ise mõni generatsioon tagasi, täpsemini selle meie osa motiivid, kes pidas tööpoolest Moskva võimu alla minekut vajalikuks, jõudes selle eelistuseni 1939.–1940. aastal või oli meeleheitlikult sinnapoole püüelnud juba kogu Eesti iseseisvusaja. Eelkõige meie intellektuaalsesse eliiti kuuluvate isikute motiivid. Paraku ei saa nõustuda Ants Orase, Toomas Karjahärmi ja Väino Sirguga, kes väidavad, et neid oli vähe. Nende uurimine on seda olulisem, et Lääne intellektuaalide stalinismi-pimedus on kujunemas Lääne ajalooteaduses väga intrigeerivaks uurimisteenaks ning Eesti näib pakkuvat erksate kontrastidega juhust.

Nagu eelnevast selgub, on Eesti kirjanikest juunikommunistide motiive küll analüüsitud, ent tuleb tõdeda, et mitte väga põhjalikult. Võib isegi ehk öelda, et häbelikult. Uurimistulemused on paljuski omavahel vastuolus. Mõned autorid näevad Eesti vasakintellektuaalide Nõukogude režiimi teenistusse mineku põhjusena nende isikuomadusi, nagu karjerism, edevus ja konjunkturism, teised tõstavad esile naiivsust, kolmandad Eesti ahistavat autoritaarrežiimi, mis võõrandas vaimu inimesed Eesti riigist. Peamine, „Mongoolia tegemise” motiiv, ehk vasakintellektuaalide väidetav püüd Eesti ühiskonda ja kultuuri halvimast hoida võib inertsist kehtida osa ühiskonna teadvuses, kuid teaduskirjanduses näib olevat viimastel aastatel oma veenvust osaliselt kaotanud või vähemalt on see argument minevamas oma trooni motiivide pingerea tipus.

Tööpoolest, „Mongoolia tegemise” kohta ehk Nõukogude võimu teenistusse astumise

kohta okupatsiooni pehmemdamise motiivil on küll justkui kaudseid vihjeid, kuid otse ja selgelt ei toeta niisugust motiivi ükski usaldusväärne allikas. 1940. aastate lõpul, olles sovetivõimu repressiivse uurimise all, võtsid Andresen ja tema võitluskaaslased omaks küll kõikvõimalikke totrusi kodanliku natsionalismi tunnuseks, ent kordagi ei heidetud neile ette „Mongoolia variandi” kaalumist. Ka tulevaste tippkommunistide erakirjavahetus pakub teistsugust pilti. Näiteks Vares-Barbarus kirjutas juba 1928. aastal Artur Adsonile ja Marie Underile: „Olen oma isiku suhtes puhtkommunistilisele seisukohale jõudnud, ja tahan sellele jääda, edaspidigi meie kunsti & kirjanduse klassisõda arendades, kultuurkapitalismi varjukülgi paljastades jne. Olen vihat, tean seda. Tulgu mis tuleb, – kõik on arvatavasti kuidagi kasulik meie tuleviku kultuurile. Päälegi on väike troost; tean, et on ikkagi sõpru, olgu ka praegu vaikivaid, kes vähemalt 1/3 minu väiteist omaks tunnustavad. See tiivustab.”⁵⁶ Tõsi, küllap kommunistiks-kuulutamine oli tema puhul pigem meeleheitlik protest kui teadlik määratlus: pealegi ei pidanud see tol 1928. aastal siiski tähendama üheselt Moskva-kommunismi, küll aga viitab Vares-Barbaruse võõrandumisele Eesti ühiskonnast juba ammu enne autoritaarvõimu kujunemist.

Mis puutub aga esmapilgul loogilisse lähememisse, et paljud vasakintellektuaalid tõukas Moskva rüppe Eesti autoritaarrežiim, siis ei toeta seda Nõukogude Liidu Tallinna saatkonna diplomaatide tööpäevikud ega ettekanded.⁵⁷ Nõukogude diplomaatide teabesse tuleb loomulikult suhtuda allikakriitiliselt, ent seda ei saa eirata. Tööpoolest, inimesele, ning ka „inimhingede inseneridele”, nagu Stalin kirjanikke nimetada armastas, on omane kalduda rääkima seda, mida ta arvab vestluskaaslasele ehk siis antud juhul Nõukogude diplomaatidele meeldivat. Ka diplomaadid ise üritasid oma saavutusi Moskvasse saadetud ettekanetes suurendada ning pikkisid eriti 1930. aastate lõpus sinna palju teksti, mis pidi kin-

⁵⁵ M. David-Fox. Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941. Oxford, 2012, lk. 2; 144–246; 366.

⁵⁶ Barbos & Siuts Adsonile-Underile. 03.04.1928. EKLA: Koopiad M 281, kiri 95, l. 229.

⁵⁷ Need dokumendid asuvad Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivis (AVPRF).

nitama nende usku Marxi-Lenini-Stalini suure asja võitu, kuid teisalt polnud kirjanikel tollal põhjust oma hoiakuid järsult painutada ning Nõukogude diplomaadid ei saanud nende juttu kajastades oluliselt liialdada, kuna Tallinnast saabunud teabe alusel anti neile Moskvast tegutsemisjuhiseid. Saatkonna töötajatega vestelnud vasakpoolsed poliitikud ja loomeinimesed, kellele poleks ju mure oma tulevikurenomeest pidanud võõras olema, ei võinud nende vestluste sisu avalikkuse ette tulekut ette näha, ning nad olid võib-olla avameelsemad kui muidu. Nende vestluste üleskirjutuste alusel näib, et Eesti vasakharitlaste Moskva võimu teenistusse minek ei olnud spontaanne otsus, vaid lähenemine Nõukogude Liidule algas kindlasti isegi enne 1934. aasta riigipööret, s. t. demokraatliku valitsemiskorra ajal. 1930. aastate algul hakkas Nõukogude saatkonna Moskvasse saadetud teabes Eesti sisepoliitikast üha rohkem domineerima vasakpoolsetelt poliitikutelt ning vasakharitlastelt pärinev informatsioon. Tihedamate vestluskaaslaste ja infoandjate hulgas olid Aleksei Janson, Tallinna Linna Pedagoogilise Muuseumi direktor, kellest sai 1940. aasta suvel pseudoparlamendi liige ning 6. augustil 1940 Moskvast Eesti Nõukogude Liitu vastu võtta palunud delegatsiooni liige ja tolleaegne sotsialist, Riigikogu liige Maksim Unt.⁵⁸ Viimane märkis muu hulgas hiljem ka ise, et ta oli olnud juba 1930. aastate esimesest poolest Nõukogude Liidu saatkonna informaatore.⁵⁹ Ka mitmed teised vasakintellektuaalid eesotsas Nigol Andreseniga hakkasid juba enne riigipööret ja autoritaarkorda, 1931.–1933. aastast Nõukogude diplomaatidega kohtuma. Vestlused puudutasid põhiliselt Eesti sisepoliitikat, räägiti erakondade siseint-

riigidest, iseloomustati rahva meelelolu ja erinevaid poliitikuide, prognoositi arenguid. See ei tähendanud muidugi, et nad ise oleksid ennast Nõukogude Liidu agentidena käsitlenud.

Ka Eesti intellektuaalidest juunikommunistide käsitlus Lääne teekaaslaste taustal ei lisa autokraatia-põhjendusele veenvust, pigem vastupidi. Nõukogude Liitu imetlenud Lääne tippintellektuaalide enamik elas demokraatlikus, mitte autokraatlikus riigis, ometi aga võõrandus oma ühiskonnast. Oluline on ka see, et Nõukogude Liitu asusid 1930. aastate teisel poolel toetama mõned varasemad rahvusvahelise sotsialistliku liikumise juhid, kes olid olnud paljudele vasakintellektuaalidele poliitiliseks majakaks. Tuntuim neist on Otto Bauer.⁶⁰

„Üle läve astumine” enesealalhoiuinstinktist või naiivsest idealismist pole samuti lõplikult veenev. „Ministri” ametikohaga mittesoostumine ei ähvardanud siiski üleläävestajate elu. Naiivsust analüüsid peaks kõigepealt küsima: miks naiivsus kujunes just N. Liidu suhtes? Miks ei tahtnud paljud vasakharitlased uskuda Nõukogude Liidus toimuvaid repressioone ega teinud üldistust Nõukogude Liidust kui repressiivsest režiimist, s. t. miks kujunes positiivselt selekteeriv vastuvõtt just kommunistlikust Nõukogude režiimist? Teave 1936.–1938. aastal Moskvast toimunud jaburate süüdistustega kohtuprotsesside ja Eesti kommunistide hävitamise kohta Nõukogude Liidus oli Eesti ajakirjanduses olemas. Stalini hukkamõistmise kõrgajal, 1961. aastal selgitas Andresen oma suhtumist neisse repressioonidesse, ning selgub, et ta hoidis kramplikult seletamast poliitilisi protsesse NSVL-s, ka lähemate sõprade ringis, olgugi, „et süda vahel kisendas, kas süüdistustes on osa valet

⁵⁸ Petrovski päevikust 07.01.1929. AVPRF 0154-21-27-5, 4-5; 15.03.1929. AVPRF 0154-21-27-5, 73; Buravtsevi päevikust 10.09.1931. AVPRF 0154-23-33-2, 104; Kljavini päevikust 19.05.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 114-115; 17.06.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 122, 126; 11.09.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 167; 04.10.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 176; 10.11.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 189; 19.12.1933. AVPRF 0154-26-37-5, 248.

⁵⁹ J. Ant. Eesti 1939–1941, lk. 109; 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1990, lk. 93. Maksim Unt kirjutab elulookirjelduses: „Nõukogude Liidu ametkonnaga astusin kontakti kas 1932. a. või 1933. a. Sain sealt pörandaalust kirjandust sm. Kljaviniilt, mida levitasin. Olen annud Nõukogude Liidu Saatkonnale sm. Kljavini ja teiste kaudu mitmesuguseid andmeid: nagu Pätsu riigipöörde kohta, sõjaväelisi ja muid. Ka sm. Ismestjevi kaudu andsin andmeid.” Jüri Ant märgib ka, et Unt oli ilmselt Nõukogude eriteenistuste usaldusalune. Tema otsene värbamine või talle teabe eest raha maksmine pole siiski kinnitust leidnud.

⁶⁰ M. van der Linden. Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates since 1917. Boston, 2007, lk. 47.

või on kõik vale”.⁶¹ 1930. aastate teisel poolel Eestis poleks arvustamine olnud ju ohtlik, järelikult hoidis teda tagasi miski muu, pigem kartus Nõukogude Liitu kuidagi kahjustada. Vares-Barbaruse kirjavahetusest ilmneb, et ta ei olnud poliitikas naiivne võhik, vaid eriti Eesti sisepoliitiliste protsessidega üsna hästi kursis. Ta oli ka käinud kaks korda Nõukogude Liidus. Naiivusega võib ehk põhjendada nende käitumist, kel Nõukogude kommunismiga vähem kokkupuudet oli. Näiteks Eesti Vabariigi pressiaatašee Karl Ast kirjutas 1. juulil 1940 Stockholmist erakirjas „seltsimees Nigol Andresenile”, paludes tervitada Hans Kruusi ja Vares-Barbarust ja märkides, et nende poliitilised hoiakud pole olnud küll päris samad, „aga nendes küsimustes, mis puutuvad Eesti riiklusesse ja praeguse aja ülesannetesse, ei ole meil vist mitte lahkuminekuid”, ja pakudes oma teeneid. „Kutsuge mind Tallinna, siis ma räägiks üksikasjalikumalt.”⁶² Kuid Ast oli Eestist siiski kuus aastat eemal olnud ega pruukinud aru saada „praeguse aja ülesannetest” nii, nagu sellest adusid juba pikka aega Eesti kommunistidega koostööd teinud ning Nõukogude diplomaatidega tihedas sidemes olnud Andresen ja ta sõbrad.

Teise poole valinud Artur Adson kirjeldab oma endisi kaaslast 1949. aastal esmailmunud mälestusraamatus järgmiselt: „Barbarus oli naiivsem ja impulsiivsem, Semper kinnisem ja ettevaatlikum; Barbarus oli lahkem ja avakäelisem, Semper reserveeritum ja sõrmed konksus enda poole; [– – –] Aga ühes asjas toimetasid mõlemad ühtemoodi: müüsid koos Vabariigi maha ühe ja sama valitsuse liikmetena.”⁶³

Marie Under on erakirjas Ants Orasele oma kunagisi kaaslasti iseseisvuse aastailt Johannes Semperit ja Johannes Vares-Barbarust meenutades märkinud: „Siis ei olnud ju tema ega ka Semper veel Quisling – või ei teadnud me seda.”⁶⁴ Kvisling saab olla ainult midagi või kedagi reetes. Kuivõrd seostasid Eesti vasakintellektuaalid end Eestiga, kui-

võrd rahvusvahelise tööliikumisega? Kas ja keda reetsid Andresen ning tema võitluskaaslastes Semper ja Vares? Miks Andresen, kartmatu nonkonformist ja viljakas literaat, armastatud pedagoog, tööliklassi huvide eest võitleja ja hiilgav marksistist ühiskonna-teoreetik, kelle elemendis tööpoolest naljalt midagi murdumiseks ei leidunud, ning kes Eesti iseseisvusajal ei murdunudki, nõustus olema sovetivõimu pimedaks tööriistaks? Millal ja mis põhjustel tekkis paljudel vasakpoolsetel ja eriti vasakintellektuaalidel tõmme Vene kommunistliku režiimi poole? Kas Eesti vasakintellektuaalide poolehoid Nõukogude Liidule lähtus samadest põhjustest, mis kujundasid tolle perioodi Lääne vasakintellektuaalide mõttemaailma, või esines eestlastel siiski Eesti-spetsiifilisi mõjusid? On selge, et isikuti erinesid Nõukogude režiimi teenistusse mineku motiivid või motiivide pingerida, kuid kas on võimalik leida ka ühisnimetajaid? Mis eristas neid (vasak)intellektuaale, kes läksid Nõukogude režiimi teenistusse, neist, kes ei läinud?

*Tööd on rahastanud Eesti Haridus- ja teadusministeerium sihtteema nr. SF0130018s11 kaudu.*⁶⁵

Jaak Valge

(1955)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna (1987), doktoritöö kaitsnud 2003. aastal. 1984–1995 töötas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis, 1996–1999 Riigiarhiivis osakonnajuhataja, teadusnõunik ja asedirektor; aastatel 2000–2001 siseministeeriumi välismaalaste osakonna juhataja kt. ja osakonnajuhataja; 2001–2005 Viljandi maa-arhivaar, aastast 1993 Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli lektor. Praegu Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Peamised uurimissuunad: Eesti ja Euroopa majandusajalugu 20. sajandil; globaalprobleemide ajalugu; arhiivindus.

⁶¹ Nigol Andresen Partei Ajaloo Instituudile 02.02.1965. ERAF, f. 247, n. 51, s. 19a, l. 120.

⁶² Ast Andresenile 01.07.1940. Balti Arhiiv Stockholmis (BA), Karl Asti arhiiv.

⁶³ A. Adson. Siuru-raamat. Tallinn, 2007, lk. 180–181.

⁶⁴ S. Kiin. Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt. Tallinn, 2009, lk. 563.

⁶⁵ Autor tänab Valdur Ohmanni, Olavi Pestit, Ülo Tuulikut ja retsensenti.

1937. aasta põhiseadus – autoritaarse režiimi „reformimise“ katse

Peeter Kenkmann

Sissejuhatav probleemipüstitus

2013. aasta 1. jaanuaril möödus 75 aastat Eesti Vabariigi teise põhiseaduse¹ kehtima hakkamisest. Jaak Valge on väitnud, et riigivanem Konstantin Pätsi organiseeritud 1934. aasta 12. märtsi riigipöörde on kõige olulisem sündmus Eesti sisepoliitika ajaloos.² Sellega peab nõustuma, kuid riigipööret ei teostatud ega viidud selle eesmärke ellu ühe päevaga. 12. märts osutus järgneva mitmeaastase sisepoliitilise reformi käivitajaks, mille üks olulisemaid episoodide oli Rahvuskogu moodustamine ja 1937. aasta põhiseaduse koostamine riigivanem Pätsi initsiatiivil. 12. märtsil 1934 alanud protsessi kui terviku tähenduse ja tagajärgede tõttu Eesti riigi arengule 1930. aastate teisel poolel on hädavajalik selle kõigi etappide üksikasjalik uurimine.

Järgneva käsitluse eesmärk on analüüsida 1937. aasta põhiseaduse koostamise protsessi alates Riigikogu V koosseisu viimasest istungist 02.10.1934 kuni uue põhiseaduse kehtima

hakkamiseni 01.01.1938. Artikkel keskendub autoritaarse režiimi³ kindlustamisele ja demokraatliku ühiskonna lammutamisele aastatel 1934–1935, rahvahääletusele ja Rahvuskogu valimistele 1936. aastal ning põhiseaduse jõustamisele 1937. aastal. Kuna põhiseaduse koostamise raskuskese asus riigivanema ja valitsuse juures, aga mitte Rahvuskogus, kus samuti domineerisid valitsuse toetajad, siis on Rahvuskogu tegevusele põhiseaduse väljatöötamisel pööratud minimaalset tähelepanu. Pealegi ei ole põhiseaduse sisu käesoleva käsitluse seisukohast esmase tähtsusega. Olulist tähelepanu pööratakse artiklis riigi juhtkonna tegevust saatvatele põhjendustele ja toimunu õiguslikele aspektidele, samuti Riigikogu juhatuse ja keelustatud poliitiliste organisatsioonide liikmete opositsioonilisele tegevusele. Vähemal määral kirjeldatakse ka mõne välisriigi vaateid Eestis toimunule.

Käesolev käsitlus põhineb erinevates arhiivides säilitatavatel dokumentidel, uuritava perioodi Eesti ajakirjandusel, Riigi Teatajas avaldatud õigusaktidel ning Riigikogu ja Rahvuskogu stenogrammidel. Eesti Riigiarhiivist on kasutatud peamiselt Riigikantselei, Propaganda Talituse ja politseiasutuste dokumente, Ühendkuningriigi Rahvusarhiivist ja Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivist vastavate riikide Eestis asunud diplomaatliste esindajate dokumente ning Rootsi Rahvusarhiivist sinna deponeeritud Balti arhiivist säilitatavaid Eesti pagulaste dokumente. Oluline allikas 1930. aastate Eesti sisepoliitika kohta on ajakirjaniku ja ühiskonnategelase Eduard Laamani päevaraamat aastatest 1922–1940.⁴ Laaman oli väga informeeritud ja laialdase suhtlusvõrgustikuga ajakirjanik ning ühiskonnategelane, kes oli osalenud ka 1937. aasta põhiseaduse koostamisel.

¹ Formaalset oli tegemist Eesti Vabariigi teise põhiseadusega pärast 1920. aastal jõustunud esimest põhiseadust, sest 24.01.1934 jõustusid vaid 14.–16.10.1933 rahvahääletusel heaks kiidetud põhiseaduse muudatused. Arvestades nende muudatuste ulatust ja vältimaks arusaamatusi põhiseaduste loetlemisel on paljud autorid eelistanud rääkida ka 1933. aasta põhiseadusest, mistõttu nende jaoks jõustus 1938. aastal kolmas põhiseadus.

² J. Valge. 1934. aasta riigipöörde tõlgendamine autoritaarvõimu, vabadussõjalaste ja demokraatlike jõudude poolt. – Eesti Vabariik 90. Konverentsi kogumik, Pärnu, 27.–28. august 2008. Tartu, 2008, lk. 28.

³ „Autoritaarne valitsus“, kes ei vastuta Riigikogu ees, vaid tugineb oma autoriteedile, on riigipöörajate endi poolt käibesse toodud termin. Vt. Kaarel Eenpalu seletusi ajakirjanikele: Riigikogu astub kokku oktoobris. – Päevaleht, 30.08.1934, lk. 3.

⁴ Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940. – Akadeemia, 2003, nr. 7 kuni 2004, nr. 10.

Uurimisseis

Juba enne iseseisvuse kaotust ilmus Eestis mitmeid kirjutisi, kus muu hulgas kirjeldati ka 1937. aasta põhiseaduse sündi. Vaikivale ajastule⁵ kohaselt serveeriti Pätsi režiimi kõige positiivsemas valguses, näiteks autorite kollektiivi poolt 1937. aastal põhiseaduse valmimise tähistamiseks koostatud kogumikus „Põhiseadus ja Rahvuskogu“, aga ka Friido Toomuse ja Eduard Laamani Konstantin Pätsi tegevusele pühendatud raamatutes.⁶ Kriitiliste arvamuste avaldamine oli takistatud. Ajakirja Akadeemia 1938. aasta 8. numbris avaldatud Oskar Männi artikkel Jaan Tõnissoni opositsioonilisest tegevusest aastatel 1934–1938⁷ tõi kaasa numbrilise tiraaži hävitamise ning Akadeemia ilmumise peatamise.⁸

Nõukogude perioodi käsitluste seisukohast olid ühtviisi vaenulikud ja fašistlikud nii vabadussõjalased kui ka Päts, samuti olid reaktsioonilised mõlema poolt koostatud põhiseadused. Selliste kirjutiste, mille tonaalsus ja argumendid vastavalt sovetirežiimi arengule veidi varieerusid, näidetena võib nimetada Paul Vihalema raamatut valimis-

test Eesti Vabariigis ning Olaf Kuuli uurimust vabadussõjalastest ja Isamaaliidust, üldkäsitusena ka üht viimast, 1987. aastal trükitud „Eesti NSV ajalugu“.⁹

Omalaadsete ideoloogiliste raamidega olid ka paljud pärast Eesti iseseisvuse katkemist välismaal ilmunud käsitlused. Kui kodumaale jäänutele seadis piirid kommunistliku ajalookirjutuse paradigma, siis väliseesti autorite prioriteediks objektiivse ajaloo ees olid Eesti iseseisvuse taastamise eest peetava võitluse huvid. Viimane tähendas paljudele pagulasautoritele kuni 1940. aasta suveni Eestis kehtinud riigikorra idealiseerimist.¹⁰

Sellist poliitilis-ideoloogilist liini järgisid paguluses ilmunud Eesti ajaloo üldkäsitlused. Nende ühisjooneks oli erakondade tegevuse ja 1933. aasta põhiseaduse kritiseerimine, Pätsi 1934. aasta riigipöörde õigustamine ning järgnevate demokraatia piirangute pisendamine. Pärast 1937. aasta põhiseaduse jõustumist olevat alanud demokraatliku riigivalitsemise taastamine, mille katkestas 1940. aasta.¹¹ Riigi juhtkonna tegevust kritiseerinud mälestusteraamatud, eriti William Tomingase „Vaikiv ajastu Eestis“, mõjusid

⁵ Ka „vaikiva ajastu“, sarnaselt „autoritaarkorrale“ mõtlesid välja riigipöörjad ise. „Vaikivat ajastut“ seostati kõigepealt Riigikogu panemisega „vaikivasse olekusse“, ehk Riigikogu V koosseisu volituste vormilise edasikestmisega, kuigi teda tegelikult aastatel 1935–1937 kokku ei kutsutud. Kõige esimesena kasutas seda mõistet ilmselt peaministri asetäitja Kaarel Eenpalu (kuni 1935. aastani Karl Einbund) riigipöörde korraldanud kolmiku kohtumisel erakondade esindajatega 05.10.1934: „See [et Riigikogu V koosseisu enam kokku ei kutsuta – P.K.] ei tähenda, et Eesti riik jääb ilma parlamendita. Parlament on permanentne asutus, mis püsib järgmise parlamendi kokkutulekuni. Piltlikult öeldes parlament jääb vaikivasse olekusse.“ Riigivanema, peaministri ja ülemjuhataja seletusi. – Postimees, 06.10.1934, lk. 4. Arvestades Riigikogu VI koosseisu piiratud rolli riigi juhtimisel ning demokraatlike vabaduste piiramise jätkumist aastatel 1938–1940, võib „vaikiva ajastu“ definitsiooni laiendada kogu Pätsi autoritaarse valitsemise perioodile aastatel 1934–1940. Mõiste levikule aitas palju kaasa William Tomingase mälestusteraamat „Vaikiv ajastu Eestis“, mis lähtus samuti selle laiema periodiseeringust.

⁶ A. Mägi jt. (toim). Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tallinn, 1937; F. Toomus. Konstantin Päts ja riigireformi aastad. Tallinn, 1938; E. Laaman. Konstantin Päts, poliitika ja riigimees. Tartu, 1940.

⁷ O. Mänd. Jaan Tõnissoni tegevus 1934–1938. – Akadeemia, 1938, nr. 8, lk. 479–485.

⁸ Sisekaitseülevaade 30.12.1938 otsuse nr. 835-sk kohaselt artikkel „kahjustab lugupidamist Eesti Vabariigis kehtiva demokraatliku riigikorra vastu“ – ERA, f. 852, n. 1, s. 2311, l. 1.

⁹ P. Vihalem. Valimised kodanlikus Eestis. Tallinn, 1963, lk. 75, 101–102; O. Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni. Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis. Tallinn, 1976, lk. 178–179, 183; J. Kahk, K. Siilivask. Eesti NSV ajalugu. Populaarne ülevaade. Tallinn, 1987, lk. 134–138.

¹⁰ Evald Uustalu olevat vastanud William Tomingase küsimusele: „Ütelge mulle, kas Teie kui ajaloolase autoriteetse arvamise järele vaikival ajastul Eestis oli diktatuur?“, järgmiselt: „Oli küll. Aga head kombed ei luba sellest kõneleda.“ William Tomingas Tõnis Kintile 19.03.1975 – Riksarkiv (Rootsi Rahvusarhiiv), Baltiska Arkivet, Kint's arkiv, kartong 27, mapp 2.

¹¹ M. Ojamaa, A. ja T. Varmas. Eesti ajalugu. Stockholm, 1946 (esmatrükk soome keeles 1944), lk. 362–363; E. Uustalu. Eesti Vabariik 1918–1940: ajalooline ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1968, lk. 149.

seetõttu tihti provokatsiooniliselt.¹² Hiljem hakkas ilmuma ka objektiivsemaid uurimusi. Veel Tartu Ülikoolis hariduse saanud õigusteadlase Artur Mägi riigiõiguslik käsitlus Eesti valitsemissüsteemist¹³ sisaldas küll kirjelduse 1936. aasta rahvahääletusest, Rahvuskogu tööst ja 1937. aasta põhiseadusest, kuid vältis hinnangut protsessi õiguspärasusele. Läänes hariduse saanud uurijatelt ilmumus alates 1970. aastatest rida akadeemilisi käsitlusi, mis olid 1930. aastate teisel poolel Eestis toimunu suhtes kriitilisemad ega näinud 1937. aasta põhiseaduse koostamises ja selle alusel valitsemises tagasipöördumist demokraatia juurde.¹⁴

Eesti iseseisvuse taastamise järel avaldatud teosed on valdavalt varasemaid autoreid kammitseenud piirangutest vabad, kuid 1937. aasta põhiseaduse koostamisele pühendatud uurimust ei ole endiselt ilmunud. Teemat käsitletakse kas üldkäsitlustes või kõrvalteemana seoses mõne vastava perioodi teise uurimisprobleemiga. Üldkäsitluste näidetena võib nimetada Elango, Ruusmanni ja Siilivase raamatut „Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani”, suurema ajaloolaste kollektiivi poolt kirjutatud sarja „Eesti ajalugu” VI köidet või soomlase Seppo Zetterbergi teost „Eesti ajalugu”.¹⁵ Nende sisu on üldkäsitlusele omaselt piiratud.

Kõige põhjalikum 1930. aastate Eesti sisepoliitikat kajastavas teoses, Rein Marandi kaheköitelises uurimuses vabadussõjalastest,¹⁶ ei pööranud autor pärast vabadussõjalaste kui organisatsiooni poliitiliselt areenilt lahkumist, ehk luhtunud mässukavatsuse järel, Eesti sisepoliitikale enam erilist tähelepanu. Viljar Peebu 1938. aastal valitud VI Riigikogu käsitlevas magistritöös vaadeldakse samuti vähem 1937. aasta põhiseaduse koostamise küsimusi, kuid juhitakse tähelepanu, et Pätsi autoritaarse riigikorra eeskujud peaks otsima mitte niivõrd teistes kaasaegsetes Euroopa riikides, kuivõrd Tsaari-Venemaal.¹⁷

Andres Kasekamp on uurimuses „The Radical Right in Interwar Estonia”¹⁸ väga kriitiline nii varasema teemakohase kirjanuse kui ka pärast Pätsi riigipööret Eestis toimunud poliitiliste protsesside, sh. 1937. aasta põhiseaduse koostamise suhtes.

Omaette grupi moodustavad peamiselt õigusteadlaste koostatud Eesti 1992. aasta põhiseadusega seotud uurimused. Ühed autorid leiavad, et 1933. aasta põhiseadus, erinevalt 1937. aasta põhiseadusest, ei sobinud praegu kehtiva põhiseaduse eeskujuks oma liigse autoritaarsuse tõttu.¹⁹ Vastupidisel seisukohal 1930. aastate Eesti põhiseaduste võrdluses on Erik-Juhan Truuväli.²⁰ Kõiki neid käsitlusi ühendab väga napisõnaline kir-

¹² W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Tallinn, 1992 (1. trükk New York, 1961). Kriitilistest käsitlustest võib nimetada ka: A. Ots. Miks kaotasime iseseisvuse. Eestluse probleeme eksiilis. Stockholm, 1981; apologetilistest aga: M. Raud. Kaks suurt: Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Toronto, 1953.

¹³ A. Mägi. Das Staatsleben Estlands während seiner Selbstständigkeit. I. Das Regierungssystem. Stockholm, 1967.

¹⁴ H.-J. Uibopuu. The Constitutional Development of the Estonian Republic. – Journal of Baltic Studies, 1973, nr. 1; I. Lipping. The emergence of Estonian Authoritarianism. – Baltic History (Arvids Ziedonis Jr. jt. toim.). Columbus, Ohio, 1974; T. Parming. The Collapse of Liberal Democracy and the Rise of Authoritarianism in Estonia. London, Beverly Hills, 1975; A. Isberg. Med demokratin som insats. Politisk-konstitutionellt maktpel i 1930-talets Estland. Stockholm, 1988.

¹⁵ Ö. Elango, A. Ruusmann, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn, 1998; S. Vahre (peatoim.). Eesti ajalugu. VI, Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tartu, 2005; S. Zetterberg. Eesti ajalugu. Tallinn, 2009.

¹⁶ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I, Legaalne periood (1929–1934). Stockholm, 1991; Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II, Illegaalne vabadussõjalaste (1934–1937). Stockholm, 1997.

¹⁷ V. Peep. Eesti Vabariigi 6. Riigikogu (1938–1940) ning tema poliitiline ja õiguslik taust. Magistritöö. Tartu, 1995, lk. 40–41.

¹⁸ A. Kasekamp. The Radical Right in Interwar Estonia. Basingstoke, London, New York, 2000.

¹⁹ V. Peep (toim). Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee: koguteos. Tallinn, 1997, lk. 52; Eesti Vabariigi põhiseadus: kommenteeritud väljaanne. Tallinn, 2002, lk. 21.

²⁰ E.-J. Truuväli (koost). Põhiseaduse teel. Tallinn, 2008.

jeldus 1937. aasta põhiseaduse koostamisest.

Ja lõpuks – ka Eesti Vabariigi Riigikogu Interneti kodulehel on Rahvuskogu tunnistatud legitiimseks organiks ning paigutatud Eesti seadusandlike kogude ajaloo rubriigis Riigikogu V ja VI koosseisu vahele.²¹

Põhiseaduse järjekordse muutmise ellugu

Hinnangud 1937. aasta põhiseadusele on seni ilmunud käsitlustes enamasti seotud võrdlustega 1933. aasta põhiseadusega ning kaldumine ühe või teise põhiseaduse poole peegeldub hinnangutes nende autorite poliitilisele tegevusele. Erik-Juhan Truuväli sõnul: „Sellise hinnangu andmisel ühtedele olid (ja on) eeskätt (ja ainult) määravaks antipaatia (võitlus) vapside poliitilise ideoloogia vastu, teistele – eeskätt K. Pätsile ja tema toetajatele poliitiline ebamugavus nn. vapside põhiseadust kasutada (ja äärmiselt edukalt!) oma võimu kindlustamisel.”²² Truuväli seisukohaga ei saa täielikult nõustuda, sest vastupidiselt levinud arvamusele ei toetunud Päts oma tegevuses valdavalt 1933. aasta põhiseadusele või rikkus seda.²³ Seega pole põhjendatud ka Kaarel Eenpalu väide Riigikogus 28. septembril 1934: „12. märts ning sellele järgnenud sündmused tähendavad seda, et siit peale on meie riigi valitsemine suundunud juba uue põhiseaduse tegelikule täitmisele.”²⁴

Mööda ei saa vaadata tõsiasjast, et 12. märtsi riigipöörde juht Konstantin Päts, kes hiljem 1933. aasta põhiseadust kritiseeris ja järjekordse põhiseaduse muutmise algatas, oli 1933. aasta sügisel enne referendumit koos kindral Johan Laidoneri ja tollase Riigikogu esimehe Kaarel Eenpaluga avaldanud toetust vabadussõjalaste eelnõule.²⁵ Päts oli juba aastaid propageerinud põhiseaduse muutmist täitevvõimu tugevdamise suunas, samuti oli 1933. aasta sügisel taktikaliselt kasulik vabadussõjalaste eelnõud toetada.²⁶ Mainimata ei saa jätta ka 1933. aasta sügisel pärast rahvahääletust toimunud, kuid tulemusteta lõppenud läbirääkimisi, mille eesmärgiks oli kindlustada vabadussõjalaste toetus Pätsile või Laidonerile järgnevatel riigivanema valimistel.²⁷ Kuna riigipööret juhtinud kolmik toetas avalikult 1933. aasta põhiseadust ja otsis vabadussõjalastega koostööd, sai sellest põhiseadusest taganemine ja uue koostamine olla neile vajalik vaid poliitilistel põhjustel – 1933. aasta põhiseaduse järgimine ei oleks garanteerinud Pätsi valimist demokraatlikel valimistel riigivanemaks, samuti oli võimatu jätkata valitsemist vabadussõjalaste poolt koostatud põhiseaduse alusel pärast seda, kui 1934. aasta riigipöörde retoorika oli ehitatud üles vabadussõjalaste ja neile inkrimineeritud diktaatorlike kalduvuste kritiseerimisele.

Need poliitilised jõud, kes olid olnud vabadussõjalaste põhiseaduse muudatuste

²¹ <http://www.riigikogu.ee/index.php?id=33458>, vaadatud 08.11.2012.

²² E.-J. Truuväli (koost). Põhiseaduse teel, lk. 136.

²³ Olen varem lükanud ümber arusaama, et Päts kasutas 12.03.1934 riigipöörde teostamiseks 1933. aasta põhiseadusest tulenenud suuri volitusi. Enamik neist riigipea õigustest, sh. kaitseseisukorra kehtestamine, kui keskne instrument valimiste edasilükkamisel ja kodanike põhiõiguste piiramisel järgnevatel aastatel, tulenes 1920. aasta põhiseadusest ja 1930. aasta kaitseseisukorra seadusest (RT (Riigi Teataja) 1930, n. 61, art. 423). 1933. aasta põhiseadus neid õigusi ei muutnud, kuid lisandus riigipea dekreedioigus. Seega on vaieldav Pätsi riigipöörde seostamine vabadussõjalaste liigautoritaarse põhiseadusega. Vt. P. Kenkmann. Kas 1933. aasta põhiseadus lubas autoritaarset valitsemist? – Tuna 2009, nr. 3, lk. 42–49.

²⁴ Riigikogu protokollid, V koosseis, 5. istungjärk. Tallinn, 1934, lk. 1473.

²⁵ Vt. R. Marandi. Must-valge lipu all: Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I, Legaalne periood (1929–1934), lk. 239.

²⁶ On võimatu hinnata, kui suur oli vabadussõjalaste tegelik toetus valijate hulgas, sest avaliku arvamuse küsitlusi ei korraldatud. Mingis ulatuses näitavad populaarsust 1933. a. oktoobri põhiseaduse rahvahääletuse, 1934. a. jaanuari kohalike omavalitsuste valimise ning 1934. a. märtsis alanud ja ennetähtaegselt Pätsi poolt katkestatud presidendikandidaatidele toetusallkirjade kogumise tulemused.

²⁷ H. Arumäe. 1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis. – A. Velliste (koost.). Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. Tallinn, 2007, lk. 44–45.

vastu, eriti Jaan Tõnissoni juhitud Rahvuslik Keskerakond, jäid ka hiljem opositsiooni, kuigi kiitsid 16. märtsil 1934 Riigikogu istungil üleriigilise kaitseseisukorra kehtestamise heaks. Erandiks olid sotsialistid, kelle tegevust juhtis põhimõtteline vastasseis vabadsõjalastega ning kes olid valmis taktikalistel kaalutlustel Pätsiga kokku leppima.²⁸ 28.09–02.10.1934 Riigikogu V koosseisu viimaseks jäänud istungjärgul olid sotsialistid valitsuse toetamise küsimuses kahemõttelisel positsioonil.²⁹ Erakorraline istungjärg lõpetati riigivanema korraldusel, kui sai selgeks, et märkimisväärne osa Riigikogust ei kiida valitsuse tegevust heaks. Kuna usaldushääletust ei korraldatud, siis on võimatu üheselt kindlaks teha parlamendi enamuse arvamust.³⁰

5. oktoobril 1934 kohtusid Riigikogus esindatud erakondade esindajad riigivanem Pätsiga, kes teatas, et Riigikogu V koosseis enam kokku ei tule, uued valimised ei toimu aga enne põhiseaduse muutmist. Vastav rahvahääletus aga ei saa toimuda enne, „kui meeled on juba rahunenud“³¹. Seega jäi reformide teostamise tähtaeg lahtiseks. Sündmuste arengus on märgilise tähendusega, et Riigikogu viimase istungjärgu päevakorras ei olnud Pätsi nõudel tema 7. septembri otsuse kinnitamist üleriigilise kaitseseisukorra

pikendamise kohta veel üheks aastaks, kuigi kaitseseisukorra seaduse kohaselt tuli vastav otsus esitada Riigikogule kinnitamiseks viivitamata.³² Järelikult oli Riigikogu eemaldamine tema põhiseaduslike ülesannete täitmisest juba otsustatud ja järgnevate sündmuste katalüsaatoriks ei olnud mõnede erakondade valitsusevastane kriitika Riigikogus.

Eduard Laamani päevaraamatust selgub, et Päts rääkis vajadusest põhiseadust uuendada, sh. muuta Riigikogu kahekojaliseks, juba suve alguses 1934. Politseivalitsuse direktor Friedrich Kuusekänd laitis mõtte maha ja hoiatas ebastabiilsuse suurenemise eest riigis. Uue impulsi sai Päts 1934. aasta augustis, kui Eestisse saabus visiidile Soome president Pehr Evind Svinhufvud, kes oli samuti tuntud kahekojalise rahvaesinduse pooldajana.³³

Arvamus, et Päts tuli pärast erakondades pettumist Riigikogu viimasel istungil mõttele kutsuda põhiseaduse muutmiseks kokku eriline rahva esinduskogu, ei vasta tõele ka sellepärast, et vastav plaan eksisteeris juba varem. 12. märtsil 1934 leidis Poliitiline Politsei läbiotsimisel vabadsõjalaste ühe juhi Theodor Rõuki korterist Rahvuskogu kokkukutsumise seaduse mustandi, mis vastas peaaegu täielikult 1936. aastal realiseeritud stsenaariumile. Oma sõnade kohaselt oli Rõuk saanud selle

²⁸ Mis tingimustel asusid sotsialistid toetama 21.10.1933 Riigikogus ametisse hääletatud Pätsi juhitud nn. spetsialistide üleminekuvalitsust, mille eest ükski Riigikogu fraktsioon, k.a. poolt hääletanud sotsialistide ja põllumeestekogude fraktsioonid, ennast vastutavaks ei tunnistanud, ei olnud üks sotsialistide liidreid August Rei nõus selgitama tollasele Stockholmi ajalehe Vaba Eesti ajakirjanikule ja hilisemale vabadsõjalaste uurijale Rein Marandile ka 20 aastat pärast riigipööret. Rei põhjendas keeldumist järgmiselt: kõik jõud tuleb koondada võitlusele Eesti eest, minevikus sorimine ei paku kellelegi huvi ja teema tõstatamine suurendaks niigi eksisteerivaid erimeelsusi pagulaste hulgas. Nende kirjavahetust 1954. aastast vt. Riksarkivet, Baltiska Arkivet, Rei's arkiv, kartong 5.

²⁹ Eesti Sotsialistliku Töölise Partei nimel esinenud August Rei kiitis valitsuse tegevust vabadsõjalaste mahasurumisel, kes olevat õnnestanud riigi alustugesid juba 1932. aastast alates, samas aga kritiseeris valitsust 1933. aasta põhiseaduse idealiseerimise eest. Rei deklareeris, et olemasoleva põhiseaduse juurde jääda ei saa, kuid aja, millal demokraatia taastada, jättis valitsuse otsustada. Riigikogu protokollid V koosseis, 5. istungjärg, lk. 1500–1506. Seega peegeldusid Rei kõnes sotsialistide põhiseisukohad – konflikt vabadsõjalastega ja vastuseis 1933. aasta põhiseadusele.

³⁰ Valitsuse tegevust toetasid Põllumeeste Kogude ja vene vähemuse fraktsioonid, mõõndustega ka sotsialistid, kritiseerisid aga asunikud ja marksistlik rühm. Rahvuslik Keskerakond vastustas Riigikogu kõrvalejätmist riigi juhtimisest ning loobus valitsuse tegevuse hindamisest.

³¹ Riigikogu ei tule kokku. – Päevaleht, 06.10.1934, lk. 3.

³² Otsus kaitseseisukorra pikendamise kohta. – RT 1934, nr. 74, art. 631. Kaitseseisukorra seadus. – RT 1930, nr. 61, art. 423. Päts saatis 17.09.1934 Riigikogu juhatusele kirja, milles nõudis Riigikogu erakorralise istungjärgu kokkukutsumist 28.09.1934 päevakorraga, milles on vaid kaks punkti: Riigikogu esimehe valimine ja Vabariigi Valitsuse seletus – ERA (Eesti Riigiarhiiv), f. 80, n. 5, s. 1619, l. 1.

³³ Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940. – Akadeemia 2003, nr. 12, lk. 2767.

1933. aastal isiklikult Konstantin Pätsilt.³⁴ Päts oli juba pärast Riigikogus koostatud põhiseaduse eelnõu rahvahääletuse läbikukkumist 1932. augustis teinud vabadussõjalastele ettepaneku uue eelnõu koostamiseks ja vastuvõtmiseks ilma rahvahääletuseta, kahekojalise rahvuskogu poolt. Vabadussõjalased keeldusid.³⁵ Pätsi plaan oli ainulaadne, sest ei 1920. aasta põhiseadus ega ükski Riigikogu erakondade või vabadussõjalaste poolt koostatud eelnõu 1920. aastatest või 1930. aastate algusest näinud ette põhiseaduse väljatöötamiseks ja kinnitamiseks uue „asutava kogu“ kokkukutsumist.

1935. aasta Eesti sise poliitikat ilmestas autoritaarsete tendentside süvenemine. Jätkus valitsemine ilma Riigikoguta ning süvenes demokraatlike vabaduste piiramine. Kaitseisukorra järjekordseks pikendamiseks ja riigieelarve vastuvõtmiseks, mis põhiseaduse kohaselt tuli Riigikogu poolt kinnitada, parlamentti kokku ei kutsutud. Meediaruum läks peaaegu täielikult riigi juhtkonna kontrolli alla. Valitsusevastase kriitika pärast suleti asunike erakonna häälekandja Maaleht ning Jaan Tõnissoni käest võeti ära Postimees. Valitsusmeelse propaganda levitamiseks loodi uus riigiasutus Propaganda Talitus³⁶ ning Siseministeriumis registreeriti suletud erakondade asendajaks mõeldud üldrahvaliku organisatsiooni Isamaaliit põhikiri.³⁷

Piiratud kujul avas Päts oma tegevusplaan 17. jaanuaril 1935 Tallinnas kohalike omavalitsuste esindajate koosolekul, kui ta teatas kavatsusest korraldada rahvahääletus Asutava Kogu kokkukutsumise üle, kes koos-

taks uue põhiseaduse. Asutava Kogu tegevusest võtaksid osa eelkõige omavalitsuste, aga ka vabatahtlike riigikaitseorganisatsioonide, Kaitseliidu, ülikooli, kohtute, kirikute ja vähemusrahvuste esindajad. Üldiste valimiste korraldamist Päts ei maininud, samuti ei andnud ta ühtki tähtaega rahvahääletuse toimumise kohta.³⁸ Valitsuse propagandajuht, s. t. valitsuse informatsiooni ja propaganda talituse propaganda osakonna juhataja Ants Oidermaa (kuni 1935. aastani Hans Oidermann) teatas 31. augustil 1935 Tartus peetud kõnes riigi juhtkonna kavatsusest kutsuda kokku Rahvuskogu, mis koosneks osalt valitud saadikutest, osalt kutsealade esindusorganisatsioonide esindajatest. Rahvuskogu ülesandeks oleks põhiseaduse muutmise, aga ka igapäevane seadusandlik tegevus. Sarnaselt Pätsile ei andnud ka Oidermaa lubadusi Rahvuskogu kokkukutsumise aja kohta.³⁹

20. septembril 1935 esitati nelja Saue valla hääleõigusliku kodaniku nimel, eesotsas vabadussõjalaste endise juhi erukindral Andres Larkaga, Riigikogu juhatusel rahvaalgatuse nõudmine põhiseaduse muutmiseks. Vabadussõjalased soovisid muuta põhiseaduse paragrahve, mis käsitlesid kodanike põhiõiguste kitsendamist (§ 26), Riigikogu ja riigivanema valimisi (§ 39, 58) ning riigieelarve kinnitamist (§ 52, 85). Riigivanema dekreedioigust reguleerivat § 60 p. 12 täpsustati selliselt, et dekreediga ei tohi kehtestada ega muuta riigieelarvet või muuta ega tühistada riigivanema ja Riigikogu valimisi.⁴⁰ Selle rahvaalgatuse menetlemine lõpetati väga küsitavatel põhjustel riigivanema 09.10.1935

³⁴ Eesti Vabadussõjalaste Liidu juurdlustoimik – ERA, f. 1, n. 7, s. 90, l. 64p-65, 78.

³⁵ E. Laaman. Põhiseaduse kriisi arenemine 1928–1933. – A. Mägi jt. (toim). Põhiseadus ja Rahvuskogu, lk. 40.

³⁶ Riigivanema 26.09.1934 dekreediga kehtestatud Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talituse seaduse (RT 1934, nr. 81, art. 680) kohaselt tegutses uus asutus siseministeriumi juures ning tema ülesandeks oli „informatsiooni andmine valitsuse ja ta asutiste tegevuse kohta ning riikliku ja rahvusliku propagandatöö korraldamine”.

³⁷ Isamaaliit registreeriti siseministeriumis 22.02.1935. – RT Lisa 1935, nr. 26. Erinevalt arvukatest kõikvõimalikel etaladel tegutsevatest organisatsioonidest, sh. parteidest, Isamaaliidu registreerimistoimikult siseministeriumi arhiivis (ERA, f. 14) ei ole.

³⁸ Asutav Kogu kutsutakse kokku. Riigi- ja omavalitsusjuhtide uue aasta kokkutulek. – Postimees, 17.01.1935, lk. 3. Riigivanema kõne seltskonna ümberkasvatamisest. Omavalitsustegelastele peetud kõne lõpp. – Postimees, 18.01.1935, lk. 4.

³⁹ Rahvuskogu – Eesti tulevane parlament. – Päevaleht, 02.09.1935, lk. 5.

⁴⁰ ERA, f. 80, n. 5, s. 2056, l. 1–4.

otsusega, sest „rahvahääletuse teostamine on käesoleval ajal kahjulik riiklikule korrale ja julgeolekule”⁴¹.

Tegemist oli katsega üksnes täpsustada mõnede põhiseaduse paragrahvide sõnastust, mille väärtõlgendust kasutati autoritaarse režiimi funktsioneerimiseks. Seega on alusetu Pätsi hilisem viide vabadussõjalastele, et isegi nemad tunnistasid muudatusettepanekute esitamise oma 1933. aasta põhiseaduse kõlbmatust.⁴² On märgitud, et just Larka ja kaaslaste põhiseadusliku initsiatiivi läbikukutamise veenis vabadussõjalasi, et demokraatia rahumeelne taastamine on Eestis võimatu, ning nad asusid ette valmistama vägivaldset võimuhaaramist.⁴³

Vaadet väljastpoolt esindab Suurbritannia Tallinna konsuli Wilfred Gallienne'i kommentaar: „Ma olen liiga hiljuti saabunud, et formuleerida oma arvamust, kuid minu silmis tundub, et õigus on kindral Larka ja tema kaaslaste poolel ja praegune valitsus, mööndavasti põhiseadusevastane, kasutab igat ja kõiki vahendeid, et hoiduda valimistest, millest nad tunnevad, et need oleksid neile hukatuslikud. Ainus õigustus nende tegudele on otstarbekus: praeguse valitsuse liikmed esindavad kõike parimat Eesti poliitikaelus ja on siirad oma püüdlustes juhtida riiki ning mitte lasta massidel vastutustundetult valida

võimule reaktsioonilist ja väidetavalt põhimõttelagedat parteid.”⁴⁴

Pärast 8. detsembril 1935 läbi kukkunud mässukava teatavaks saanud vabadussõjalaste plaan seadusliku võimu taastamiseks oli põhiseaduse seisukohast küsitav.⁴⁵ Igatahes mõjus uudis mässukavatsusest rahvale šokina, mida edukalt võimendas võimude poolt kontrollitav meedia. Vabadussõjalased ja 1933. aasta põhiseadus olid nüüd lõplikult demoniseeritud ning riigi juhtkonnal tekkis suurepärase õigustus põhiseaduse järjekordse muutmise algatamiseks. Seost vabadussõjalaste mässukatse ja uue põhiseaduse vahel kinnitab ka NSV Liidu Tallinna saadiku Aleksei Ustinovi päeviku sissekanne 22. veebruarist 1936, mille kohaselt oli Päts talle samal päeval teatanud, et kui poleks olnud 8. detsembril riigipöördekatset, siis ei oleks ta nii ruttu rahvahääletust korraldanud.⁴⁶

1936. aasta rahvahääletus

Riigivanem Konstantin Päts teatas 1. jaanuaril 1936 oma raadiokõnes kavatsusest korraldada rahvahääletus uue „rahvaesinduskoja” kokkukutsumise üle. Rahvuskogu otsustaks, kas kehtivat põhiseadust tuleb muuta või koostada uus, ja viiks oma otsuse ka ellu.

⁴¹ Samas, l. 11. Kuigi põhiseaduse muutmise algatus saadeti Riigikogu juhatusel, kelle ülesandeks oli vastutada põhiseaduse muutmise toimingute läbiviimise eest, saatis viimane 25.09.1935 eelnõu edasi Riigikohtu esimehele ja mitmele õigusteadlasele, et kontrollida selle vastavust seadustele. 30.09.1935 saatis Riigikogu juhatus eelnõu riigivanemale, kes otsustas, et eelnõule käiku ei anta. Riigivanemale andis niisuguse õiguse tema enda 25.09.1935 (s. t. juba rahvaalgatuse nõudmise esitamise järel!) dekreediga muudetud kaitseseisukorra seadus, mis uues redaktsioonis lubas üleriigilise kaitseseisukorra kehtivuse ajal rahvaalgatust ja rahvaalgatuse korras rahvahääletust teostada vaid riigivanema loal (RT 1935, nr. 81, art. 691). Vaid kolm kuud hiljem otsustas riigivanem ise algatada rahvahääletuse, samuti põhiseaduse muutmise küsimuses, ega näinud selles enam julgeolekuriski.

⁴² Riigivanema seletusi ajakirjandusele. – Päevaleht, 10.01.1936, lk. 3–4.

⁴³ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. II, Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937), lk. 105.

⁴⁴ Gallienne Monsonile 30.09.1935 – TNA (Ühendkuningriigi Rahvusarhiiv) FO 371-19397 l. 34–35, N 5404-222-59. Gallienne'i teadmatust Eestist tulenes sellest, et ta oli esitanud oma volikirja riigivanemale alles 04.07.1935.

⁴⁵ Vabadussõjalastelt ära võetud dokumentide kohaselt kavatsesid nad minna mööda 1932. aastal valitud Riigikogu V koosseisust ja varjusurmas erakondadest ning anda võim vabadussõjalaste juhtidest ning viimaste eneste teadmata tuntud poliitikutest (Jaana Teemant, Jüri Uluots ja Jaan Tõnisson) moodustatud ilma mingi juriidilise staatusega Rahvuskongressile ja valitsusele. Põhiseaduslikud õigused ja vabadused lubati siiski koheselt taastada ning kolme kuu jooksul läbi viia riigivanema ja Riigikogu valimised. – ERA, f. 949, n. 3, s. 25, l. 381–384p.

⁴⁶ AVPRF (Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiiv) 05-16-124-136 l. 35.

Pätsi sõnul moodustataks Rahvuskogu kahekojalisena, rahvahääletusel esitatav küsimus tuleks lihtne ja täpsemad juhtnööre Rahvuskogule põhiseaduse väljatöötamiseks ei antaks: „See seaduseelnõu ei ole keeruline. Siin oleks tähendatud ainult Rahvuskogu kokkukutsumise lubamine.“

Samas teatas riigivanem esimesest kavetatavast seaduserikkumisest seoses uue põhiseadusega, rõhutades, et hetkel ei ole võimalik järgida seadustes märgitud rahvahääletuse toimingute tähtaegu: „Meie ei või käia rahvahääletamise tähtaegade suhtes harilikku teed ja neid tähtaegu silmas pidada, mis harilikul ajal rahva hääletamiseks ette kirjutatud. Kui meie neid tähtaegu arvestaksime, siis tuleks meil üle poole aasta aega viita. Nüüd aga, mil Euroopa on täis põnevust ja kus mõnes riigis koguni sõjaks ettevalmistusi tehakse, meie oma riigis ei või oma põhialuste ümberkorraldamisel nii pikka aega viita ja tähtaegadest kinnipidamisel ei oleks praegusel ajal mingit mõtet.“⁴⁷

Peaministri asetäitja Kaarel Eenpalu teatas 9. jaanuaril 1936 Isamaaliidu keskkomitee täiskogu koosolekul, et rahvahääletuse läbikukkumine ei tooks valitsuse püsimisele mingeid tagajärgi, samuti toimub põhiseaduse uuendamine sõltumatult rahva otsusest: „Valitsus ei seo eeloleva rahvahääletusega mitte oma usalduse küsimust. Rahvahääletus tähendab ainult rahvale võimalust oma

Rahvuskogu kaudu ülesehitavale tööle kaastulla. Kui rahvas ise sellest peaks lahti ütlema, siis tehakse töö ilma selleta, aga sama rahva usaldusega ja mitte vähema poolehoiuga kui muidu, selles kindlas teadmises, et uuendatud vormidesse astub rahvas sisse kindlalt.“⁴⁸

Eenpalu küüniline avaldus näitas, kui vähe riigipöörjad rahva kui kõrgeima võimu arvamusest tegelikult hoolisid. Avaldus oli ka kohatu, sest 1920. ega 1933. aasta põhiseaduse kohaselt ei olnud riigivanemal ega valitsusel rahvahääletuse algatamise õigust ja seega ei saanudki põhiseadus sisaldada sanktsioone olukorraks, kui rahvas nende poolt esitatud eelnõu tagasi lükkab.⁴⁹

Seni riigi juhtkonna jaoks sujuvalt arenenud sündmusesse sekkus Riigikogu juhatus, kes põhiseaduse kohaselt teostas järelevalvet rahvahääletuste üle. Ta avaldas korduvalt protesti Pätsi tegevuse vastu ja süüdistas teda põhiseaduse rikkumises.⁵⁰

Riigikogu juhatus saatis 15. jaanuaril 1936 riigivanemale märgukirja, milles juhtis tähelepanu mitmele põhiseaduse ja Rahvahääletuse seaduse sätte rikkumisele seoses kavandatava rahvahääletusega: 1) põhiseaduse kohaselt ei saa riigivanem algatada rahvahääletust, 2) Rahvuskogule volituste andmine põhiseaduse muutmiseks rikub põhiseaduse muutmise korda, 3) rahvahääletuse korraldamine peab toimuma kehtivat korda järgides – eelnõu

⁴⁷ Rahvahääletus tuleb veebruaris. – Uus Eesti, 02.01.1936, lk. 1. 1920. aasta põhiseaduse §89 kohaselt: „Põhiseaduse muutmise eelnõu peab rahvale teada antama vähemalt kolm kuud enne rahvahääletuse päeva“, aga 23.–25.02.1936 toimival rahvahääletusel otsustamisele tulev eelnõu avaldati Riigi Teatajas 09.01.1936 (RT 1936, nr. 3, art. 21). Käesoleva rahvahääletuse õiguslik alus on ebaselge, sest rahva arvamust ei küsitud mitte uue põhiseaduse eelnõu kohta, mille menetlemist reguleeris tsiteeritud põhiseaduse §89, vaid põhiseaduse muutmise vajaduse kohta üldiselt. Märkimisväärne on seegi, et kiirustamise vajadust põhjendas Päts rahvusvahelise olukorra, aga mitte siseriiklike probleemidega. Rahvuskogu kokkukutsumise rahvahääletus ei jäänud viimaseks korraks toimingute tähtaegade eiramisel – Päts põhjendas erakordsete oludega seaduse nõuete rikkumist ka 1940. aasta juulis Riigivolikogu valimiste väljakuulutamisel, kui ei peetud kinni valimistoimingutele kehtestatud tähtaegadest. Vt. Vabariigi presidendi otsus ja üleskutsed. – Päevaleht, 06.07.1940, lk. 1.

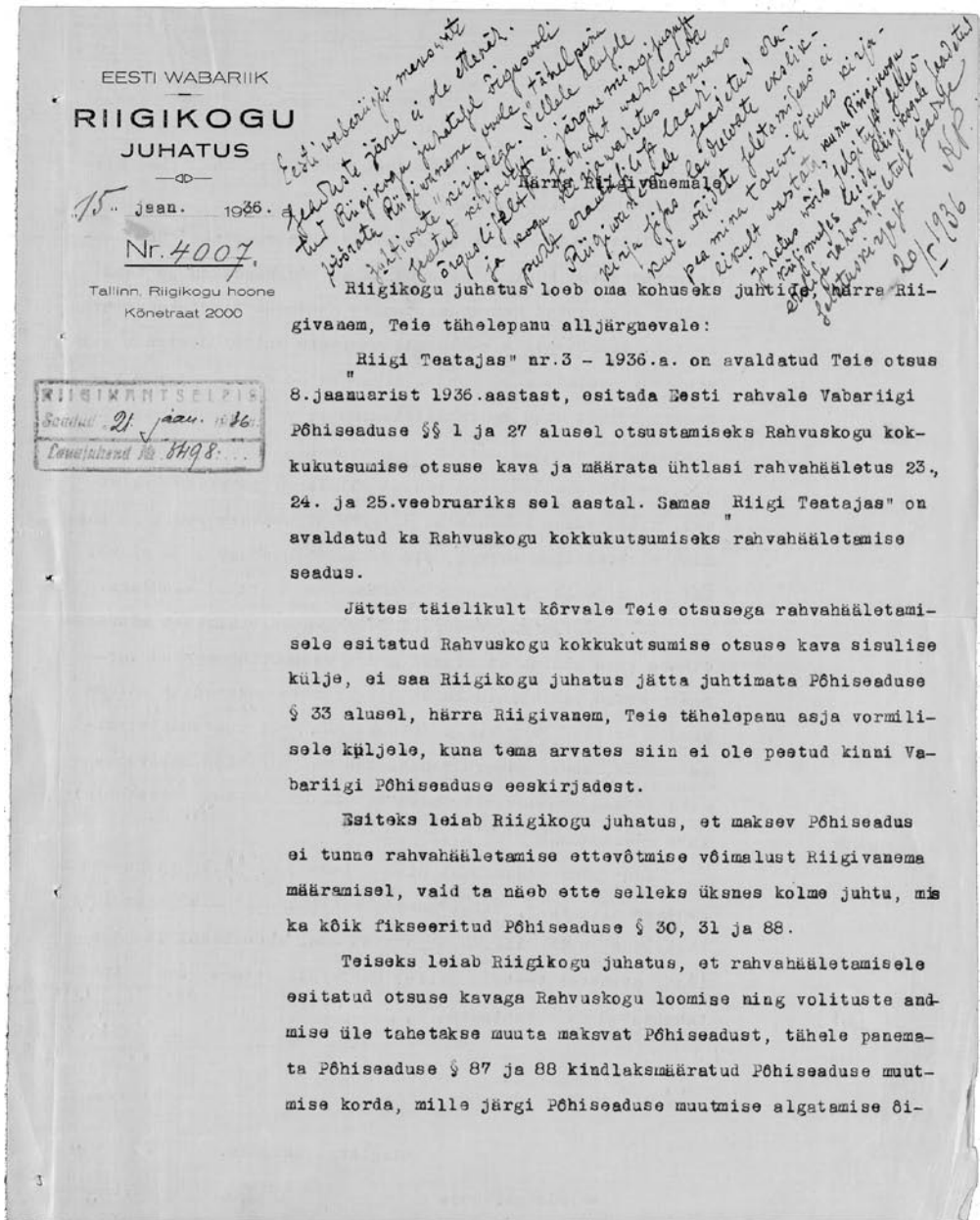
⁴⁸ Eesti juhib ise oma saatust. – Uus Eesti, 10.01.1936, lk. 5. 1920. aasta põhiseaduse §32: „Kui rahvas lükkab [rahhahääletusel – P. K.] tagasi Riigikogu poolt vastuvõetud seaduse või võtab vastu Riigikogu poolt tagasilükatud seaduse, kuulutatakse välja uued Riigikogu valimised [– –].“ Saatuse ironia tõttu oli ka 1933. aasta suvel Eenpalu Riigikogu esimehe ametis selleks meheks, kes pidi avalikkusele põhjendama, miks Riigikogu algatatud, kuid läbi kukkunud rahvahääletuse järel parlament laiali ei lähe.

⁴⁹ Rahvahääletusele võis eelnõusid esitada Riigikogu algatusel või rahvaalgatuse korras (1920. aasta põhiseaduse § 30–32, 1933. aasta põhiseaduses regulatsiooni ei muudetud).

⁵⁰ Pärast 02.10.1934 katkestatud istungit teatas Päts, et Riigikogu enam kokku ei kutsuta. Näiliseks põhiseaduse järgimiseks lubas ta tegevust jätkata samal istungjärgul valitud Riigikogu juhatusel, kuhu kuulusid opositsiooniliste asunike poolt Rudolf Penno (esimees) ja sotsialistide poolt Leopold Johanson (teine aseesimees). Riigikogu esimest aseesimeest kandidaatide puudusel ei valitud.

tuleb avalikustada vähemalt 3 kuud enne rahvahääletust ja viimane peab toimuma Riigikogu juhatuse järelevalve all, 4) riigivanema

dekreediga on kehtestatud eriline Rahvuskogu kokkukutsumiseks rahvahääletuse seadus, mida keelab põhiseadus.⁵¹

Riigikogu juhatuse poolt 15. jaanuaril 1936 riigivanemale saadetud märgukiri. Märgukirjale kirjutas Päts 20. jaanuaril resolutsiooni, mille riigisekretär 21. jaanuaril sõna-sõnalt Riigikogu juhatusele edastas. ERA, f. 31, n. 3, s. 719, l. nummerdamata.

⁵¹ Rahvuskogu kokkukutsumiseks rahvahääletuse seadus (RT 1936, nr. 3, art. 22) kehtestati riigivanema dekreediga 08.01.1936, kuigi 1933. aasta põhiseaduse §60 lg 12 sätestas, et riigivanema dekreediga ei tohi muuta rahvahääletuse ega rahvaalgatuse seadust.

Riigivanema vastuse vahendas 21. jaanuaril 1936 riigisekretär Karl Terras: „Eesti Vabariigis maksvate seaduste järgi ei ole ettenähtud Riigikogu juhatusel õigusvoli pöörata Riigivanema poole „tähelepanu juhtivate“ kirjadega. Sellele alusele seatud kirjadest ei järgne mingisugust õigusliselt siduvat vahekorda ja kogu kirjavahetus kannaks puht eraviisilist laadi. Riigivanemale saadetud erakirja sisu leiduvate ekslikkude väidete seletamiseks ei pea mina tarvilikuks kirjalikult vastata, kuna Riigikogu juhatus võib selgitust selles küsimuses leida Riigikogule saadetud erilise rahvahääletuse seaduse seletuskirjast.“⁵² Nimetatud pika ja vastuolulise seletuskirja⁵³ seisukohad võib kokku võtta järgmiselt: põhiseaduses riigivanemale pandud ülesannete hulgas ei ole rahvahääletuse algatamist, aga vajaduse korral võib riigivanem endale võtta ka uusi ülesandeid, pealegi on rahvas nii kõikvõimas suverään, et võib rahvahääletusel otsustada ka selliseid küsimusi, mida pole põhiseaduses märgitud.

Enne rahvahääletust teostati massilist propagandat riigivanema algatuse toetuseks – üle riigi toimus tuhandeid selgituskoosolekuid, kus esinesid valitsuse liikmed, kõrgemad sõjaväelased, kaitseliitlased, suuremate kirikute juhid.⁵⁴ Tundub, et paratamatusega oli osaliselt leppinud ka opositsioon. Ajalehed kutsusid hääletama Rahvuskogu kok-

kukutumise poolt, sest muidu autoritaarne kord ei lõpegi – oli ju triumviraat kinnitanud, et rahvahääletuse läbikukkumist ei käsitleta umbusalduse avaldusena valitsusele. Valitsuse algatuse toetamine võimaldas tagakiusamist kartmata teataval määral vaikivat ajastut kritiseerida.⁵⁵

Sama arvasid ka Briti diplomaadid. Kuningriigi Riia saatkonnas koostatud Balti riikide 1935. aasta aruandes öeldakse: „Perspektiiv tagasipöördumiseks põhiseaduslikkuse juurde on hea. Praeguse režiimi oponentid ei protesteerid tõenäoliselt innukalt referendumiga vastu, sest vastuhääli võidakse valitsuse poolt tõlgendada kui märki, et rahvas eelistab praegust diktatuuri igale teisele süsteemile. Kuna kodadest ühe liikmed nimetatakse, peaks valitsus olema võimeline juhtima vaidlusi ja otsuseid. Seega on võimalik, et põhiseaduslik valitsus taastatakse 1936. aastal vormis, mis sisaldab tasakaalu, et ennetada drastilisi või ohtlikke muutusi.“⁵⁶

Rahvahääletus toimus 23.–25. veebruaril 1936 ja hääletajad kiitsid Rahvuskogu kokkukutumise heaks. Tegemist oli suurema võiduga, kui olid saavutanud vabadussõjälased 1933. aasta oktoobris toimunud rahvahääletusel oma põhiseaduse muudatustele.⁵⁷ Tagantjärele võib vaid oletada, miks rahvas valitsuse plaani sedavõrd ülekaalukalt toetas: oli selleks siis šokk vabadussõjalaste 8. det-

⁵² Vt. Riigikogu juhatus ja riigivanema kirjavahetust – ERA, f. 80, n. 5, s. 1664. Riigikogu juhatus kriitika otseselt avalikkuse ette ei jõudnud. Päts vaid vihjas oma 19.01.1936 raadiokõnes: „Nüüd on mõnelt poolt öeldud, et riigivanemal ei ole seda rahva poole pöördumise õigust, põhiseaduses pole ette nähtud, et ta võib rahva poole niisuguse küsimusega pöörduda.“ Riigivanem K. Päts ja kindr. J. Laidoner kõnelesid. – Uus Eesti 20.01.1936, lk. 2.

⁵³ ERA, f. 80, n. 5, s. 1020, l. 7p–8.

⁵⁴ Propagandatalituse poolt ajakirjandusele avaldamiseks edastatud informatsioon – ERA, f. 1093, n. 1, s. 129. Kehtiva põhiseaduse kõlbmatuse tõendina viidati vabadussõjalaste 08.12.1935 mässukatsele: „Öeldakse, et isegi need, kes viimase rahvahääletuse eel, kui praegumaksev põhiseadus vastu võeti, selle poolt kõnelesid, nüüd ise selle põhiseaduse vastu välja astuvad.“, samuti vabadussõjalaste soovile 1935. a. septembris algatada rahvahääletus põhiseaduse muutmiseks. Vt. Riigivanem K. Päts ja kindr. J. Laidoner kõnelesid. – Uus Eesti, 20.01.1936, lk. 2.

⁵⁵ Nt. Ärme lähme Läti teed! – Vaba Maa, 21.02.1936, lk. 2; Meie käes on meie saatus! – Rahvaleht, 22.02.1936, lk. 3.

⁵⁶ Torr Edenile 16.02.1936 – TNA FO 371-20311 l. nummerdamata, N 977-977-59.

⁵⁷ Rahvahääletuse peakomitee 06.03.1936 teatel võttis hääletusest osa 629 271 hääleõiguslikku kodanikku, valitsuse kava poolt hääletas 474 218 inimest, vastu oli 148 824 ja kehtetuks tunnistati 6175 sedelit. RT 1936, nr. 21, art. 141. Võrdluseks: 1933. a. oktoobris võttis hääletamisest osa 576 315 hääleõiguslikku kodanikku, kellest muudatuste poolt hääletas 416 878, vastu 156 894 ja erapooletuks jäi 1076. Kehtetuks tunnistati 1469 sedelit. RT 1933, nr. 86, art. 627.

Rahvahääletus 23.–25.02.1936. Eesti Vabariigi kaitsevõgede ülemjuhataja kindral J. Laidoneri hääletusedel lastakse valimiskasti. Foto: A. Kalm. EFA.2.0-27405

sembril 1935 ära jäänud riigipöördekatse järel, valitsuse massiivne kriitika 1933. aasta põhiseaduse kohta, lootus demokraatia taastamisele või kõigi põhjuste kombinatsioon liidetuna vastupropaganda takistusega.⁵⁸

Brittide „mõistmist” Eesti oludest illustreerib *Foreign Office*’i ametnike hinnang. Tallinnast saabunud ettekandele kirjutas üks ametnik 9. märtsil 1936 järgmise kommentaari: „Enamik Tartus ja märkimisväärne vähemus Tallinnas hääletas vastu uue põhiseaduse ettepanekule, seega nad oletatavalt eelistavad diktatuuri selle praeguses vormis.” Laurence Collier, Balti ja Skandinaavia osakonna juhataja, kommenteeris omakorda: „Palju tõenäolisemalt esindasid nad [vastuhääletajad – P. K.] nende hääli, mis oleks antud maha surutud fašistlikule (vabadussõjalaste) parteile. Tartu on ülikoolilinn, sealsed tudengid on oletatavalt nagu teised Mandri-

Euroopa tudengid – kalduvad vägivaldsetesse poliitilistesse teooriatesse.”⁵⁹

Juba rahvahääletusele esitatud küsimuse sõnastus näitas Pätsi taganemist esialgsest lubadusest, et küsimus tuleb lihtne. Riigivabane 8. jaanuari 1936 otsusega rahvahääletusele esitatud küsimus oli tegelikult keeruline ja mitmeosaline: 1) otsus Rahvuskogu kokkukutsumise kohta, 2) juhtnöörid uue põhiseaduse sisu kohta, 3) volitus Rahvuskogule võtta vastu põhiseaduse elluviimiseks vajalikke seadusi ja 4) juhtnöörid Rahvuskogu koosseisu ja töökorralduse kohta. Hääletada sai vaid kogu paketi poolt või vastu.⁶⁰ Samuti oli otsus uue põhiseaduse koostamise kohta juba tehtud – jätmata rahvale ja Rahvuskogule vabu käsi otsustamiseks, oli Pätsi meeskond juba enne rahvahääletuse toimumist asunud uut põhiseadust välja töötama. Lisaks kustutati juba eos optimistide lootused, et rahvahääle-

⁵⁸ Oli ka kohti, kus põhiseaduse eelnõule anti rohkem vastu- kui poolthääli, näiteks Tartus. 01.03.1936 raadiokõnes avaldas Päts kahetsust, et vahepealne kaheaastane rahunemise periood ei ole Tartus andnud soovitud tulemusi. Vt. Rahvuskogu valimised sügisel. – Uus Eesti, 02.03.1936, lk. 2.

⁵⁹ TNA FO 371-20304 l. 39, N 1355-29-59; *Foreign Office*’i ametnike poolt kommenteeritud ettekannet ennast toimikus ei ole.

⁶⁰ RT 1936, nr. 3, art. 21.

tuse positiivne tulemus avab tee demokraatia taastamisele. 1. märtsil 1936 oma raadiokõnes teatas riigivanem, et kuni uue põhiseaduse maksmapaneku ja parlamendi taaskogunemiseni ei lubata erakondade tegevuse taastamist, „kuna puudub riigivõimu ja parteide koostöö lava, s.o. Rahvaesindus“⁶¹. See tähendas järgnevaid üheparteilisi ja üksnes valitsuse seisukohti kajastava propagandaga Rahvuskogu valimisi.

Rahvuskogu valimised, endiste riigivanemate märgukiri

Pärast edukat, kuid mitmeid seadusi rikkunud rahvahääletust kadus valitsusel teadmata põhjusel kiirustamisvajadus ja Päts asus propageerima pikki Rahvuskogu valimistele eelnevaid ettevalmistusi: vaja on vastu võtta Rahvuskogu valimise seadus ja kodukord ning koguda materjale uue põhiseaduse tarvis.⁶² Meelemuutus on arusaamatu, sest 22. detsembril 1935 ajakirjanikega kohtunud Kaarel Eenpalu sõnul oli Päts esialgu tahtnud tähtaegu lühendades Rahvuskogu kokku kutsuda juba aprillis 1936.⁶³ See tähtaeg tundub siiski ebareaalsena, parimal juhul oleks aprillis võinud toimuda Rahvuskogu komplekteerimine. Kiirustamise vajaduse kadumine näitab, et rahvahääletuse väljakuulutamisel toimingute tähtaegade eiramise ja seaduse rikkumise põhjusena toodud rahvusvahelised ohud⁶⁴ olid vaid demagoogia.

Rahvuskogu valimiste eelsesse aega langeb opositsiooni kõige tuntum protestiaktisioon – nn. endiste riigivanemate märgukiri.

30.10.1936 esitati nelja endise riigivanema Johan Kuke, Ants Piibu, Jaan Teemanti ja Jaan Tõnissoni nimel riigivanemale memorandum, milles avaldati protesti demokraatia jätkuva piiramise, parlamendi puudumise ja dekreetidega valitsemise vastu. Enne Rahvuskogu valimisi tuli autorite arvates piirata kaitseseksikorda, võimaldada kõigil organisatsioonidel üles seada kandidaate ning neil vabalt arutleda Eesti tulevase riigikorra üle.⁶⁵

Märgukirja nõudmisi loomulikult ei täidetud, kuid vastupidiselt levinud arvamusele⁶⁶ ei vaikitud märgukirja saatmist ega sisu Eestis täiesti maha. Riigivanem rääkis sellest 8. novembril 1936 üleriigilisel koolijuhatajate koosolekul, tema kõne teksti aga saatis propagandatalitus ajalehtedele.⁶⁷

Päts esitas riigivanematele kaks demagoogilist vastuargumenti: kuidas välistada 1935. aasta detsembri mässukatse taaskordumine, kui demokraatlikud vabadused on taastatud, ning miks avaldati kirja tekst Soome ajakirjanduses, häbistades sellega Eesti riiki.⁶⁸ Politsei poolt kogutud andmetel tekitas märgukiri Eestis, kus selle tervikteksti ei avaldatud, kõige erinevamaid kuulujutte. Seda olevat masinkirjas paljundatud ja salaja levitatud.⁶⁹

Märgukiri ei jäänud varjatuks ka välisriikide diplomaatide eest. 10. novembril 1936 teatas Briti konsul Gallienne oma ettekandes: „Siin on alati keeruline hinnata avalikku arvamust, kuna ajakirjandus – kuigi vormiliselt vaba – on väga teadlik, et valitsuse kritiseerimine on ohtlik. [– – –] Ma kahtlen, kas nelja endise riigivanema kriitika on õigustatud. Vabadus võib Eestis olla kontrollimatute tulemustega ja praegune valitsus on väga teadlik rahvusvahe-

⁶¹ Rahvuskogu valimised sügisel. – Uus Eesti, 02.03.1936, lk. 1.

⁶² Samas.

⁶³ Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940. – Akadeemia 2004, nr. 1, lk. 203.

⁶⁴ Vt. märkus nr. 45.

⁶⁵ ERA, f. 989, n. 1, s. 1798, l. 233–234p.

⁶⁶ „Valitsus ei reageerinud märgukirjale kuidagi ja püüdis selle olemasolu maha vaikida, ehkki Soome ajalehtede vahendusel levis memorandumi tekst laialdaselt.“ – S. Vahtre (peatoim). Eesti ajalugu. VI, lk. 97; „Ajalehed ei tohtinud seda avaldada ega kommenteerida.“ – Ö. Elango, A. Ruusmann, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast, lk. 296.

⁶⁷ ERA, f. 1093, n. 1, s. 131, l. 1171, 1177–1178.

⁶⁸ Pätsi argumendid leidsid toetust riigitruus ajakirjanduses ja tema kõne kuulajate seas. Nt. alapealkirjad: „Neli endist riigivanemat teevad Eestit välisilma ees sihilikult maha“ ja „Häbi neile!“ – Uus Eesti, 09.11.1936, lk. 1.

⁶⁹ Politsei ettekanded oktoober–detsember 1936 – ERA, f. 949, n. 1, s. 35.

listest ohtudest, mis võivad järgneda, kui nat-
side toetajate valitsus saab võimule.” Samuti
vihjas Callienne, et rahulolematuse tõeliseks
põhjuseks on osade poliitikute võimust kõrvale
jäämine.⁷⁰ Laurence Colliere *Foreign Office*’ist
avaldas ettekannet kommenteerides imestust,
et tööparteilane Kukk ja veendunud demo-
kraat Tõnisson sidusid ennast ettevõtmisega,
mis võib vaid julgustada fašiste [s. t. vabadus-
sõjalasi – P. K.].⁷¹

Nagu selgub NSV Liidu Tallinna saat-
konna 1. sekretäri Janis Kljavini päeviku
sissekandest 9. oktoobrist 1936, oli saatkon-
nale riigivanemate (nimetatakse Tõnissoni,
Kukke ja Teemanti) märgukirja koostamine
juba ette teada. Märgukirja autorid ei lootvat
mingeid tulemusi, kuid teevad seda, et õigus-
tada ennast demokraatliku avalikkuse ees.⁷²
2. novembril 1936 vestles Kljavin tõlkija ja
publitsisti Bernhard Lindega, kelle andmetel
oli märgukiri koostatud endiste riigivanemate
koosolekul, kus osalesid ka August Rei, Jüri
Jaakson ja Friedrich Akel. Rei ja Jaakson ole-
vat tekstiga põhimõtteliselt nõustunud, kuid
keeldunud „teenistuslikel kaalutlustel” alla
kirjutamast, Akel oli olnud sellele ka põhi-
mõtteliselt vastu.⁷³

Riigivanema dekreediga 20. oktoobrist
1936 kehtestatud Rahvuskogu moodustamise
seaduse⁷⁴ kohaselt tuli Rahvuskogu esimene
koda valida 80 ühemandadilises ringkonnas.
Kandidaatide esitamise õigus oli vähemalt
sajal samas valimisringkonnas elaval hääle-
õiguslikul kodanikul. Teise koja liikmeteks
said järgnevalt loetletud institutsioonide esi-
najad: kaks kohtute, seitse kohalike omava-
litsuste, kolmteist majanduslike ja kutseliste
omavalitsuste, üks vähemusrahvuste kultuur-
omavalitsuste, kaks ülikoolide, kaks Kaitse-
liidu, üks vabadusristi kavaleride ning kaks
kirikute esindajat, kellele lisandus kümme
riigivanema poolt määratud liiget.⁷⁵

Autoritaarreežiim ei pidanud ise kinni
Rahvuskogu moodustamise seadusest, mille
järgi võisid kandidaate esitada vaid eraisi-
kud. Valitsuse toetajad läksid valimistele nn.
seltskondlike komiteedena, mille loomine
toimus ülalt-alla initsiatiivi realiseerimisena
riigi, maakondade ning linnade, alevite ja
valdade tasandil. Kohalikud komiteed pidid
juhtnööride kohaselt koosnema Isamaaliidu
osakonna esimehest, Kaitseliidu allüksuse
pealikust ja kohaliku omavalitsuse esinda-
jast.⁷⁶ Eesmärgiks seati valitsust toetava pro-

⁷⁰ Gallienne Monsonile 10.11.1936 – TNA FO 371-20304 l. 98–98p, N 5691-29-59.

⁷¹ Samas, l. 97–97p.

⁷² AVPRF 0154-29-42-8 l. 182.

⁷³ Samas, l. 210. Eelnevaga lähevad kokku märkmed Eduard Laamani päevaraamatus: Pöördumise initsiaatoriks oli Ants Piip, väga aktiivselt toetas seda ka Jaan Tõnisson. Jüri Jaakson toetas küll teksti põhimõtteid, kuid jäi riigiametnikuna allakirjutamisest kõrvale. Pärast märgukirja esitamist olevat seda kommenteerinud Eenpalu ja võrrelnud Riigikogu juhatause märgukirjaga enne 1936. aasta rahvahääletust – mõlema puhul olevat tegemist ajaloolise dokumendiga iseenda õigustuseks. Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940. – Akadeemia 2004, nr. 1, lk. 222–223, nr. 2, lk. 450.

⁷⁴ RT 1936, nr. 81, art. 654.

⁷⁵ Enne 1934. aasta riigipööret tegutsesid kutsealastest omavalitsustest vaid Kaubandus-Tööstuskoda ja Põl-
lutöököda. Iga järgneva kutsekoja asutamise aluseks oli riigivanema dekreediga kehtestatud eriseadus. Osa
kutsekodasid, nn. kõrgelt kvalifitseeritud kutsete kojad (arstid, insenerid jne.), olid võrdlemisi sõltumatud.
Arvukama liikmeskonnaga kutsealased esindavad kojad (käsitöölised, majaomanikud jne.) olid suuremas
sõltuvuses nende üle järelevalvet teostavast ministrist. Enamiku kodade esindajate valimine Riiginõukogusse
toimus vastavat valdkonda kureeriva ministri kontrolli all. Vt. V. Peep. Eesti Vabariigi 6. Riigikogu (1938–1940)
ning tema poliitiline ja õiguslik taust, lk. 34, 36.

⁷⁶ Kõik loetletud institutsioonid olid rohkemal või vähemal määral võimude kontrolli all. Kaitseliit ja kohalikud
omavalitsused olid selleks ajaks vabadussõjalastest ja nende toetajatest puhastatud. Kohtu- ja siseministri
22.03.1934 otsusega nr. 2388 (RT 1934, nr. 26, art. 202) tühistati 1934. aasta jaanuaris toimunud valimistel
Eesti Vabadussõjalaste Liidu ja Vabadussõjalaste Rahvaliidumise nimekirjadest valitud kohalike volikogude
saadikute ja täitevorganite liikmete volitused. Puhastuse kohta Kaitseliidu ridades täpseid andmeid ei ole, sest
organisatsiooni dokumendid on suures osas hävinud. Olavi Punga hinnangul on publitseeritud materjalide ja
statistika alusel tõenäoline, et puhastus toimus ka seal. Vt. O. Punga. 1934. aasta pöörde mõju Kaitseliidule.
– Tuna 2009, nr. 3, lk. 92–94.

paganda tegemine valimiste eel ja ühiskandidaadi ülesseadmine, kes pääseks Rahvuskogu esimesse kotta ilma hääletamiseta.⁷⁷

Põhiseaduse uuendamisel hoidis silma peal politsei, kellele oli tehtud ülesandeks koguda informatsiooni rahva meeleolude ja Rahvuskogu valimiste kampaania läbiviimise kohta.⁷⁸ Ettekannetest selgus, et lähenevatesse valimistesse suhtus rahvas üldiselt apaatselt ja seostas seltskondlikke komiteesid, kui ainsat organiseeritud jõudu, põhjendatult valitsusringkondadega. Kuigi valimistel ei olnud poliitiliste ühenduste osalemine lubatud, arutati kandidatuure ikkagi endiste erakondade keskselt ja üksikisikute poolt toimus vaid kandidaatide ülesseadmise vormistamine.

Ettekannetest selgub üheselt Isamaaliidu seos seltskondlike komiteede moodustamisega, milles osalejad olid väga rahul konkurentidele tehtavate takistustega. Suurem ebaselgus ja otsustamatus valitseski viimaste seas, samas kui Isamaaliit ja seltskondlikud komiteed tegutsesid valimiste eel organiseeritumalt. Opositsioon valdavalt boikoteeris valimisi, pannes siiski välja üksikuid vastaskandidaate.⁷⁹

Rahvuskogu esimese koja valimised toimusid 12.–14. detsembril 1936. Valitseva kursi toetajad saavutasid absoluutse võidu, sest 50 valimisringkonnas oli esitatud vaid valitsuse platvormi toetav kandidaat, kes tunnistati

seaduse kohaselt võitjaks ilma hääletamiseta.⁸⁰ Opositsionääridest Rahvuskogu liikmeid on teada neli: esimesse kotta osutus ainsana valituks vabadussõjalane Oskar Lõvi, komplekteeritud teise koja liikmeteks said Tartu Ülikooli esindajana Ants Piip, Tööliskoja poolt Oskar Koplus ning Maatööliste ja Väikemaapidajate Koja poolt Juhan-Friedrich Post.⁸¹ Teise koja riigivanema poolt nimetatud saadikuks saamise ettepanek tehti ka Jaan Tõnissonile. Tema tingimus oli, et koostatav põhiseadus kiidetaks heaks rahvahääletusel. See nõue oli vastaspoolele vastuvõetamatu ja nii ei andnud Tõnisson nõusolekut.⁸² Seega oli opositsioon teatud tingimustel valmis minema Pätsiga koostööle, kuid esitatud demokraatlikud nõudmised olid valitsusele vastuvõetamatud.

NSV Liidu Tallinna saatkonna 1. sekretäri Kljavini ettekandes 18. detsembril 1936 välis- asjade rahvakomissarile Maksim Litvinovile nenditakse, et opositsiooni boikott jäi tulemusteta. Elanikkonna enamus ei saanud sellest üldse teada, sest boikotiga ühinenutel (keskerakondlased, asunikud, sotsialistid ja kommunistid) puudusid häälekandjad. Lendlehti, kuigi vähesel hulgal, suutsid valmistada vaid kommunistid. Samuti arvas opositsioon, et väljendab vastasseisu oma kandidaatide esitamata jätmisega, kuid see avaldas teatud mõju vaid Tallinnas ja Tartus.⁸³

Suurbritannia Riia saatkonna 1936. aasta

⁷⁷ Andmed pärinevad Elva seltskondliku komitee moodustamist käsitlevast toimikust Elva Linnavalitsuse arhiivifondis – ERA, f. 2951, n. 1, s. 259. Andmed nn. seltskondlike komiteede moodustamise ja tegevuse kohta on väga piiratud.

⁷⁸ Politseivalitsuse abidirektori 14.10.1936 täiesti salajane ringkiri prefektidele ja Poliitilise Politsei komissaridele – ERA, f. 949, n. 1, s. 35, l. 2–2p.

⁷⁹ ERA, f. 949, n. 1, s. 35. Toimik sisaldab agentide ettekandeid Poliitilise Politsei komissarile ja viimase koond- ettekandeid Politseivalitsuse abidirektorile, samuti rajoonide konstaablite ettekandeid politseijaoskondade komissaridele ja nende ettekandeid maakondade prefektidele 1936. aasta oktoobrist kuni detsembrini. Andmeid koguti kõigi poliitiliste jõudude, k. a. Isamaaliidu ja seltskondlike komiteede kohta. Toimikust jääb ebaselgeks, kellele veel peale siseminister Eenpalu kui loogilise adreassaadi edastas Politseivalitsus kogutud informatsiooni.

⁸⁰ Rahvuskogu esimese koja kandidaatide nimekirjast selgub, et vaid 30 valimisringkonnas 80-st oli esitatud rohkem kui üks kandidaat – RT Lisa 1936, nr. 99.

⁸¹ V. Peep. Eesti Vabariigi 6. Riigikogu (1938–1940) ning tema poliitiline ja õiguslik taust, lk. 16.

⁸² O. Mänd. Jaan Tõnisson perioodil 1934–1938. – Akadeemia 1938, nr. 8, lk. 484; Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940. – Akadeemia 2004, nr. 2, lk. 459. Laamani järgi oli Tõnissoni tingimuseks ka kaitseseisukorra kaotamine ja erakondade tegevuse taastamine. Järelikult kordas Tõnisson riigivanemate märgukirjas esitatud nõudmisi.

⁸³ AVPRF 05-16-124-136 l. 256.

aruandes kirjutatakse Pätsi kohta, kes 1934. aastal kogu võimu enda kätte koondas: „Sel-line kurss otse loomulikult annab põhjuse kaebusteks, kuid enamus inimestest saab aru, et Päts oli tark seda kurssi võttes ja see oli hea pärast ja oma riigi ohutuse huvides. Päts ei taha seda diktaatorlikku võimu, ta ei taha jääda riigipeaks [– –].” Rahvuskogu esimese koja valimiste kohta märgitakse, et paljudes ringkondades esitati vaid üks kandidaat – valitsuse oma. Kandidaatidele antud häälte hulk oli väike, rikutud sedelite arv aga suur. Rahvuskogu esimene koda vaevalt esin-dab avalikku arvamust.⁸⁴

Rahvuskogu ja põhiseadus

Rahvuskogu mõlemad kodusid ühendava üldkoosoleku avaistung toimus 19. veebruaril 1937. Rahvuskogu kokukord⁸⁵ oli demokraatlik, kuid esimese koja valimiste ajal kehtinud piirangute, opositsiooni osalise boikoti ja teise koja komplekteerimise põhimõtete tõttu ei pääsenud rahvaesindusse piisavalt opositsiooni esindajaid, et esitada oma eel-nõu või mõjutada muul viisil Rahvuskogu tööd. Rahvuskogu üldkoosoleku teisel istun-gil 26. veebruaril 1937 otsustati võtta edasise töö aluseks samal päeval riigivanema esitatud uue põhiseaduse eelnõu. Aasta tagasi refe-rendumil rahva poolt heaks kiidetud otsuse esimest valikut – küsimust kehtiva põhisea-duse parandamisest – ei arutatud üldse.⁸⁶

Keeruline on Rahvuskogu puhul rääkida põhimõttelistest valikutest, kuigi seda üri-tatakse väita: „Rahvuskogul tuli kõigepealt

teha esimesed suuremad valikud: kas asuda kehtiva, 1933. a. põhiseaduse parandamisele või töötada välja täiesti uus põhiseadus ja kui teha viimast, kas võtta aluseks riigivanem K. Pätsi esitatud eelnõu või töötada välja oma eelnõu.”⁸⁷

Tegelikult Rahvuskogu stenogramm selliseid dilemmasid ei väljenda ja neid ei saanudki tekkida. Nimelt olid Johannes Klesment, Eduard Laaman⁸⁸ ja Hugo Kukke hakanud riigivanema initsiatiivil uue põhi-seaduse eelnõu koostama juba 1936. aasta jaanuaris enne rahvahääletuse toimumist ning selle esialgne variant valmis märtsis 1936. Detsembris 1936 moodustas Päts uue komisjoni, kuhu kuulus kolm varasemat auto-rit ning Karl Terras, Anton Palvadre ja Ado Anderkopp. Veebruaris 1937 arutati eelnõu vabariigi valitsuse koosolekul.⁸⁹ Rahvus-kogu üldkoosoleku istungitel arutelusid põhimõtteliste valikute vahel ei toimunud, teisi variante peale riigivanema eelnõu isegi ei mainitud.

Rahvuskogu tegevusel ei ole mõtet pike-malt peatuda. Jaanuaris 1936 selle kokkukut-sumise ettepanekut avalikustades Pätsi poolt lubatud laialdane valikuvabadus osutus tege-likult kujuteldavaks, sest, nagu märgitud, oli uue põhiseaduse koostamise vajadus kehtiva põhiseaduse parandamise asemel ning selle põhipunktid juba varem otsustatud riigi juht-konna kitsamas ringis.

1937. aasta suvel puhkuselt Tallinna naas-nud Briti konsul Gallienne raporteeris oma ülemustele, et vahepeal ei olnud toimunud midagi olulist ja tegevust jätkava Rahvuskogu suhtes tuntakse vaid apaatsust. Tema sõnul

⁸⁴ Monson Edenile 11.02.1937. – TNA FO 371-21060 l. nummerdamata, N 1188-792-59.

⁸⁵ Antud riigivanema dekreediga 03.02.1937 – RT 1937, nr. 10, art. 82.

⁸⁶ Rahvuskogu üldkoosolekute ja põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide ühiste koosolekute stenograafilised aruanded. Tallinn, 1938, lk. 9–13. Rahvahääletusele esitatud küsimuse p. 1: „anda Riigivanemale volituse kokku kutsuda Rahvuskogu, kelle ülesandeks on vastu võtta vajalikud parandused maksvas Eesti Vabariigi Põhiseaduses või vajaduse korral töötada välja ja vastu võtta uus Põhiseadus.” (RT 1936, nr. 3, art. 21)

⁸⁷ K. Arjakas. Eesti Vabariigi põhiseadustest. – Põhiseaduse tulek, lk. 31–32.

⁸⁸ Laamani päevaraamatu järgi kutsus Päts teda põhiseaduse väljatöötamises osalema 1935. a. novembri lõpus. Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940. – Akadeemia 2004, nr. 1, lk. 199.

⁸⁹ Vt. J. Klesment. Uue põhiseaduse algeelnõu. – A. Mägi jt. (toim.). Põhiseadus ja Rahvuskogu, lk. 83–84. Mis puutub aruteludesse valitsuses, siis vaid 15.02.1937 Vabariigi Valitsuse koosoleku protokollis on lakooniliselt märgitud, et „arutlusel oli Eesti Vabariigi põhiseaduse kava”. Ei selgu isegi see, mida sellel ainsal teada oleval korral valitsus arutas ja otsustas. ERA, f. 31, n. 2, s. 441, l. 1.

Eesti Vabariigi uue põhiseaduse kava väljatöötamiseks moodustatud erikomisjon. Vasakult: kohtuministeriumi nõunik J. Klesment, vannutatud advokaat A. Anderkopp, riigisekretär K. Terras, peatoimetaja E. Laamann, Riigikohtu abiesimees A. Palvadre, peatoimetaja H. Kukke. 1936–1938. EFA.5-97

ei puuduta see Rahvuskogu, kes koguneb regulaarselt ja arutab entusiastlikult iga rea üle presidendi antud eelnõus, kuid rahvas ja diplomaatiline korpus on lakanud tundmast selle vastu igasugust huvi. Põhiseaduse eelnõu valmimisele peaks korra kohaselt järgnema rahvahääletus, kuid konsuli sõnul eksisteerib erinevaid arvamusi selle kohta, mis tegelikult juhtuma hakkab.⁹⁰

Uue põhiseaduse kehtestamine

Rahvuskogu üldkoosolek kiitis uue põhiseaduse teksti heaks 28. juulil 1937 ning lõpetas oma töö 17. augustil 1937. Riigivanem Konstantin Päts kuulutas oma otsusega põhiseaduse samal päeval välja, seda rahvahääletusele esitamata.⁹¹ Lisaks põhiseadusele võttis Rahvuskogu vastu ka Vabariigi Presidendi ja

Riigivolikogu valimise seadused, Riiginõukogu kujundamise seaduse, Riigikogu ajutise kodukorra ja Riigikogu töökorra seaduse ning Vabariigi Presidendi ja Riigikogu liikmete töö tasustamise seadused.⁹² Samuti võttis Rahvuskogu vastu üleminekuaja seaduse, mille kohaselt hakkas uus põhiseadus kehtima 120. päeval pärast avaldamist Riigi Teatajas, s. t. 01.01.1938. Sama seadusega loodi senisest riigipeast veelgi suuremate volitustega riigihoidja ametikoht, kes kuni uue parlamendi tööle hakkamiseni ühendas riigivanema ja peaministri volitusi 1933. aasta põhiseaduse alusel, aga alates 1. jaanuarist 1938 ka uues põhiseaduses märgitud presidendi eriõigusi. Riigihoidja õiguste hulka kuulus ka senise Riigikogu volituste lõpetamine.⁹³ Päts asus riigihoidja ametikohustuste täitmisele 3. septembril 1937, tema 29.12.1937 otsusega lõpetati senise Riigivolikogu

⁹⁰ Gallienne Monsonile 02.06.1937 – TNA FO 371-21055 I. 90, N 3006-120-59

⁹¹ RT 1937, nr. 71, art. 590.

⁹² RT 1937, nr. 71, art. 591–597.

⁹³ RT 1937, nr. 71, art. 598. Riigihoidja ametikoha loomist spetsiaalselt Pätsi ja tema liitlaste subordinatsiooni järgides kinnitab asjaolu, et ametikoha vabanemisel enne presidendi valimist saanuks uueks riigihoidjaks sõjavägede ülemjuhataja ehk kindral Laidoner (1937. aasta põhiseaduse järgi on presidendi asendajaks aga peaminister).

Esti Vabariigi riigivanem Konstantin Päts kirjutab 17.08.1937 Kadrioru lossis alla Rahvuskogu poolt vastu võetud põhiseadusele ja selle elluviimise seadustele. Seisavad vasakult: peaministri asetäitja K. Eenpalu, majandusminister K. Selter, teedeminister O. Sternbeck, Rahvuskogu II koja abiesimees A. Palvadre, I koja abiesimees J. Kristelstein, riigivanema esindaja Rahvuskogus J. Klesment, sõjavägede staabi ülem kindralmajor N. Reek, välisminister Fr. Akel, põllutöominister N. Talts, rahvuskogu I koja abiesimees H. Lauri, sõjaminister kindralmajor P. Lill. Laua juures seisab riigisekretär K. Terras. Foto: A. Kalm. EFA.2.0-27599

gikogu volitused alates 1. jaanuarist 1938.⁹⁴

Riigikogu juhatus saatis 16. augustil 1937 (s. t. päev enne põhiseaduse väljakuulutamist) riigivanemale oma teise märgukirja. Selles juhiti tähelepanu, et vaatamata vastuolule põhiseadusega kutsus riigivanem kokku Rahvuskogu, mis koostas uue põhiseaduse eelnõu ja võttis vastu veel kaheksa seaduseelnõu, aga jättis otsustamata põhiseaduse kehtima paneku korra, kuna see ei kuuluvat Rahvuskogu kompetentsi. Riigikogu juhatus märkis, et vaatamata sellele, kes uue põhiseaduse eelnõu

koostas, oleks selle kehtima panek ilma rahvahääletuseta ilmne põhiseaduse rikkumine, milleks ei anna alust ka 23.–25. veebruaril 1936 toimunud rahvahääletuse otsus. Samuti protesteeris Riigikogu juhatus üleminekuaja seadusega riigihoidjale antud õiguse vastu lõpetada Riigikogu V koosseisu volitused, mis võimaldaks vähemalt ajutiselt kaotada parlamentaarse korra ja läheks vastuollu põhiseadusega, mille kohaselt senise Riigikogu liikmete volitused kestavad kuni uue Riigikogu valimiste tulemuste väljakuulutamise päevani.⁹⁵

⁹⁴ RT 1937, nr. 103, art. 841. Selle otsuse seaduslikkus on väga küsitav. 1937. aasta põhiseaduse järgi algasid Riigivolikogu ja Riiginõukogu uue koosseisu volitused valimistulemuste väljakuulutamise päevast ja samas lõppesid eelmise koosseisu volitused (§68, §86). 1933. aasta põhiseaduses räägiti vaid Riigikogu volituste algusest (§39), kuid eelmise koosseisu volituste lõpu aega ei sätestatud. Sama põhiseaduse rakenduseeskirja järgi lõppesid senise Riigikogu volitused uue Riigikogu volituste algusega (§ 3–4). Ükski põhiseadus ei andnud riigivanemale õigust Riigikogu volitusi lõpetada.

⁹⁵ ERA, f. 31, n. 4, s. 970, l. 87–87p. Sama kirja koopia asub ka Riigikogu juhatuse kirjavahetuse kaustas – ERA f. 80, n. 5, s. 1664, l. 8–8p. Riigikogu juhatuse 16.08.1937 otsusega saadeti ärakirjad juhatuse 15.01.1936 ja 16.08.1937 märgukirjadest kõigile Riigikogu liikmetele. Ainsana on säilinud Jaan Tõnissoni vastus, kes teatas ühinemisest kõigi Riigikogu juhatuse seisukohtadega ja avaldas lootust, et samuti arvavad ka kõik ülejäänud saadikud (samas, l. 9, 14).

Ei ole teada, et Päts oleks kriitikalreageerinud.

7. septembril 1937 Riigikogu juhatuse poolt heaks kiidetud kolmas seletus konstateeris, et riigivanem on 3. septembril 1937 Riigi Teatajas välja kuulutanud uue põhiseaduse ja selle elluviimiseks vajalikud seadused. Juhiti tähelepanu, et Riigikogu juhatuse järelevalve all ei ole toimunud rahvahääletust põhiseaduse heakskiitmiseks, samuti ei ole Riigikogu juhatus esitanud riigivanemale väljakuulutamiseks ühtegi seadust, mis avaldati nimetatud Riigi Teatajas. Seega on nende seaduste väljakuulutamisel rikutud põhiseadust.⁹⁶

Märgukirjadel ei olnud tulemusi. Vaatamata kolme märgukirja saatmisele jäi Riigikogu juhatuse tegevus parlamendi õiguste ja demokraatia kaitsel Eestis väheefektiivseks. Näiteks õigusteadlane Artur Mägi nendib, et pärast erakorralise istungjärgu lõpetamist 1934. aasta oktoobris ei kasutanud Riigikogu talle põhiseadusega antud õigust koguneda korraliseks istungjärguks iga aasta oktoobri esimesel esmaspäeval.⁹⁷

Info Riigikogu juhatuse kriitikast taas kord avalikkuse ette ei jõudnud. Päts vaid vihjas kõnes Rahvuskogu üldkoosoleku viimasel istungil 17. augustil 1937, et on inimesi „rahva hulgas ja ka siin“, kes juhivad tähelepanu toimunu ebaseaduslikkusele. Samas kõnes tões riigivanem ka ise, et uue põhiseaduse kehtestamisel „võivad seaduses peensused olla, mis kõik ei ole täidetud“ ning „põhiseaduse järgi ei saa Teie [s. t. Rahvuskogu – P. K.] oma otsust rahvahääletusele panna“. Enda õigustuseks viitas Päts 1936. aasta rahvahääletuse otsusele: „Ja ükski võim riigis, ka rahvas

ise, ei taha enam uut [põhiseaduse – P. K.] vastuvõtmise toimetamist endale võtta. Kui rahvas oleks tahtnud seda teha, siis oleks ta seda oma [1936. a. veebruari referendum – P. K.] otsuses ka väljendanud.”⁹⁸ Valitsuse seisukohti kajastav ajaleht Uus Eesti põhjendas, et 1936. aasta rahvahääletuse otsusega anti Rahvuskogule mandaat nii põhiseaduse väljatöötamiseks kui ka vastuvõtmiseks ja seega ei ole uut rahvahääletust enam vaja.⁹⁹

Ühe argumendina, miks Rahvuskogu poolt välja töötatud põhiseadus ei vajavat teistkordset rahva heakskiitu, viidati samas artiklis ka 1936. aasta veebruaris rahvahääletusel Rahvuskogule antud detailsetele juhtnööridele põhiseaduse sisu kohta. Nn. juhtnöörideks oli 1936. aasta rahvahääletuse otsuses aga tegelikult vaid lühike deklaratsioon: „et põhiseaduse parandamisel või uue põhiseaduse väljatöötamisel tuleb rahvuskogul võtta juhtnööriks, et Eesti jääb rahvalitsuslikul alusel valitsetavaks vabariigiks, kus kõrgeim võim on rahva käes ja et Eesti riiki juhivad valitav riigipea tema poolt ametisse kutsutava valitsuse ning kahekojalise rahvaesinduse tasakaalustatud koostööl”¹⁰⁰.

Poliitilise Politsei poolt 1937. aastal kogutud informatsioon rahva meeleolu kohta näitas, et hoolimata uue põhiseaduse koostamisest suhtus rahva enamus poliitikasse apaatselt: põllumehed olid eluga rahul tänu soodsale majanduskonjunkturile, kuigi laitsid Poola põllutöölise Eestisse toomist, linnaelanikud muretsesid elukalliduse tõusu pärast, opositsiooni esindajad aga kadusid vaikiva massi hulka ja kartsid oma seisukohti avalikult väljendada. Uues põhiseaduses riigipeale ette nähtud volitusi peeti kehtiva

⁹⁶ ERA, f. 80, n. 5, s. 282, l. 272. Riigikogu juhatuse dokumentidest ei selgu, kas ja kellele see seletus saadeti ning milliseid reaktsioone see kaasa tõi. Riigihoidja otsuses põhiseaduse väljakuulutamise viidatakse otsuse õigusliku alusena põhiseaduse §53 lg. 1-le, mis ütleb: „Riigikogu poolt või rahvahääletamisel vastuvõetud seadused esitab Riigikogu juhatus Riigivanemale väljakuulutamiseks.” Samas ei olnud Riigikogu poolt ega rahvahääletusel põhiseadust vastu võetud ega olnud ka Riigikogu juhatus seda riigivanemale esitanud. Tõenäoliselt sai just see vastuoluline juriidiline konstruktsioon Riigikogu juhatuse viimase reaktsiooni põhjuseks.

⁹⁷ A. Mägi. Kuidas valitseti Eestis. Stockholm, 1951, lk. 92. 1933. aasta põhiseaduse §41: „Riigikogu korralised istungjärgud algavad igal aastal oktoobri esimesel esmaspäeval [– –].”

⁹⁸ Rahvuskogu üldkoosolekute ja põhiseaduse eelnõu-osade komisjonide ühiste koosolekute stenograafilised aruanded, lk. 38–42.

⁹⁹ Täna oodata otsust: Kuidas pannakse põhiseadus maksma. – Uus Eesti, 17.08.1937, lk. 1.

¹⁰⁰ Rahvahääletusele esitatud otsuse punkt 2 (RT 1936, nr. 3, art. 21).

1933. aasta põhiseadusega võrreldes veelgi diktaatorlikumaks. Samuti nuriseti, et põhiseaduse eelnõu ei panda rahvahääletusele ja hoolimata Rahvuskogu komisjonides pisisajade üle debateerimisest kiidetakse lõpuks ikka põhiosas heaks Pätsi esitatud eelnõu. Igasugust organiseeritud kriitikat vaigistas aga lootus kiiremast naasmisest nn. normaaloludesse.¹⁰¹

Demokraatia peatse taastamise lootused ei täitunud, kuigi Eduard Laamani päeva- raamatu sissekande kohaselt 13. oktoobrist 1936 oli Kaarel Eenpalu lubanud, et koos uue põhiseaduse valmimisega lahendatakse ka erakondade tegevuse küsimus.¹⁰² Juba mõni päev pärast põhiseaduse avaldamist Riigi Teatajas ilmus ajakirjanduses „grupi Rahvuskogu liikmete” nimel üleskutse, et kuni uue põhiseaduse elluviimiseni, sh. parlamendi moodustamiseni, parteide tegevust ei taastataks.¹⁰³ Samal arvamusel oli Isamaaliidu III kongressil 6. detsembril 1937 ka Päts, öeldes, et lähenevatel Riigikogu valimistel parteide osalemist ei lubata: „Ei ole aga veel aeg, kus suudaksime erakondade tülitsemise enese peale võtta, seepärast et uue põhiseaduse järgi ei ole meie tarvilikke asutusi ellu kutsunud. [– – –] Seepärast ettevaatuse pärast ei ole need valimised niisugused, nagu järgmised võivad tulla [– – –].”¹⁰⁴ Peaministri asetäitja Kaarel Eenpalu kutsus üles minema Riigivolikogu valimistele ühiselt Põhiseaduse Elluviimise Rahvarindena,¹⁰⁵ mille moodustamise põhimõtted ja eesmärk olid sarnased Rahvuskogu valimistel kasutatud nn. seltskondlike komiteede mudelile.

Artikli viimane tsitaat pärineb Suurbriannia Tallinna konsulaadi aruandest Eesti kohta 1937. aastal: „Eesti uus põhiseadus

jõustub 01.01.1938. Nõnda lõpeb nelja-aastane diktaatorliku valitsuse periood ja algab järjekordne demokraatliku valitsemise katse. Tagasipöördumist põhiseaduslikule valitsemisele tervitavad paljud kui tagasipöördumist demokraatia juurde, kuid entusiasmi vähendab kahtlus, kas võim loovutatakse vabatahtlikult.”¹⁰⁶

Kokkuvõte

Tagantjärele teame, et optimistide ootused ei täitunud. Uue põhiseaduse jõustumine 1. jaanuaril 1938 ei tähendanud, et seal sätestatud demokraatlikke vabadusi oleks riigi juhtkond võimaldanud Eesti kodanikel kasutada suuremas ulatuses kui 1933. aasta põhiseaduse puhul, milles samuti olid kirjas kõik kodanike põhiõigused. Kuna 1934. aasta riigipöörde järel piiratud demokraatiat ei taastatud ka pärast uue põhiseaduse jõustumist, siis järelikult ei olnudki seda kavas lähemal ajal taastada. Sest süüdistused, et 1933. aasta põhiseadusega riigipea kätte koondunud võim lubaks demokraatiat kuritarvitada, ei saanud uue põhiseaduse jõustumise järel olla enam aktuaalsed. Järelikult ei olnud 1937. aasta põhiseaduse kehtestamise eesmärgiks demokraatliku riigivalitsemise taastamine, vaid senise autoritaarse režiimi edasikestmine vormiliselt demokraatlikuma reformitud fassaadi lisamisega.

Artiklis kirjeldatud põhiseaduse koostamise protsessist selgub, et lisaks erakondadele, kellest ametlik propaganda oli teinud Eesti 1930. aastate alguse sisepoliitilise kriisi peamised süüdlased, suhtusid võimu haaranud poliitikud üleolevalt ka rahvasse, kelle

¹⁰¹ Poliitilise Politsei komissari Tallinnas ettekanded Politseivalitsuse abidirektorile 1937. a. aprillist 1938. a. märtsini – ERA, f. 949, n. 1, s. 36.

¹⁰² Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940. – Akadeemia, 2004, nr. 2, lk. 445. Tuleb märkida, et erakondade küsimus oli lahendamata ka veel 1940. aastal. Ka põhiseaduse eelnõu rahvahääletusele panemise küsimuses esines Laamani järgi riigi juhtkonnas erinevaid arvamusi. Nagu erakondade taasloomise küsimuses, ei viinud ka need kuhugi.

¹⁰³ Uue põhiseaduse elluviimine peaks toimuma kodurahu õhkkonnas. – Uus Eesti, 07.09.1937, lk. 5.

¹⁰⁴ Uus Eesti, 06.12.1937, lk. 1–2.

¹⁰⁵ Rahvarinne põhiseaduse elluviimiseks. – Uus Eesti, 06.12.1937, lk. 4; Üleskutse Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinde loomiseks esitatu Isamaaliidu III kongressi resolutsiooniga 06.12.1937 – samas, lk. 5.

¹⁰⁶ Gallienne Edenile 01.01.1938. – TNA FO 371-22226 I. nummerdamata, N 155-155-5.

huvides nad väitsid end tegutsevat. 1936. aasta veebruaris toimunu nimetamine rahvahääletuseks on tinglik, sest alternatiive otsustamiseks esitatud plaanile ei olnud – peaministri asetäitja ja siseminister Kaarel Eenpalu oli ju eelnevalt teatanud, et selle elluviimist jätkab valitsus ka rahva toetuseta ning rahvahääletuse läbikukkumist ei loeta valitsusele umbusalduse avalduseks. Kirjeldatud põhiseaduse muutmise protsess oli demokraatlik ja seaduslik vaid fassaadilt. Sellepärast oligi selle realiseerimine võimalik vaid autoritaarses riigis, kus valitsus kontrollis kogu poliitilist protsessi ja kommunikatsiooni ning opositsiooni tegevus oli takistatud.

Rahvuskogu roll 1937. aasta põhiseaduse koostamises oli tagasihoidlik ning piirdus riigi juhtkonna siseriingis tehtud põhimõttelistes otsustes pisidetallide muutmise ja otsuste kinnitamisega. Ebademokraatlikult valitud Rahvuskogult juhtkond enam ei eeldanudki.

Valitsuse proaktiivse tegevuse kõrval jättis vastasrinna tegevus passiivse ja koordineerimatu mulje. Riigikogu leppis vaikides enda laialisaatmisega 1934. aastal ning kuigi keelustatud opositsioonierakonnad üritasid 1936. aastal boikoteerida Rahvuskogu valimisi, oli sellel ajakirjandusele juurdepääsu puudumise tõttu väga piiratud mõju. Ka tuntuim opositsiooni aktsioon, nn. riigivanemate märgukiri, tõi minimaalseid tagajärgi. Tundub, et endised erakonnad olid valinud äraootava taktika lootusega kohe-kohe naasvatele nn. normaaloludele. Seda lootust toitsid ka riigi juhtkonna regulaarsed, kuid alati täitmata jäetud lubadused. Passiivsetest endistest erakonnapoliitikutest eristusid taas kord vabadussõjalased, kes 1935. aastal üritasid haarata poliitilise initsiatiivi uue rahvahääletuse korraldamisega. Selle läbikukutamisel katsetasid aga korraldada riigipöörde, et taastada demokraatia (nii võib seda nimetada pärast riigipööret teatavaks saanud vabadussõjalaste plaanide alusel) vägivaldsel teel.

1937. aasta põhiseaduse koostamise taustal on jälgitavad ka ühe meie suurimaks liitlaseks peetud riigi huvid. Suurbritannia välisesindajatel ja *Foreign Office*'il oli nendevahelise infovahetuse põhjal tugevaid

kahtlusi Eestis toimuva demokraatlikkuse ja seaduslikkuse kohta. Samas leidsid britid, et reformid on kasulikud nii neile kui eestlastele, sest kõik toimub, kahjuks küll teistsuguse, aga lõppude-lõpuks ikkagi demokraatia taastamise huvides. Väga oluliseks peeti Londonis sedagi, et vabadussõjalased, keda diplomaatilises kirjavahetuses korduvalt nimetati fašistideks, ei pääseks võimule.

Ka Päts põhjendas autoritaarse valitsemise jätkamist sellega, et tegeliku demokraatia taastamise hinnaks oleks uue sisepoliitilise võitluse algus. Nii riigipea, tema liitlased kui ka nende tegevust õigustavad uurijad propageerivad äärmiselt relativistlikku suhtumist õiguskorda. Seaduste rikkumist vabandab alati viitamine erakorralistele oludele, viimaste põhjendamiseks võib kasutada kui tahes vastuolulisi ja demagoogilisi seletusi. Kuna kuni 1940. aastani ei ilmnenud märke selle kohta, et 1938. aastal Eesti Vabariigi esimeseks presidendiks valitud Konstantin Päts ja riigi valitsus kavatsesid lõpetada 1937. aasta põhiseaduses ette nähtud kodanike põhiõiguste piiramise, siis ei jää muud üle kui siduda selle põhiseaduse koostamist ja ebademokraatliku riigivalitsemise jätkumist Pätsi ja tema liitlaste võimuambitsioonidega, mida demokraatia taastamine ohustanuks.

Peeter Kenkmann

(1977)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna 2000. aastal. Magistrikraad Tartu Ülikooli Ajaloo- ja Arheoloogia Instituudist 2009. aastal. Samast aastast Ajaloo- ja Arheoloogia Instituudi doktorant. Peamine uurimisteema: Eesti 1930. aastate sisepoliitika, eriti 1934. aasta riigipööre ja selle järel kujunenud autoritaarne režiim.

Ühe vekslu võltsimise lugu: ääremärkus 1940. aasta juulivalimiste juurde

Indrek Paavle

Taust: valimislavastus ja Jüri-Rajur Liivak

1940. a. juulivalimisi on teadus- ja populaarteaduslikus kirjanduses põhjalikult käsitletud, aga ometi on vähe tähelepanu pööratud ühele detailile. Nimelt küsimusele: miks jäeti Eestis valimistele kandideerima üks vastukandidaat ja millist rolli mängis seejuures tema vastu tõstetud kriminaalsüüdistus? Sellesse probleemi püüangi käesolevas artiklis süveneda, võttes appi seni kasutamist mitte leidnud arhiividokumendid Jüri-Rajur Liivaku kriminaalasja materjalide näol.

Et juulivalimistest on piisavalt kirjutatud, sobib siinkohal piirduda põgusa ülevaatega.¹ Pärast seda, kui NSV Liit oli Eesti 1940. aasta juunis okupeerinud, sooviti jätta mulje toimunu õiguspärasusest. Ümberkorraldused toimusid Moskva emissari Andrei Ždanovi juhtimisel ja püüti arvestada kehtivaid seadusi, mis aga polnud alati võimalik. Lavastuse oluliseks osaks olid parlamendivalimised, mis kuulutati välja 5. juulil ning toimusid seadusega ette nähtud etteteatamistähtaega eirates 14.–15. juulil. Uute võimude poolt moodustati valimisblokk Eesti Töötava Rahva Liit (ETRL), kuhu püüti koondata lajualseid või kuulekaid inimesi. Uskudes demagoogilist lubadust vabade valimiste

kohta, seadsid rahvuslikud ringkonnad üles oma „vastukandidaadid”. Otsitud põhjustel ja seadusi eirates tühistati nende kandidatuurid või sunniti kandidaadid ähvardustega loobuma nii, et valimistele pääses lõpuks ainult üks opositsiooniline kandidaat. Suurem osa rahvast hirmutati propagandaga libavalimistel osalema ning võltsiti ka tulemusi. Kokkuvõttes saavutas okupatsioonivõim soovitud tulemuse – „valitud” parlament oli kuulekas ning täitis ilusasti oma ülesande: kuulutas Eestis välja nõukogude võimu ja esitas avalduse Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu liikmeks astumiseks.

Ainsa vastukandidaadina valimistel osalenud Jüri-Rajur Liivak ongi käesoleva loo peategelane. Liivak (1912–2000) oli üpris tuntud isik, Harjumaa Rae valla suurtalunik, kes osales aktiivselt ühiskondlikus ja poliitilises elus ning oli muu hulgas üks taarausuliste eestkõnelejaid. Pärast talu pärisperemeheks saamist 1936. aastal läks majapidamine ülesmäge ja talu aastakäive kasvas kiiresti 2000 kroonilt 20 000 kroonini. Seda eluperioodi kuni 1940. aasta suveni on Liivak ise nimetanud „oma elu kõige õnnelikumaks ja tulemusrikkamaks”.²

Liivak oli ka poliitiliselt aktiivne, tegutses agaralt Tallinna Ümbruse Talupidajate Ühingu, toimetas selle väljaannet Tallinna Ümbruse Põllumeeste Tähttraamat ja kandideeris ühingu esindajana 1938. aastal Riigivolikogu valimistel. Seda küll edutult, jäädes 18. valimisingkonnas nelja kandidaadi seas 500 häälega viimaseks. Osana valimiskampaaniast andis Liivak välja neli numbrit ajalehte Repälä.³ Sellega seoses sattus Liivak pahuksisse autoritaarse režiimiga – politseivalitsuse direktori otsusega karistati teda demagoogia eest 50-kroonise trahviga, põhjuseks Repäläs avaldatud kirjutus, milles Tallinna keskmieiereid ja AS Võiekspordi süüdistati talupidajate-vaenulikus piimanduspoliitikas.⁴ See ei jäänud Liivaku

¹ Põhjalikku käsitlust valimiste kohta vt.: I. Paavle. Anneksioon. – Sõja ja rahu vahel. Koguteos. II köide. Esimene punane aasta. Tallinn, 2010, lk. 127–144.

² J.-R. Liivak. Palve põllu eest. Mälestusi käidud eluteelt. Tallinn, 1991, lk. 60, 84.

³ Repälä. Tallinna ümbruse põllumeeste häälekandja. Väljaandja ja vastutav toimetaja J. Liivak; Eesti Vabariigi 21. aasta tähttraamat 1938. a. Toimetanud J. R. Liivak. Tallinn, 1937.

⁴ Sisekaitseülema toimik Jüri-Rajur Liivak’u karistamise asjas ajakirjas „Repälä” avaldatud demagoogiliste väljenduste ja ässituste pärast „Võiekspordi” kohta, 1938, ERA, f. 852, n. 1, s. 2561; vt. ka: J. Sooberg. Kes peavad ehitama Tallinna keskmieierei? – Repälä 1938, nr. 2, lk. 2–4.

ainsaks kokkupuuteks kohtuvõimuga. 16. jaanuaril 1940 mõistis Tallinna 10. jaoskonna jaoskonnakohtunik Liivaku süüdi kriminaalseaduse (KrS) §495 p. 3 alusel auhaavamise eest, määrates karistuseks üks kuu vangimaja tingimisi kolmeaastase katseajaga.⁵ Püüdmata seda kuidagi järgnevaga seostada, tuleb siiski tõdeda, et kehtiv tingimisi karistus tähendas, et 1940. aastal pääses Liivak isegi kergesti.

1940. aasta juulivalimistel kandideerimine oli noore hakkaja mehe jaoks, kel oli valimistel osalemise kogemus, igati loomulik käik. Koduringkonnas kandideerides sai ta ametlikult 3303 häält ega osutunud valituks. Vähe sellest, temale antud hääled liideti rärgelt seadust rikkudes tema vastase, ETRL-i kandidaadi Artur Saksa häältega.⁶ Sarnaselt mitmele teisele kandidaadile üritati Liivakut valimiste eel ähvarduste ja meelitusetega osalemisest loobuma sundida, aga mees ei murdunud. Valimiste ajal Liivak aga arreteriti väidetavalt fabritseeritud vekslivõltsimise süüdistusega ja suleti vangimaja.

Siit jõuamegi küsimuse juurde, miks nii läks? Miks Ždanovil ja teistel niiditõmbajatel veel seda tsirkust vaja oli? Tegemist oli märkimisväärse erandiga, sest täpselt sama stsenaariumi järgi korraldatud Läti ja Leedu seimivalimistel ühtegi vastaskandidaati valimistele ei lastud. Et süsteem ei leidnud võimalust veel viimase vastukandidatuuri tühistamiseks, pole usutav. Kõigi teiste kandidatuuridega ju nii toimiti, tegemata numbrit sellest, kui juriidiliselt korrektne see oli või polnud. Liivaku isik ega tema valimisplatvorm polnud teistest põhimõtteliselt erinev. Pigem oli tema platvorm isegi üldsõnalisem kui mitmel teisel vastukandidaadil, kes sel ettekäändel kõrvaldati, ja nii poleks tema valimistelt kõrvale jätmise saanud olla

kuigi keeruline.⁷ Aga esmalt vaatame, milliseid seletusi pakuvad senised käsitlused.

Retseptioon

Ainukese vastukandidaadi probleemi mainitakse vähestes käsitlustes ning veel vähem on püütud seda selgitada. Sovetlik ajalookirjutus vaiks vastukandidaadi maha, nentides, et „tagurlikele elementidele ei antud võimalust valimistel oma kandidaate esitada”.⁸ Hiljem on küsimusele äramainimise korras tähelepanu pööratud. Saksa õpetlane Boris Meissner ütleb, et üks kommunistide ja vasakradikaalide blokki mitte kuuluv kandidaat pääses valimistele ja mainib Liivakut nimeliselt.⁹ Vene ajaloolane Jelena Zubkova nendib, et ühes ringkonnas pääses valimistele alternatiivne kandidaat.¹⁰ Kõige rohkem sõnu on küsimuse valgustamiseks kulutanud Jüri Ant, kes soliidses koguteoses ütleb: „[– –] lõpuks jäi sõelale vaid üks opositsiooniline kandidaat – Jüri-Rajur Liivak Rae vallast. Tema vastu käivitati koheselt laimukampaania, süüdistades teda kriminaalkuriteos ja koostöös eksminister Kaarel Eenpaluga.”¹¹ Tiit Made kirjutab, et ainsana kandideerima jäänud taluperemees Liivak vahistati valimiste päeval, 15. juulil, kuna ta „eestlasliku kindlameelsusega” ei loobunud kandideerimast, aga jäi siiski ellu ja pääses vangilaagrist koju 1956. aastal.¹²

Eeltoodu pole ammendav loetelu seda küsimust puudutanud raamatutest ja artiklitest, kuid võtab retseptiooni piisavalt kokku. Keegi pole kahtluse alla seadnud seda, et Liivak lavastati süüdi. Kas siis selleks, et talle kätte maksta jäärapäise kandideerimisest mitte loobumise eest või selleks, et rahvuslikku opositsiooni kompromiteerida. Tõdemus Liivaku süüdi lavastami-

⁵ Otsus, 16.01.1940. ERA, f. R-38, n. 1, s. 31, l. 23. Tegu oli toime pandud 19. oktoobril 1939. a., kohtuotsus tehtud tagaselja, aga 31. jaanuaril 1940. a. Liivakule kuulutatud.

⁶ L. Uuet. 1940. a. Riigivolikogu valimiste dokumentide saatus ja arhivaaride missioon. – Tuna 2000, nr. 3, lk. 79.

⁷ I. Paavle. Riigivolikogu moodustamine, lk. 136.

⁸ Vt. näiteks: A. Liebman. Revolutsioonilised sündmused Eestis 1940. aasta suvel. – Eesti Bolševik 1949, nr. 12, lk. 51.

⁹ B. Meissner. Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. Beiträge, 1954–1995. Hamburg, 1995, lk. 67

¹⁰ J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009, lk. 69.

¹¹ Eesti ajalugu. VI, Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoimetaja S. Vahre. Tartu, 2005, lk. 171.

¹² T. Made. Idüllist ahastuseni. 1939–41. Tallinn, 2009, lk. 490, 512.

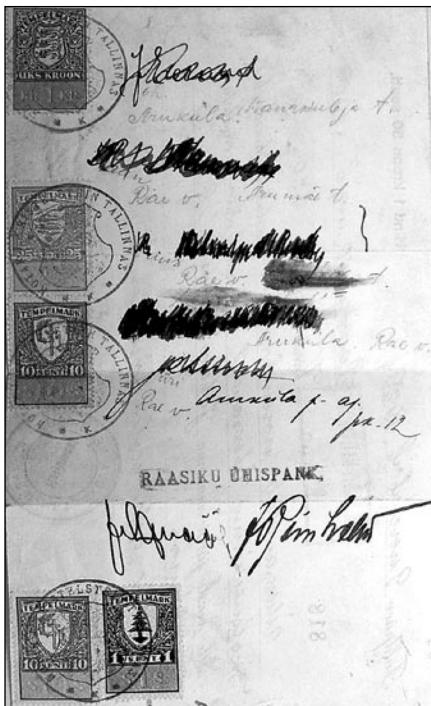

Vekslit esikül. ERA, f. R-38, n. 1, s. 31 (asitõendite ümbrik)

sest tugineb mehe enda mälestustele, mida on kirjanduses ikka ja jälle refereeritud.¹³

Liivak kirjeldab neid sündmusi mälestustes detailselt. Juba 14. juulil oli ta raadiost kuulnud, et ta olevat vangistatud vekslivõltimise pärast ja paigutatud keskvanglasse.

„Mingist võltsitud vekslit polnud mul aimugi ja ma heitsin õhtul rahulikult magama,” jätkab Liivak jutustust. Samal öösel tulid kriminaalpolitsei ametnikud talle järele, aga Liivak pääses akna kaudu põgenema. Majas korraldati läbiotsimine ja võeti muu hulgas

Vekslit tagakül. ERA, f. R-38, n. 1, s. 31 (asitõendite ümbrik)

Vekslit protestiakt. ERA, f. R-38, n. 1, s. 31 (asitõendite ümbrik)

¹³ Viimati näiteks Küllö Arjakas Maalehes: K. Arjakas. Jüri-Rajur Liivak – ägeda loomuga põllumees, kes tembeldati rahvaenlaseks. – Maaleht, 05.04.2012, lk. 46–47.

kaasa patakas väljaostetud vekslid. Järgmisel päeval mehed naasid ja arreteerisid Liivaku kahtlustatuna vekslivõltsimises. 16. juulil toimunud ülekuulamisele esitati talle süüdistus selles, et ta oli vekslil teinud number ühest seitsme ehk 150-st oli saanud 750. Allkirja oli ta võtnud 150 krooni peale, kuid vekslivõltsinud 750 peale ja nii käiku andnud. Liivak vaidles vastu, väites, et numbreid pole ümber tehtud ja sellel poleks ka mingit mõtet, sest vekslivõltsimise blankett on standardne ja 750 krooni on sellele peale trükitud. Pärast 13 kongis veedetud päeva andis uurija talle „isalikku nõu” süü üles tunnustada, sest siis lastakse koju. Nii sündiski ja see fikseeriti ka protokollis. Liivak tunnustab, et vaikus aastaid selle fakti mälestusi jutustades maha, sest lugu mõjus tagantjärelegi rängalt.¹⁴ Selline oli asjaosalise, või kui soovite ohvri, kirjeldus. Püüame seda järgnevalt võrrelda arhiiviallikatega.

Kriminaalasi

Kõnealuse kriminaalasi materjalid on säilinud, sh. Tallinna Ringkonnakohtu asitõend nr. 74 ehk väidetavalt võltsitud veksel ise. Kõigepealt tuleb ilmselt selgitada, mis on veksel. Eri-lise võlakirja ehk vekslivõltsimise vahetõend reguleeris spetsiaalne seadus. Vekslivõltsimise ehk võlgnik oli kohustatud määratud tähtajal maksma kindla summa vekslivõltsimise omandajale ehk võlausaldajale. Kasutada tohtis ainult spetsiaalset trükitud nn. tempelpaberit, mille täitmise kohta kehtisid ranged reeglid. Väiksemgi reeglite rikkumine muutis vekslivõltsimise kehtetuks. Vekslivõltsimise omandajal oli õigus veksel edasi anda teiste isikute omandusse. Edasiandmine märgiti „pealkirjaga”, mis pidi sisaldama edasiandja allkirja vekslivõltsimise teisele küljele. Täiesti läbi kriipsutatud pealkiri loeti kustutatuks. Kui summat tähtajal ei tasutud, tuli veksel notari juures „protestida”.¹⁵ Käesoleval juhul oli vekslivõltsimise omandajaks keegi Juhan Eerand ja vekslivõltsimise Järsi-Metsküla

veeühisus, mille juhatuse liige ja raamatupidaja oli Jüri-Rajur Liivak ja mis vajab raha kraavitööde teostamiseks.

Esimene detail, mida Liivak valesti mäletab, on seotud vekslivõltsimise vorminõuetega. Blanketile on trükitud „kuni 750 krooni”, tegelik summa tuli ise kirjutada ja võis olla selle summa ulatuses ükskõik milline. Summa, mille ümber kogu asi keerles, oli 730, mitte 750 krooni. Aga need detailid pole olulised, sest numbrite võltsimises Liivakut tegelikult ei süüdistatudki.

Lisaks näib, et vekslivõltsimise detailid pole ainukesed, milles mälu on Liivakut alt vedanud. Mälestustes kirjutab ta, et pidi 1940. aasta juulis kaks nädalat vanglas veetma. Tallinna Keskvangla toimikus on fikseeritud, et Liivak on tõepoolest 15. juulil 1940 kell 15.45 vanglasse sisse võetud. Samast kuupäevast pärineb toimikus ka kriminaalpolitsei komissari määrus, mis ütleb, et Liivakut süüdistatakse vekslivõltsimises, ja et süü on tehtud kindlaks tunnustaja Johannes Mikhle seletuse põhjal ja et süüalune on süü omaks võtnud; et selle teo eest ootab teda KrS §409 järgi¹⁶ kuni kuus aastat vangistust ja kuna on karta, et ta vabadesse jäädes võib kõrvale hoida kriminaaljalitusest, määrata tõkendiks vahistamine ja Tallinna Keskvanglasse paigutamine. Määrus on Liivakule kuulutatud 15. juulil kell 14.00. Toimikus on aga ka 17. juulil koostatud tõkendi muutmise määrus Liivaku vanglast vabastamise kohta, mille koostamisel võeti arvesse, et Liivak „on taluomanik ja pole karta, et ta hakkaks kohtumõistmisest kõrvale hoiduma”. Samal kuupäeval on Liivak andnud allkirja vanglast vabastamise ja asjade kättesaamise kohta.¹⁷ Eeldades, et toimik pole võltsitud, näib see tõestavat, et Liivak oli vanglas mitte kaks nädalat, vaid kolm päeva.

15. juulil koostas Tallinna kriminaalpolitsei assistent A. Nõukas määruse juurdluse alustamise kohta. Muuseas sedastati selles, et juurdluse käigus selgus, et Liivak on korda

¹⁴ J.-R. Liivak. Mälestusi käidud eluteelt, lk. 95–97.

¹⁵ V. Simisvart. Veksel. – Kaupmehe käsiraamat. Tallinn, 1934, lk. 167–205; Veksliseadus, 19.01.1932. – Riigi Teataja, 1932, nr. 17.

¹⁶ Tegemist oli dokumendivõltsimise paragrahviga. Vt.: Kriminaalseadustik. Kommenteeritud väljaanne. Koostanud K. Saarmann ja K. Matto. Tallinn, 1937, lk. 201–202.

¹⁷ Keskvangla. Vangi isiklik toimik. Liivak, Jüri-Rajur Juliuse p. 16.–17.07.1940, ERA, f. 1868, n. 1, s. 3354.

saatnud veel kaks iseseisvat vekslivõltsimist. Et aga need sisaldasid iseseisva süüteo tunnuseid, eraldati need käesolevast juurdlusest ja nende kohta arhiiviallikates rohkem jälgi ei leidu.¹⁸ 15.–18. juulini viidi läbi juurdlustoiminguid: koostati vekslite kohta vaatlusprotokoll ning kuulati üle kahtlustatavaid ja mitu tunnistajat. 22. juulil saatis Tallinn-Harju kriminaalkomissar juurdlustoimiku Tallinna 4. jaoskonna kohtu-uurija korraldusse, kes järgmisel päeval vormistas otsuse eeluurimise alustamise kohta.

Menetlus jätkus 1940. a. sügisel (mälestustes Liivak sellel ei peatu). Eeluurimise käigus võeti asjaosalistelt käekirjaproove ja telliti vekslite ekspertiisi. 20. novembril koostas kohtu-uurija eeluurimisest kokkuvõtva määruse, kus kirjeldatakse asjade käiku. 10. mail 1939 Liivak diskonteeris (s. t. andis edasi) Raasiku ühis-pangas ühe Järsi-Metsküla veeühisuse vekslite 730 krooni peale, millel teiste seas olid ka indossamentid (ehk pealkirjad) „H. Kivipõld” kolmandal ja „Enn Uiibo” neljandal kohal. 11. novembril 1939 see veksel protestiti, kuid osteti välja Liivaku poolt, kes oli eeltähen-datud veeühisuse kassapidaja. Notari juures käis vekslit vaatamas Enn Uiibo, kelle seletusel oli vekslil võltsitud kas vekslisumma 730 krooni või tema indossament, kuna niisugusele vekslile pole tema kunagi oma indossamenti Liivakule ega veeühisustele andnud. Läbiotsimisel leiti Liivaku juurest nimetatud veksel, millel kõik pealkirjad olid tindiga tihedalt läbi kriipsutatud ja sel kombel loetamatuks tehtud. Hans Kivipõllu seletusel ei olnud tema kunagi Liivaku ega veeühisuse vekslitele oma allkirja andnud (Kivipõld oli muuseas Liivaku onu).¹⁹

Ekspertiisiga²⁰ oli selgunud, et kõnesoleval vekslil leiduvad indossamentid „H. Kivipõld” ja „Enn Uiibo” tõenäoliselt polnud kirjutatud nimiomaste isikute poolt, vaid võltsitud ja et võltsijaks võis olla Jüri-Rajur Liivak. Ülekuulamise võttis Liivak omaks Kivipõllu allkirja võltsimise vekslil, eitas seda aga Uiibo allkirja suhtes. Et need allkirjad olid tundmatuseni läbi kriipsutatud, siis ei pakkunud need küllaldaselt materjali, et ekspert saaks midagi eksimatult otsustada. Selletõttu loeti vaid Kivipõllu allkirja võltsimine tõendatuks, Uiibo allkiri aga mitte, arvesse võttes Uiibo enda seletust, et tema ei tea, kes tema allkirja sel vekslil on võltsinud. Uiibo seletus vekslisumma ümber-tegemise kohta 130-lt 730 peale aga kinnitust ei leidnud.

Kuna ühe allkirja võltsimine loeti tõendatuks – Liivaku seletusel oli ta selle toime pannud Miku talus – ja sellist süütegu käsitles KrS §409, koostas kohtu-uurija määruse võtta Jüri-Rajur Liivak KrS §409 järgi vastutusele ja kuulata üle süüalusena, süüdistades teda selles, et ta 1939. aastal, enne 10. maid kindlaks-tegemata päeval Rae vallas Miku talus ilma Hans Kivipõldi teadmata ja nõusolekuta kirjutas ühele Järsi-Metsküla veeühisuse poolt välja antud vekslile 730 krooni indossamenti „H. Kivipõld” ning esitas selle õige pähe 10. mail 1939 Raasiku Ühispanka.²¹

25. novembril kuulati Liivak süüalusena üle ja ta tunnistas end süüdi, põhjendades oma tegu rumalusega ja usuga, et onule sellest midagi paha sündida ei saa.²² Seekord leidis aga kohtu-uurija, et kuna süüalusel on kindel elukoht ja pole karta, et ta kohtuvõimu eest

¹⁸ Kriminaalpolitsei assistendi määrus, 15.07.1940, ERA, f. R-38, n. 1, s. 31, l. 1.

¹⁹ Määrus, 20.11.1940, ERA, f. R-38, n. 1, s. 31, l. 21.

²⁰ Ekspertiisi viidi läbi Tallinna 4. jaoskonna kohtu-uurija ettepanekul ja Kohtukoja prokurööri korraldusel Kohtuliku Ekspertiisi Instituudis. Kasutati kõigi asjaosaliste käekirjaproove ning vekslit uuriti stereomikroskoobiga. – Ekspertiisi protokoll, 16.11.1940, ERA, f. R-38, n. 1, s. 31, l. 18–18p.

²¹ Määrus, 20.11.1940, ERA, f. R-38, n. 1, s. 31, l. 21–21p.

²² Leidub mõningaid vihjeid selle kohta, et Liivak oli sattunud rahalistesse raskustesse. 1939. aasta kevadel oli ta võtnud 4000 krooni laenu traktori, adra ja randaali ostmiseks. Laenu tasumine pidi toimuma viies osas 30. juunist 1940 kuni 30. juunini 1942. Esimese maksetähtaja saabudes palus Liivak pikendust (Pikalaenu panga laenutoimik 1939–1941, ERA, f. 1200, n. 2, s. 637). Hiljem, ülekuulamise NKVD-s rääkis Liivak ka, et ta tahtis kodust ära sõita selleks, et võlausaldajad teda kätte ei saaks: „Ma ei tahtnud maksta maaostu võlga, sest olin kuulnud, et see kustutatakse.” (Ülekuulamise protokoll, 06.01.1941, ERA, f. 129SM, n. 1, s. 26305, l. 65) Viimasest asjaolust ei maksa siiski kaugeleulatuvaid järeldusi teha, sest NKVD-s süüdistati teda Soome põgenemise katses ja on arusaadav, et NKVD-s tuli süüdistusest pääsemiseks rääkida ükskõik mida.

kõrvale hoiab, piisab tõkendina allkirjast elukohast mitte lahkumise kohta.²³ Materjalid saadeti prokuröri korraldusse, jäi üle oodata kohutuotsust. See aga jäigi tulemata. 31. jaanuaril 1941 lõpetati vekslivõltsimise asi kriminaalseaduse muutumise tõttu.²⁴ Otsus tehti teatavaks Liivaku isale Julius Liivakule 7. veebruaril, sest asjaosalist ennast käepärast enam polnud.

Selleks ajaks oli kogu vekslivõltsimise menetlus muutunud sisuliselt mõttetuks, sest NKVD arreteris Liivaku 6. jaanuaril 1941 süüdistatuna välismaale põgenemise katses. 20. juunil mõisteti ta VNFSV kriminaalkodeksi „kodumaa reetmise” §58-1a järgi 15 aastaks laagrisse koos asumisele saatmisega 5 aastaks. Liivak vabanes 1956. aastal, naasis Eestisse ja rehabiliteeriti.

Kokkuvõte

Liivak näib mälestustes eksivat mitmes episoodis: vanglas istus ta vähem aega, kui väidab, juulis toimunud süü omaksvõtmisele ja selle protokollimisele lisandus samasugune episood novembris ning vekslivõltsimise ümber on palju segast. Artiklis refereeritud arhiividokumendid ei jäta siiski kahtlust, et võltsimise fakt toimus. Seda muidugi juhul, kui dokumendid pole ise võltsitud, aga selleks ei näi olevat ühtegi põhjust. Loomulikult oli Liivak sovetirežiimil pinnuks silmas – nagu tuhanded teised poliitiliselt aktiivsed inimesed –, aga režiimi meetodite hulka ei kuulunud inimeste tagakiusamine pisikuritegude fabritseerimise kaudu. Selleks polnud NKVD-l aega, oskusi ega tarvidust. Juba juunis ja juulis 1940 oli vahistatud üle 200 režiimile ohtliku inimese, järgnevatel kuudel arreteriti veel tuhandeid ning selleks polnud vaja inkrimineerida pisikuritegusid. Seda kinnitab ka Liivaku enda saatus, sest 1941. aasta alguses jõudis järg temani.

Kui selles loos midagi ebaharilikuna tundub, siis ehk Liivakule 15. juulil 1940 määratud tõkendi rangus – vangistus – samas kui see paar päeva hiljem ära muudeti ja sügisel ainult allkirjaga piirduti. Tõepoolest andis see parema

võimaluse meest avalikkuse ees mustata ning seeläbi kompromiteerida valimistel esile kerkinud rahvuslikku opositsiooni. Tõkendi määratud komissari oli tõenäoliselt võimalik mõjutada. Sel juhul oli nii, et kuritegu ei fabritseeritud, sest see oligi toime pandud – olid siis teo motiivid millised tahes, lohakusest rahahädani välja – ja seda sai ära kasutada. Kas just seetõttu jäeti Eestis valimistele kandideerima üks vastukandidaat, kuna leidis sobiv tegelane?

Kas menetluse käivitamine nimelt sel kuupeeval oli juhuste kokkulangemine või tõepoolest võimude soov Liivakule kuidagi kätte maksta, opositsiooni kompromiteerida või valimisi mõjutada, seda ei saa me ilmselt kunagi teada, ehkki Liivaku arreterimisest raadios rääkimine justkui kinnitab, et menetluse ajakava mõjutati. Kindel on aga see, et valimistulemust see kuidagi mõjutada ei saanud. Kui saanukski, poleks sellest omakorda midagi sõltunud. Eesti annekteeriti nii ehk naa. Oleks valimistel kuidagi teisiti läinud, oleks leitud muu lahendus. Suurt midagi ei muutnud see ka inimsaatuses, Liivak oli oma tausta tõttu nii ehk naa „vaenulik element”, kelle represseerimine koos tuhandete teiste saatusekaaslastega oli sovetirežiimi kuritegelikke meetodeid arvestades paratamatu. Ühe vekslivõltsimise lugu ei mõjutanud seda mitte kuidagi.

Indrek Paavle

(1970)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna 1998. aastal, kaitsnud 2009. aastal samas doktori-väitekirja teemal „Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950”. Töötanud Eesti Riigiarhiivis arhivistina ja Inimsusevastaste Kuritegude Eesti Sihtasutuses teadurina, hetkel Eesti Mälu Instituudi teadur. Peamised uurimissuunad: 20. sajandi institutsioonide ajalugu ja okupatsioonirežiimide repressiivpoliitika Eestis.

²³ Protokoll, 25.11.1940; Määrus, 25.11.1940, ERA, f. R-38, n. 1, s. 31, l. 25–26.

²⁴ 25. novembril 1940 kehtestati ENSV-s VNFSV 1926. a. kriminaalkodeks. Raskustes oldi juba süüteo uue paragrahvi määratlemisel, sest VNFSV koodeksis sobivat paragrahvi polnud.

„Kui Teile minu kirjutas meeldis, siis levitage, kuidas heaks arvate...”

Peeter Kaasik

Aktiivse metsavendluse mahasurumise ning Stalini surma järel polnud vastupanu siiski veel kaugeltki murtud. Passiivne vastupanu jätkus kuni Nõukogude riigi lagunemiseni. See ei avaldunud küll enamasti organiseeritud kujul, vaid pigem meelsuse näitamises teatud aktsioonides.

1986. aastal võttis ENSV KGB üldlevinud vastupanu vormid kokku kolmes punktis:

1. sinimustvalge lipu heiskamised ja kodanlike tähtpäevade pühitsemine;
2. riikliku sümbolika rikkumine, hävitamine ja selle üle irvitamine;
3. natsionalistlike lendlehtede levitamine ning natsionalistlike loosungite sodimine avalikes kohtades majaseintele ja plankudele.¹

Käesoleval juhul pakub huvi kolmas punkt. Igal aastal avastasid julgeolekuorganid kümneid, kui mitte sadu erinevaid juhtumeid lendlehtede levitamisest, anonüümkirjadest jms. Kindlasti väga paljud, võimalik et isegi enamik neist juhtumest, ei jõudnud üldse julgeoleku statistikasse, vaid vaikiti lihtsalt maha. Reeglina olid sellised läkitused anonüümsed, kirjutatud mingi põrandaaluse organisatsiooni (mida ei pruukinud eksisteedridagi) nimel või varjunime all.

Selgelt eristusid dissidendid, kelle tege-

vuse peamiseks iseloomustavaks jooneks oli avalik vastupanu ning selles osalejad esinesid reeglina oma nime all.² Täpsemalt oli dissident isik, kes avalikult nõudis võimudelt nii siseriiklike kui ka rahvusvaheliste lepingute järgimist ning täitmist. Dissidendid saatsid Nõukogude asutustele, rahvusvahelistele organisatsioonidele, riigipeadele ja ajakirjandusele hulgaliselt erinevaid läkitusi, proteste, palvekirju, märgukirju jm. juhtimaks tähelepanu inimõiguste olukorrale NSV Liidus. Üldiselt oli asja mõte teatud teemadele tähelepanu juhtida, mitte konkreetne lootus, et kirja tagajärjel võiksid asjad kiiresti märgatavalt paraneda.³

Nagu mainitud, oli üheks mooduseks saata n.-ö. lugejakirju või avalikke pöördumisi ajakirjandusele. Igasse ajalehetimetusse saabus ilmselt aastas kümneid kirju, millega ei osatud midagi peale hakata. Lihtsam oli nendega, mis olid saadetud anonüümselt. Need võis vastavalt sisule kas hävitada, arhiveerida või üle anda julgeolekule.

Keerulisem oli nendega, millel oli saatja nimi ja aadress. Need võisid sisaldada kaebusi ametiasutuste või ebameeldivate isikute peale, novaatorlikke ideid riigi või sotsialismi „moderniseerimiseks”, tutvustada enda väljamõeldud ephhiloovaid leiutisi, sisaldada „revolutsiooni- ja isamaasõjamälestusi” või midagi muud sellist. Kui välja arvata dissidentlikud läkitused, mis järgisid rõhutatult NSV Liidu konstitutsioonis lubatud, siis üldiselt kindla(te) isiku(te) poolt saadetud kirjad ei liigitunud „nõukogudevastaste” kategooriasse. Küll võis teatud uuendusmõtted jms. kanda „ideoloogilise libastumise” kategooriasse. Kuid ka siin oli erandeid, mis oma olemuselt ei olnud küll dissidentlikud, kuid siiski rõhutatult „nõukogudevastased”. Praegusel juhul on huviorbiidis 1983. aasta oktoobris ajalehele Edasi saadetud värvikas stiilis kirjad, millest alljärgnevalt kaks esimest täiskujul ja kahest pikemast kirjast mõned katked:

¹ ENSV KGB öiend 4. veebruarist 1986. ERAF, f. 1, n. 302 s. 499, l. 7–12.

² Kuigi tegevus oli suures osas avalik, oli teatud osa liikumisest siiski varjatud. Siia alla kuulus keelatud kirjanduse paljundamine, põrandaaluste väljaannete kirjastamine jms.

³ Eesti dissidentide läkitusi vt. lähemalt: Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987. Dokumentide koostajad: Koostanud A. Pesti. Sari: Ad fontes, 17. Rahvusarhiiv, Tallinn, 2009, lk. 45–113. Vt. ka MRP–AEG ▶

I

Ajaloo õppetund – Poola

Rahutuste põhjus – rahva soovidega mitte arvestamine

Loodetav väljapääs olukorrast – kommunistide tapmine

Tapmise äraahoidmise ettekäändel sõjaseadused ja sõjaseisukord

Järeldus

Kommuniste pole vaja tappa hakata ja üldse kes seda tahabki enda peale võtta. Kommunistidele on vaja konkurentsi pakkuda, kui ei ole võimelised konkureerima, siis pidagu moka maas või plärisegu mujal.

Meeldetuletuseks ja lohutuseks. 19. artikkel inimõiguste ülddeklaratsioonist. Igal inimesel on õigus veendumuste vabadusele ja nende veendumuste vabalt avaldamisele; see õigus kätkeb vabadust takistamatult oma veendumustest kinni pidada ja vabadust informatsiooni ja ideid saada ja levitada igasuguste abinõudega ja riigipiiridest sõltumata.

Lp. Toimetus. Kui Teile minu kirjutis meeldis, siis levitage, kuidas heaks arvate. Kui aga mõni (tõenäoliselt) kommunist närvi hakkab minema, siis pakkuge sellele närvilisele lohutuseks ja rahustuseks lugeda seda artiklit inimõigustest. Kui ka see ei rahusta, siis soovitage pöörduda otse ÜRO-sse. ÜRO tegeleb ka psüühilise tervise kaitsmise küsimustega. Kui Teile minu jutud meeldivad, siis andke sellest teada, ma võin samas vaimus jätkata.

12. okt. 1983

Ivo Värav

ERAf, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 6

II

Lp. Toimetus

Te ei reageeri mõnedele minu kirjadele ja see läheb Teile veel kalliks maksma. Sest Teie kohustuseks, mis Te ise endale olete võtnud, on reageerida kirjadele (välja arvatud anonüümsed kirjad). Niisiis olete kohustatud kas trükkima või vastama kirjutajale, miks Te seda teha ei soovi. Igal juhul panen Teid vastutama. Koodeksis on öeldud, et kuritegu on kas ühiskonna vastane tegevus või tegevusetus. Kui Te ei julge minu mõtteid trükkida, siis lähete ajalukku kui argüüksid ja koerad, kes solgi eest Moskvale hurraa karjuvad. Ärge ometi lootke, et ma ilma Teieta hakkama ei saa. Oma kirjadega ma ainult annan Teile valikuvõimaluse, kas lööte kaasa inimõiguste kehtestamisel või eelistate edasi kraaksuda Venemaa nootide järgi. Kui kraaksumine rohkem istub, siis muidugi on ka palgaks haraka toit. Kui aga midagi arusaamatuks jäi, siis palun väga, esitage oma küsimusi palju soovite.

Minu aadress on:

[---]

Ivo Värav

13. okt. 1983

ERAf, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 7

► Infobülletään 1987–1988. Kogumik. Koostajad E. Pärnaste, V. Niitsoo. SE & JS, Tallinn, 1998; Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis, 1.–4. kd., kogud 1–25 (1978–1987). Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus, Stockholm, lk. 1984–1988.

III

Venemaa plärast ja tegelikkusest [– –]

See plaan [eelnevalt on juttu üldistatult anneksioonist] oli arvestatud vähemalt 50 aasta peale, kuni on välja surnud kõik vabariigi aegu mäletavad eestlased. Noored aga ei tea, kuidas varem elati ning ei oska paremat tahtagi.

Karjääri tegemise võimalus anda ainult neile, kes nagu papagoide kõike järgi kordavad, mis Moskva ees kraaksub. Kes kraaksuda ei taha, see kuulutatakse rahvavaenlaseks või hullumeelseks, et sõnaõigus ära võtta.

Oma murede peale mõtlemiseks, et poleks aega ja võimalust, juhitakse tähelepanu kõrvale, et see pole midagi, vaata ja kuula millised röövlid ja kaabakad välismaal on. [– –]

ERAF.130.1.10555, 8.

IV

Seeriast sigala ehitus⁴

Et Te sigadega nõustusite ühest külast sööma, siis on selge, et Teie maitse on solk. Ja kuna Te solki kiidate, siis sööge oma solki ja hiljem ärge kiunuge, kui mõni teine siga Teie solgi ära tahab süüa. Pange aga auru juurde sellele Moskva vedurile, seda rohkem nalja saab, kui ma pidurile vajutan. Igaks juhuks pange veel ohutusrihmad külge. Kuna aga ükski siga ei oska ohutusrihmi teha, kasutada jne siis võite juba aimata, mis sellest seavedurist järgi jääb. [– –] Muidugi on põnevam auru lisada, sest te loodate ju ikka veel sigalat püsti hoida. Kuid seejuures võtke arvesse, et siga on siga ja kui siga mõtleb, et tema on sigala peremees, siis ta kõngebki nälga, kuna peremees laseb tal ennast ise toita, aga sigalast välja võõrale põllule ei lase. Seega auru juurde, head isu solgi õgimisel ja head reisi panni peale. [– –]

ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 11.

Kommentaar:

Kirjadele alla kirjutanud Ivo Värava nimi pole laiemale üldsusele päris tundmatu. Kümme-kond aastat tagasi kerkis päevakorrale teatud eetikaküsimus, kus seoses Väravaga tuli avalikuks ka üks vana lugu. Laiemalt tõstatus järjekordselt küsimus: kas Nõukogude jõustruktuurides, prokuratuuri- ja kohtuorganites töötanud isikutel, kelle kohta on kahtlusi, et nad on teisitimõtlejaid mingil moel taga kiusanud, on ikka eetiline töötada edasi samades struktuurides või riigivalitsemisorganites ka

iseseisvas Eestis? Siinkirjutajal ei ole kavatsust hakata hindama asja eetilist külge, vaid pigem lühidalt tutvustada, mida Nõukogude võim võttis ette eeltoodud kirjade saatjaga.

Ivo Värava näol oli tegemist Nõukogude võimule ülimalt tüütu tegelasega, kelle puhul ei peetud siiski otstarbekaks rakendada kinnipidamist Nõukogude laagrisüsteemis, vaid kelle suud üritati sulgeda n.-ö. profülaktilisi meetmeid rakendades, suunates asja arutamise psühhiaatritele. Tegemist oli Nõukogude Liidus tavapärase sammuga, et jätta tülikast isikust mulje kui hullumeelsest.⁵

⁴ „Sigalana” pidas autor ilmselt silmas kitsamalt Kremli, laiema kogu NSV Liitu.

⁵ Võimalik, et siinkohal mängisid rolli ka kaalutlused, et laagrisse saatmine võib kaasa tuua n.-ö. mainelist kahju, sest Helsingi lepete sõlmimise järel hakkasid ka siinsed dissidendid järjekindlamalt koguma teavet inimõiguste rikkumiste kohta ning alustasid selle edastamist üle piiri. KGB ebaseaduslikud repressioonid jõudsid Helsingi-võrgustiku kaudu kiiresti Lääne ajalehtede veergudele ning Ameerika Hääle, Raadio Vaba ▶

Siinkohal pole eesmärgiks tõestada, kas Ivo Väraval olid psüühilised häired või mitte, sellekohase hinnangu peaksid andma vastava ala asjatundjad, rõhutatult meditsiinilisi asjaolusid silmas pidades, mitte poliitilise tellimuse korras. Alljärgnev olgu pigem näide ühest meetodist, mida Nõukogude võim kasutas võitluseks teisitimõtlejate vastu.

Ivo Värava kirjad, kus oli peal nii nimi kui ka aadress, tekitasid ilmselt Edasi toimetuses peamurdmist, milline seisukoht võtta. Olukorda kirjeldas ajalehe kirjateosakonna juhataja ülekuulamise järgmiselt: „Vastavalt kehtivale korrale, peame kirjadega tutvuma ja otsustama nende saatuse – kas avaldama, saatma edasi lahendamiseks või jätma arhiivi. Algul otsustasime need arhiivi jätta, kuid kuna neid tuli meile rohkem ja sisu muutus agressiivsemaks, siis otsustasime need saata lahendamiseks Tartu Julgeolekuosakonnale.”⁶

Tegemist oli ajalehe poolt üsna tavapärase käiguga. On isegi mõnevõrra üllatav, et sellega venitati ligi nädal aega pärast esimeste saadetiste laekumist. Üldises usaldamatuse

õhkkonnas võidi selliste kirjade puhul kahtlustada ka provokatsiooni, mis samuti kuulus KGB töömeetodite hulka.

Tähelepanuväärne on see, et ka KGB ei võtnud nende kirjade suhtes esialgu midagi ette. Kahjuks pole kasutada KGB operatiivdokumente, kust saaks ehk lugeda, milline seisukoht Värava kirjade suhtes algsest võeti. Kuid vähemalt uurimistoimikust jääb mulje, et ekspertiis ning kirjade analüüs tehti KGB-s alles üle aasta hiljem,⁷ seoses 5. detsembril 1984 algatatud kriminaalajaga, mis puudutas lendlehtede levitamist Tartu linnas.⁸ Tuvastati, et lendlehed ning kirjad ajalehele on kirjutatud üks ja sama isik, kelleks osutus Ivo Värav.⁹

4. märtsil 1984 leitud lendlehed olid ühesuguse sõnumiga, kuid varieeruva sõnastusega, näiteks: „Elagu Eesti Vabariik. Maha venelased ja nende valitsus.”¹⁰ 10. juulil võeti Tartu raudteelaste klubi ükselt maha plakat suurusega 78 x 58,5 cm. Sinna oli kirjutatud eesti ja vene keeles: „Kreml – korista heaga oma relvad Eestist – eestlased boikott Vene armeele.”¹¹ 9. novembril leiti Tartust lendlehed, millele oli kirjutatud: „Eesti kohal

► Euroopa, Raadio Vabaduse ning teiste raadiojaamade eestrisse. Eraldi tuleks rõhutada Ants Kippari rolli, kelle eestvedamisel asutati 1978. aastal Stockholmis Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus (EVVA), mille peaesmärgiks oli vangistatud dissidentide perede abistamine. Laagrites ja vaimuhaiglates peetavate isikute üle peeti arvestust ning teavitati erinevaid inimõigus- ja muid organisatsioone olukorrast Eestis. EVVA organiseeris mitmeid toimkondi ja initsiatiivgrupe. Seati sisse sidemed Eesti dissidentidega ning nendelt saadud protestikirjad toimetati edasi. Kipparist sai peagi väliseestlaste seas KGB olulisemaid vaenlasi. Siinkohal on seda mainitud seetõttu, et Värava uurimistoimikus on märkimisväärne osa pühendatud just informatsiooni kogumisele poliitilistel põhjustel repressioonide kohta ning juba enne arreteerimist 1984. aasta detsembris olid Värava tagakiusamise kohta kohalikel dissidentidel andmed olemas.

⁶ Ajalehe Edasi saadetise kaaskiri KGB Tartu osakonna ülemale 18. oktoobrist 1983; Ajalehe Edasi kirjateosakonna juhataja ülekuulamise protokoll 12. detsembrist 1984. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 158–159.

⁷ ENSV KGB uurimisosakonna vaatlusprotokoll 14. detsembrist 1984; ENSV KGB uurimisosakonna ekspertiisimäärus 18. detsembrist 1984; Sõjaväeosa nr. 34435 kriminalistika laboratooriumi ekspertiisiakt nr. 63, 29. detsembrist 1984; ENSV Kohtumeditiini teadusliku uurimise laboratooriumi ekspertiisiakt nr. F-6-85, 31. jaanuarist 1985. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 28–36, 84–105.

⁸ ENSV KGB uurimisosakonna määrus kriminaalajaga algatamise kohta; ENSV KGB Tartu linna ja raudteejaama osakonna ülemale kiri ENSV KGB-le 3. detsembrist 1984. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 1–3.

⁹ Kuna kirjateosakonna saatmine järsku katkes, siis ei saa välistada ka seda, et Ivo Väravale tehti julgeolekust vastav hoiatus, et asi võib tema jaoks karistusena lõppeda eripsühhiaatriahaiglas, millega tal oli seoses nõukogudevastaste tegudega juba varasem kogemus olemas. Täpsemalt 11. juulist 1978 kuni 16. märtsini 1982 peeti teda kinni Leningradi eripsühhiaatriahaiglas, mis oli vangla tüüpi asutus. Vt. ENSV Tervishoiuministeeriumi Vabariikliku Tartu kliinilise psühhoneuroloogiahaigla peaarsti kiri ENSV KGB Tartu linna ja raudteejaama osakonnale 10. detsembrist 1984. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 136–137.

¹⁰ Fototahvel vaatlusprotokoll 14. detsembrist 1984. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 32.

¹¹ 10. juulil 1984. a. Tartu Raudteelaste Kultuurimaja väliselt ära võetud plakat. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 22.

lehvigu sini-must-valge lipp!”, „Elagu Eesti Vabariik”, „Maha Venemaa”, „Venelased Eestist välja” jms.¹²

6. detsembril 1984 toimus Värava korteris läbiotsimine. Erilise tähelepanu objektiks sai kirjavahetus, mida Värav oli pidanud väliseestlastega. Üldiselt olid need seotud poliitilise tagakiusamise ohvriks langenud isikute abistamisega Välis-Eesti organisatsioonide poolt.¹³

13. detsembril 1984 esitati Väravale kuriteokahtlus (kvalifitseeriti ENSV kriminaalkoodeksi §68, lg 1 järgi¹⁴): „Nõukogude võimu õonestamise eesmärgil, 1983. aasta oktoobris koostas kuus kirja, milles vulgaarses vormis kutsutakse üles relvastatud võitlusele Nõukogude võimu vastu, terroristlike aktide ja teiste eriti ohtlike riiklike kuritegude toimepanemisele ning saatis need posti teel ajalehe „Edasi” toimetusele [– – –] 1984. a. märtsis valmistas neli Nõukogude riikliku ja ühiskondliku korda halvustavaid ja laimavaid väljamõeldisi sisaldavat

kirjutist, milliseid levitas Tartus. [– – –] 1984. a. juulis valmistas Nõukogude armeed halvustava sisuga plakati, mida levitas Tartus. [– – –] 1984. a. novembris valmistas kokku kuusteist Nõukogude riiklikku ja ühiskondlikku korda halvustavat ja Nõukogude võimu vastu võitlusele kihutavat kirjutist, milliseid levitas Tartus.”¹⁵

13. detsembril 1984 Värav arreteeriti.¹⁶ Juba 23. jaanuaril 1985 tunnistas Tallinna Vabariikliku Psühhoneuroloogiahaigla ekspertkomisjon Värava süüdimatuks¹⁷ ning soovitas saata ta kinnipidamiseks siseministeriumi eripsühhiaatriaiglasse.¹⁸ ENSV Ülemkohtu kriminaalkolleegiumi määrusega 28. veebruarist 1985 otsustati Värava asjas kriminaalasi lõpetada ning saata ta edasiseks kinnipidamiseks eripsühhiaatriaiglasse.¹⁹

Toimikust ei selgu, kuhu Värav edasi saadeti, küll aga on seal Tartu psühhoneuroloogiahaigla teatis ENSV Ülemkohtule, millest selgub, et Tartu linna rahvakohtu otsusega

¹² Fototahvel vaatlusprotokolli juurde 14. detsembrist 1984. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 34–36.

¹³ Läbiotsimise määrus 5. detsembrist 1984; Läbiotsimise protokoll 6. detsembrist 1984; Vaatlusprotokoll 14. detsembrist 1984; Asitõendite kriminaalasia juurde võtmise määrus 1. veebruarist 1985. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 44–46p, 70–72, 106–107.

¹⁴ ENSV KrK §68, lg 1: Agitatsiooni või propaganda eest Nõukogude võimu õonestamise või nõrgendamise või üksiku eriti ohtliku riikliku kuriteo toimepanemise eesmärgil. Samal eesmärgil nõukogude riiklikku või ühiskondlikku korda halvustava laimava väljamõeldise levitamise eest, samuti samal eesmärgil taolise sisuga kirjanduse levitamise, valmistamise või hoidmise eest – karistatakse vabadusekaotusega kuuest kuust kuni seitsme aastani ühes asumiseleasaatmisega kahest kuni viie aastani.

¹⁵ Süüdistatavana vastutusele võtmise määrus 13. detsembrist. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 108–109p.

¹⁶ Süüdistatava suhtes tõkendina vahi alla võtmise kohaldamise määrus 13. detsembrist 1984. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 110–113.

¹⁷ Tallinna Vabariikliku Psühhoneuroloogiahaigla statsionaarse kohtu-psühhiaatrilise ekspertiisi akt nr. 18, 23. jaanuarist 1985. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 154–157.

¹⁸ Siinkohal eraldi märkusena, et soovitus saata eripsühhiaatriaiglasse viitab võimude tellimusele. Kui isegi komisjon antud juhul tuvastas mingid vaimsed häired, siis Värava puhul polnud tegemist ikkagi isikuga, kelle n.-ö. ühiskonnaohtlikkuse oleks olnud nii suur, mis oleks õigustanud erirežiimiga vangla tüüpi psühhiaatriaiglat. Mitte ühegi tolle aja õigusakti järgi polnud kohtupsühhiaatriline ekspertkomisjon kohustatud sellist soovitusi kohtule andma. Kui komisjon oleks lähtunud arstietikast ja kui olidki tuvastatud mingid haigusnähud, siis oleks komisjon pidanud soovitama märgatavalt leebema režiimiga üldtüüpi psühhiaatriaiglat, mis oli eeskätt raviasutus, mitte kinnipidamiskoht. Sama jutt kehtib ka kohtuotsuse puhul. Ekspertkomisjoni hinnang oli ainult soovitus. Kui kohtunik oleks lähtunud humaansetest printsiipidest ning õiglusest, poleks ta sellist otsust langetanud. Sarnaselt psühhiaatritega ei kohustanud ka teda ükski seadus eelistama eripsühhiaatriaiglat. Vaatamata sellele, et NSV Liidus oli „ühiskonnaohtlikkuse” mõiste deformeerunud, tähendab kuritegelike seaduste taha pugemine ühtlasi nende õigustamist. Kuid on alati isikuid, kelle eetilised tõekspidamised on väga paindlikud, ning sellised eksperthinnangud ja kohtuotsused teevad nad ühtlasi kaasosaliseks režiimi poolt sooritatud kuritegudes.

¹⁹ ENSV Ülemkohtu kriminaalkolleegiumi määrus 28. veebruarist 1985. ERAF, 130SM, n. 1, s. 10555, l. 256–257.

9. augustist 1988 vabastati kinnipeetav Tartu psühhiaatriaiglast (s. t. üldtüüpi psühhoneuroloogiahaigla).²⁰

1980. aastate lõpus algas seadusvastaselt represseeritud isikute rehabiliteerimise protsess. See puudutas ka Ivo Väravat ning juba 1990. aastal väljastas ENSV Ülemkohtu Presiidium rehabiliteerimistunnistuse, millega tema suhtes rakendatud repressioonid tunnistati õigusvastasteks.²¹

Kokkuvõtteks. Nagu juba öeldud, pole siinkohal eesmärgiks analüüsida võimalikke vaimseid häireid, kuid vähemalt uurimistoi- mikust ilmneb, et Värava peamine „süütegu” oli vastandumine Nõukogude võimule.²² Julgeolek, prokuratuur ja kohus pidasid vajalikuks tunnistada Värav Nõukogude võimule eriti ohtlikuks vaimuhaigeks. Sellise kategooria isikud kuulusid reeglina saatmisele range režiimiga NSV Liidu Siseministeeriumile alluvatesse eripsühhiaatriaiglatesse (kuna siinmail selliseid asutusi polnud, siis ühtlasi tähendas see ka Eestist välja saatmist). Nime- tatud haiglad polnud mitte niivõrd raviasu- tused kui kinnipidamiskohad, kuha saadeti lisaks üli- raskete isikuvastaste kuritegude eest kinnipeetavatele vaimuhaigetele ka eriti tülikaks muutunud teisitimõtledjad. Isegi sõl- tumata sellest, kas isiku puhul olid tuvasta- tavad ka reaalsed vaimsed häired, võib seda teisitimõtledjate puhul vaadelda karistuse, mitte ravina. Nendes asutustes rakendati kinnipeetavate peal selliseid „ravivõtteid” ja ravimeid, mis võisidki inimese lõpptule- musena vaimselt murda ning paljude puhul polegi enam tagantjärele võimalik kindlaks teha, kas vaimsed häired pärinesid kinnipi-

damise eelsest ajast või tekitati need seoses „raviga”.²³

Lõpetuseks. Esitatud on mõned katked Värava kirjadest. Nende põhjal võib tagant- järele ka teha teatud üldistusi Ivo Värava ühiskondliku analüüsivõime kohta. Ning tuleb tunnistada, et vaatamata provotseeri- valt jultunud toonile, on need kirjad üsna tabavad iseloomustamaks elu Nõukogude Eestis.

Peeter Kaasik

(1974)

2003. aastal lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna, alates 2007. aastast Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi doktorant. 2000–2006 Püha- järve Põhikooli ajaloo- ja ühiskonnateaduste õpetaja, 2000–2009 Inimsusevastaste Kurite- gude Uurimise Eesti Sihtasutuse teadur, ala- tes 2009. aastast Eesti Mälu Instituudi teadur. Ph. D. 2012. aastast.

²⁰ ENSV Tervishoiuministeeriumi Tartu kliinilise psühhoneuroloogiahaigla teatis ENSV Ülemkohtule 22. det- sembrist 1988; Tartu linna rahvakohtu määrus 9. augustist 1988. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 268–272.

²¹ ENSV Ülemkohtu presiidiumi rehabiliteerimistõend 1990. aastast. ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 10555, l. 273.

²² Sellele viitab ka ENSV KrK „poliitiline” paragrahv 68. Üldiselt üritati 1980. aastatel nimetatud paragrahvi alusel süüdistuse esitamist vältida, sest see andis protsessile ühtlasi poliitilise varjundi. Kasutusele läks see paragrahv selliste lootusetute juhtumite nagu Mart Nikluse ja Enn Tarto süüasjas. Viimased saadeti „paadunud retsidivistidena” ka erirežiimiga kolooniasse. Paragrahv 68 järgi karistati ka 1980. aastatel teisi aktiivsemaid dissidente – Lagle Parekit, Heiki Ahoneni, Arvo Pestit, Tiit Madissoni, Viktor Niitsood, Veljo Kalepit ja Jan Kõrbi. Sarnaste tegude eest, mida sooritas Ivo Värav, üritati võimaluse korral rakendada huligaansus-parag- rahvi (ENSV KrK §195).

²³ Vt. lähemalt P. Kaasik. Psühhiaatrilise sundravi kuritarvitamisest Nõukogude Liidus. – Tuna 2011, nr. 4, lk. 79–96.

Pühalepa

Vaade Suursadamale arvatavasti 1920.–1930. aastatel. Suursadamat on esmakordselt mainitud 1593. aastal. 17. sajandil asus siin ka rahvusvaheline tollipunkt, lisaks laevaehitusele olid olulised veel lubjakivipöletusahjud. 19. saj. ehitatud Heltermaa sadam tõrjus Suursadama tema liidripositsioonilt. Foto: G. Vaher. EFA 0-181907

Käesolevas Tunas ilmuvale artiklile Pühalepa kihelkonna vennastekogudusest püüan lisaks anda ka visuaalset infot looduslikult kauni ja samas huvitava ajaloo Pühalepa kohta – olgu tegu Suuremõisa, Suursadama või Vanapagana muistenditega.

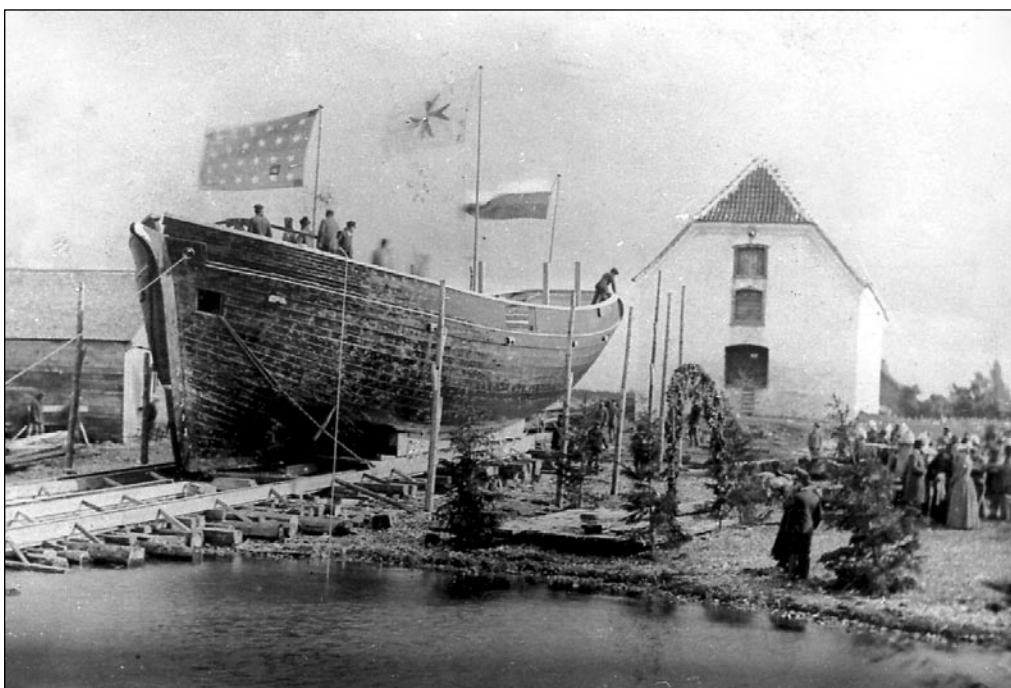
Peale kodu-uurimise toimkonna ülesvõtete 1920.–1930. aastatest olen meelega valinud meie fotokogude tutvustamiseks pilte ka hilisemast perioodist, näiteks paar fotot tuntud kodu-uuriija Karl Laane fotokogust (kus on üle 3700 foto) ja lähiminevikku juba värviliselt pildistanud arhitekt Urve Rukki fotokogust (2400 fotot), mis hõlmavad ülesvõtteid huvitavatest paikadest ja objektidest üle Eesti ning on jõudnud meie arhiivi suhteliselt hiljuti. Fotode andmebaasis FOTIS on aga enamik neist fotodest juba nähtavad.

Ühtlasi anname võimaluse hinnata meie legendaarset loodusuurijat, publitsisti ja esimest Eesti Vabariigi looduskaitseinspektorit Gustav Vilbastet fotograafina!

Ivi Tomingas

Vaade Suursadamale laeva mastist . Foto G. Vaher, arvatav pildistamise aeg 1920–1930-ndatel. EFA 0-181909

Laeva vettelaskmine Suursadamas 1920. aastatel. Suursadama kui laevaehituskeskuse hiilgeaeg jääb 17.–19. sajandisse, siin valmis 1848. a. parklaev „Hioma“, mis esimese Eestist pärit laevana ületas ekvaatori. Viimased suured laevad ehitati 1920-ndatel, kalapaatide ehituse lõpetas Nõukogude võim. EFA 0-54919

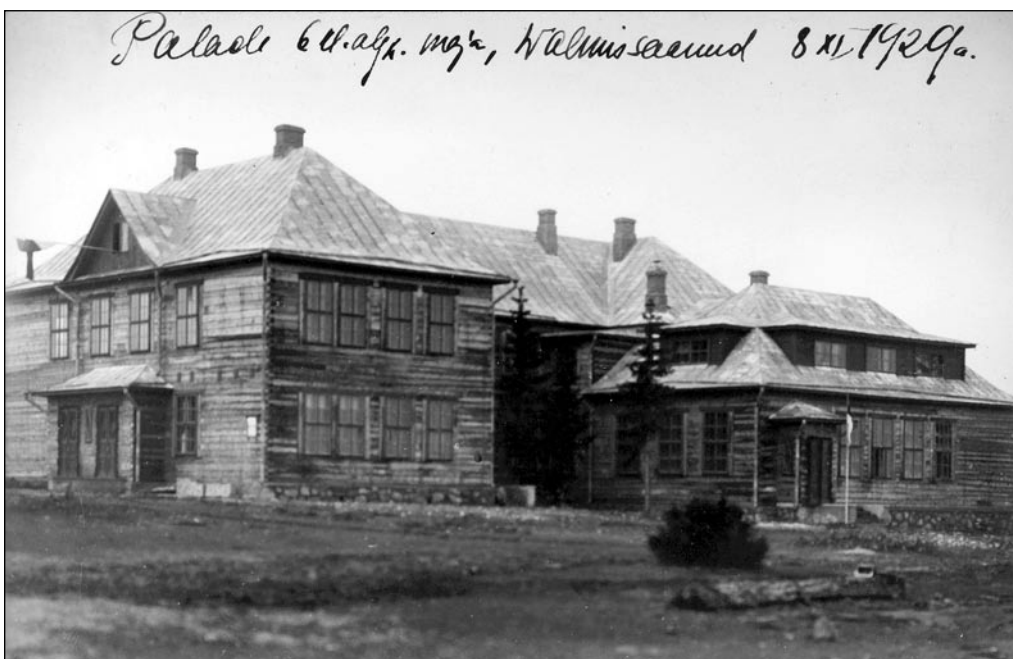
Vaade Harilaiule 1934. a. Foto: G. Vilbaste. EFA 0-182948

Lõnka talu Vahtrepa külas 1920. aastatel. Foto: G. Vaher. EFA 0-181911

Sihi metsavahi talu 1931. a. Foto: G. Vilbaste. EFA 0-182936

Palade kool 1930. aastatel. Aga nagu fotole kirjutatud, sai koolimaja valmis 1929. a. EFA 0-39180

Salinõmme rannamaastik 1926. a. Foto: A. Öpik. EFA 0-182942

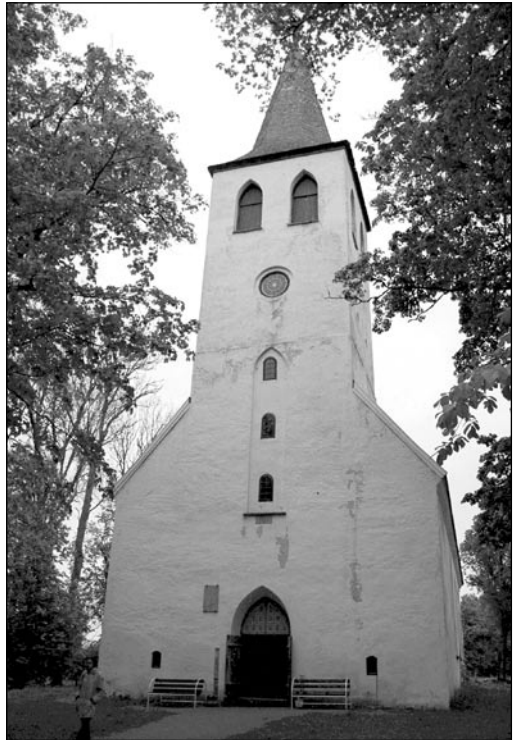
Kukka kivi Kukka külas. Üks suuremaid rändrahne Eestis, ümbermõõt 42 m, kõrgus 3,7 m. 1934. a. Foto: H. Kauri. EFA 0-1-8796

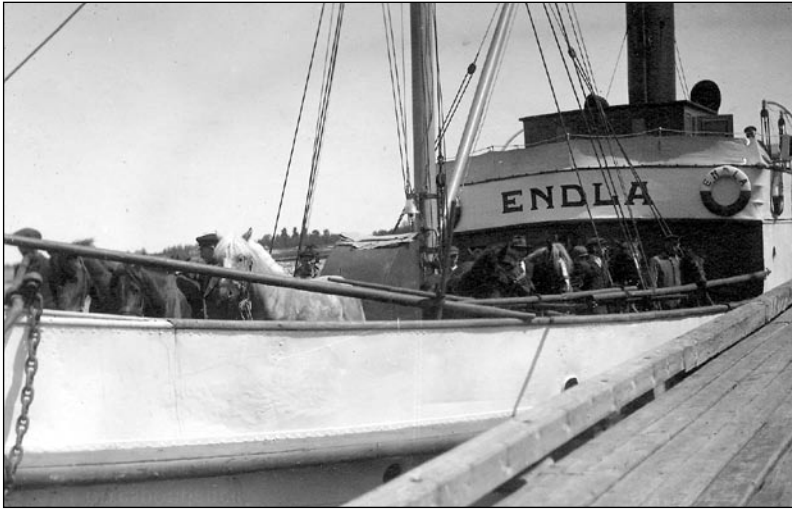
Otimägi ehk Põhilise leppe kivid aastal 1991. Pronksiaegne kivikalme, rahvasuu järgi püha hiiepaik, kus lepinguid sõlmimas käidi ja kuhu enne mereleminekut õnnekivi toodi. Foto: A. Kiin. EFA 0-153548

Kallaste pank e. Vahtrepa pank. 10-meetrine paeastang asub keset Kallaste metsa. Rahvapärimuse järgi asus panga sees Vanapagana sepikoda. Pildistamise aasta 1975. Foto: V. Vahi. EFA 0-280611

Püha Laurentsiuse kirik Pühalepas 2005. aastal. Foto: U. Rukki. EFA 0-201014

Hobuste transport
Vohilaiule 1930. a.
EFA 0-182966

Merevaksal Heltermaa
sadamas 1984. a.
EFA 0-117098

Heltermaa sadam
juunis 1988. a.
Foto: E. Saar.
EFA 0-149697

„Kalevipoeg” Lõunaristi all: Gunnar Neeme ja Triinu Kartuse kirju

Marin Laak

Nõukogude repressioonide kartuses 1944. aastal Eestist lahkunud ligi 70 000 pagulasest leidis enamik endale uue kodukohta Rootsis, USA-s või Kanadas.¹ Just need riigid jäid ka eesti kirjanduskultuuri keskusteks vabas maailmas: Rootsis asutati eesti kirjanduse 1930. aastate traditsioone jätkav ajakiri Tulimuld, seejärel noorema põlvkonna Mana, mille toimetamise võttis 1960. aastate lõpul üle Hellar Grabbi USA-s.² Kultuuriloolise arhiivi viimaste aastate laekumised võimaldavad pilku heita ka eestlaste tegevusele Austraalias, Lõunaristi all, mis väärrib tähelepanu seda enam, et just siin sündis tõlkija Triinu Kartuse (1932–2003) ja kunstnik Gunnar Neeme (1918–2005) eesti rahvuseepose „Kalevipoeg” uue ingliskeelse tõlkeraamatu käsikiri, mille andis 2011. aasta oktoobris välja Eesti Kirjandusmuuseum.³ Tõlke erakordne sünnilugu nõuab kas või põgusat sissevaadet Austraalia eestlaste ajaloole, ärgitades küsima: milline oli selle tõlkeloo kontekst, laiem kultuuriline pinnas ning autorite elulooline taust?

Nagu on selgitanud Maie Barrow, astus esimese eestlasest meremehe jalg Willem de Vlamingh’i ekspeditsiooni koosseisus Austraalia pinnale juba 1696. aastal. Eesti diaspora Austraalias on üle saja aasta vana.⁴ Enne esimese Balti immigrandide laeva „General

Stuart Heinntzelmann” saabumist Austraalia Fremantle’i sadamasse 28. novembril 1947⁵ elas Austraalias umbes 1000 eestlast ning tegutses kaks organisatsiooni: Melbourne’i „Eesti Ühing „Kodu”” ja Sydney Eesti Selts „Meie Kodu Linda”.⁶ Juba mõne aasta pärast tõusis eestlaste arv Austraalias 7000-ni. Siia tulnud ootas ees kaheaastane töökohustus, nt. New South Walesi raudtee ehitusel.⁷ Pärast selle lõppemist hakkas laiali pillutud eestlaskond kiiresti organiseeruma. Tohutute vahemaade tõttu peamiste keskuste – Sydney, Melbourne’i, Adelaide’i, Perthi, Canberra, Thilmere’i, Wollangongi, Brisbane’i jt. linnade – vahel asutati jaanuaris 1952 rahvusliku töö koordineerimiseks Austraalia Eesti Seltside Liit (AESL). Vabasse maailma kaasa toodud ja siin sündinud raamatute, käsikirjade jms. kogumiseks ja säilitamiseks asutas AESL 1952. aastal Eesti Arhiivi Austraalias, mille tegi aastatel 1953–1990 eestlaste seas üle maailma tuntuks arhivaar Hugo Salasoo (1901–1991). AESL korraldab iga kahe aasta järel ka eesti päevi Austraalias, suursündmuseks oli ülemaailmne ESTO’88 Melbourne’is. Viimase rahvaloenduse andmeil elab praegu Austraalias umbes 1000 sõjaeelses Eestis sündinud pagulast, koos nende järeltulijatega on eestlaste arv 10 000 ringis. Elujõuline on ka AESL – 2013.

¹ R. Raag. Teine suur väljaränd: Teine maailmasõda. – R. Raag, Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk. 61–74.

² Vt. S. Olesk. Mana tegijad ja taust. Hellar Grabbi viis kirja. – Tuna 2012, nr. 2, lk. 113–128.

³ Raamatu väljaandmise kohta vt. Doris Kareva intervjuu Marin Laagiga: Et Lauuisa rahul oleks. „Kalevipoeg” 150. – Sirp 20.10.2011.

⁴ M. Barrow. Estonians in Australia. Adelaide, Council of Estonian Societies in Australia 2012, lk. 1–3. Vt. ka: Eestlased Austraalias I. (AESL, 1988); Eestlased Austraalias II, Eestlased Austraalias ja Uus-Meremaal (AESL, 1993).

⁵ 50 aastat baltlaste saabumisest Austraaliasse. – Meie Kodu 23.04.1997. Vt. ka J. Pütsepp. Kuidas Eesti Austraaliasse rändas. – Postimees 19.04.1998 (Meie Kodu 29.04.1998).

⁶ I. Mägraken. Austraalia Eesti Seltside Liit 45 aastane. – Meie Kodu 22.01.1997, nr. 1, lk. 6.

⁷ A. Vainomäe. Labida ja relvaga. Eestlastest töö ja võitluses II maailmasõjas. Esto RADi Ajaloo toimikond, 2005, lk. 442.

Luuletaja Triinu Kartus 1955. a. sügisel.
KM EKLA, reg. 2011/163

aastal kuulub siia 22 organisatsiooni. Siiski on eestlaste nooremate põlvkondade jaoks lapike põhjamaad nimega Eesti jäämas järjest enam vanemate inimeste „muinasjutumaaks” – läbikäimisele Eestimaaga seab piirid eesti keele oskuse taandumine. Tõlkija Triinu Kartuse ja kunstnik Gunnar Neeme „Kalevipoja” uue ingliskeelse tõlke loomine, millest räägib siin avaldatav kirjavahetus, oli kantud missioonist – vahendada noorematele, juba võõrsil kasvanud põlvkondadele eeposesse talletatud esivanemate maailmataju ja müütilist pärandust, kui ka eesti keel peaks kaduma. Triinu Kartus on võrrelnud eepose tõlkimist käimisega imekitsal purdel – julge idee teostamisele kulus siitpeale aastaid.⁸ Tõlkimine toimus ühes rütmis tulevase raamatu kunstilise vormimisega aastatel 1996 kuni 2003: tõlkija ja kunstnik pidasid omavahel sidet kirjade kaudu, mis liikusid Tasmaania saare

ja Victoria osariigis asuva Melbourne’i linna vahel postiga, tõlke algaastail sageli isegi paar korda nädalas. Kultuuriloolisse arhiivi jõudsid G. Neeme kirjade digitaalkoopiad ja T. Kartuse kirjade originaalid 2011. aasta alguses.⁹

Triinu Kartuse aukartustäratav töö on temast teinud kultuuriloolise isiku, rääkimata kunstnik Gunnar Neemest – nende mõlema elukäigu kohta pole Kodu-Eesti kultuuriruumis kuigi palju leida, püüdkem alljärgnevalt tuua välja need vähesed andmed, mida on õnnestunud selgitada.¹⁰

Tõlkija Triinu Kartus, neiuna Kalasim, sündis Tallinnas 29. märtsil 1932.¹¹ Kuni Eestist põgenemiseni 22. septembril 1944 elas pere Harjumaal Sael, Rahula külas. Kolmest kõrvuti asuvast talust – Uuetoa, Pärnamäe ja Kassi – koosneva 110 ha suuruse koha oli vanaisa Voldemar Kiisvek ostnud 1907. a. Rahula mõisnikult von Schulmannilt. Suurtalu jagati võrdselt kolme lapse vahel, tütar Lindale jäi Pärnamäe.

T. Kartuse ema Linda-Alviine Kalasim, neiuna Kiisvek (1902–2005) oli sündinud Tallinnas ja õppinud Tartu Ülikoolis agronoomiat, ta oli ka Eesti Naisüliõpilasseltsi liige. Isa Feliks-Ottomar Kalasim (1904–1961) oli sündinud Harjumaal, Kuimetsa vallas, Juuru kihelkonna Ida koolimajas. T. Kartuse abikaasa Endel Kartus (1926–2000) oli pärit Tartumaalt Puurmanni vallast, Pikknurme külast. Triinu ja Endel abiellusid Melbourne’is, laulatus toimus 16. juunil 1956 Launcestoni St. Johni kirikus Tasmaanias.

Kiisvekide-Kalasimide pere Eestist põgenemisest 1944. aasta septembris räägiti kui üle noatera viimasele laevale pääsemisest Tallinna sadamas. Kodust oli lahkunud kolme talu suurpere, kaasas ainult seljakotid, väikestel väikesed ja suurtel suured. Tallinna sadamast olid meelde jäänud „maani täis” saksa sõdurid ja imestus: kust see viin küll tuli? Pere sai 22. septembril 1944 viimasele Saksamaale lahkuvale laevale. Samas karavanis oli ka Punase Risti laev „Moero”, mis sai õhürünnakus täistabamuse ja vajus koos mitme tuhande inimesega kümne minutiga püstloodis põhja.¹² Karavanist pisut maha jäänuna jõudis viimasena „Moero” hukku-

⁸ Et Lauluisa... – Sirp 20.10.2011.

⁹ KM EKLA, reg. 2011/163; reg. 2011/164, reg. 2012/44, reg. 2012/158.

¹⁰ Andmed Triinu Kartuse perekonna kohta pärinevad 28. detsembril 2010 tehtud intervjuust tema tütarde Ebe-Reeda ja Külliga Austraalia lõunaosariigis Woodside’is.

¹¹ KM EKLA heliarhiiv, reg. 2011/164.

¹² „Moero” pardal olid peamiselt haavatud ja sõjapõgenikud. Laev sai Läti vetes torpeedotabamuse masinaruumi, u. 3000 reisijast pääses alla 160. See oli üks suuremaid Teise maailmasõja tragöödiad.

Kartulipanek Kaja talus Tasmaanias 1959. a. KM EKLA, reg. 2011/163

misaipa ka laev, millel oli Kiisvekkide-Kalasimide pere. Merest jõuti päästa veel mõned inimesed, seejärel andis kapten käskluse „Täiskäik edasi!”, kurss võeti Saksamaale. Vanaema Linda oli meenutanud Saksa taluinimeste abivalmidust: sõjapõgenikke võetud igal pool lahkelt vastu, majutatud ja toidetud.

Triinu Kartuse tütarde meenutuste järgi jõudis pere Saksamaal Geislingeni DPI laagrisse; säilinud on ka T. Kartuse Oldenburgi Eesti Gümnaasiumi I ja II klassi tunnistused aastatest 1946–1948. Saksamaalt siirdus osa Kiisvekkide suurperest Inglismaale, teiste seas ka Linda Kalasimi ema, õed ja vend. Peatuti Kentis ja Canterbury, sealsetes kolledžites õppis Triinu inglise keelt, käsitööd, kangastelgedel kudumist jm. Inglismaalt Austraaliasse jõuti n.-ö. korralike immigratidena – sõidu eest jõuti tasuda, kuid taskusse jäi vaid kümme naela.

Et isa Feliks ei kannatanud kuuma, otsiti mitmekesise kliimaga mandril kohta, mis sarnaneks kaotatud koduga ja kus saaks jätkata talupidamist. Sobiv koht leiti 1950. aastate keskel Tasmaania saarel, Austraalia väikseimas osariigis, mida uhuvad Lõuna-Jäämere lained. Launcesteris, Lilydale'i linnakese lähedal osteti mäe jalamile ligi 80 ha suurune Kaja talu, mida

mõnikord hellitavalt ka „meie väikeseks Eestimaaiks” kutsuti.¹³

Eesti põgenikke oli Tasmaanias Linda Kalasimi 1983. a. ülevaate järgi kokku ligi 100 inimest: siinsed pered jagunesid võrdselt saare kahe keskuse – lõunarannikul asuva pealinna Hobarti ja põhjaranniku Launcestoni – vahel. Tasmaania Eesti Selts oli asutatud 13. märtsil 1954, aktiivselt töötas eestlaste täienduskool, mille juures tegutsesid õpetajatena peaaegu pooled eesti naistest.¹⁴ Linda Kalasim oli tuntud kui eesti rahvuslike traditsioonide ja eesti keele üks põhimõttekindlamaid alalhoidjaid: ta oli Euroopast tellinud ja kasvatanud isegi Eestist pärit kartulisorte. Talus kasvatati ka vilja ja koduloomi, valmistati eesti rahvustoite, tehti käsitööd. Kaja talu kujunes Launcestoni eestlaste sagedaseks koosviibimiskohaks: tütarde meenutuste järgi oli näiteks vana-aastaõhtul nende juures tavaliselt 20–25 inimest, keetmine ja küpsetamine algas kolm päeva varem.

Kaja talus oli olnud suur raamatukogu. Elav huvi ajaloo ja ühiskondlike sündmuste, eriti aga kirjanduse vastu kujunes Triinul juba nooruses – ilmselt kooliõpetaja perest pärit isa Feliks Kalasimi mõjul. See selgitab ka T. Kartuse kaasaalamist 1990. aastatel Eestis toimuvale, mida

¹³ M. Laak. „Kalevipoeg” jõudis „väikeselt Eestimaaiks” koju. – Maaleht 29.10.2011.

¹⁴ L. Kalasim. Eestlaste elust Tasmaanias. – Triinu 1983, kevad, nr. 120, lk. 25–26.

Kaja talu pere Tasmaanias. Vasakult: Linda Kalasim, Endel Kartus, Triinu Kartus, Feliks Kalasim. KMEKLA, reg. 2011/163

näeme nii tema artiklitest¹⁵ kui ka mõttevahetustest kirjasõpradega, teiste hulgas kunstnik Gunnar Neemega.

Triinu Kartus oli tuntud luuletajana.¹⁶ Kindlasti polnud ta spontaanne ega viljakas, kuid oma lüürikuande ja kodust kaasa saadud kirjandusliku eruditsiooniga oli ta Austraalia eestlaste seas erandlik. Tema laiem tuntuus põhines Adelaide'is 1993. a. ilmunud kogul „Varjude mäng. Luuletused” (102 lk.). G. Neeme mustvalgete vinjettidega kaunitult kujundatud kogu sisaldas ajakirjades Olion, Triinu ja Tulimuld 1950/60. aastatel avaldatud tekste; 1960. aastate lõpu luuletusi on ilmunud Triinus;¹⁷ mõned tekstid, näiteks „Küüditamisele mõeldes” ja „Tulilind III”, ilmusid ajalehes Meie Kodu.¹⁸ Tõenäoliselt on jäänud tema luuletusi ka n.-ö. sahtlisse, mõned neist saatis Triinu kirjades headele sõpradele. Näiteks kõneleb ta luuletuse „Kadunud

tütred tagasitulek” sünnist siin avaldatud 2. ja 4. kirjas G. Neemele.

Võrreldes Triinu Kartusega, on kunstnik Gunnar Neeme kindlasti tuntum nii kodu- kui ka väliseestlastele. Tema esimesteks tutvustajateks Eestis olid Viktor Masing¹⁹ ja Juhani Püttsepp.²⁰ Ajakirjas Mana 1964. a. ilmunud ülevaateartiklis „Kunsti Lõuna-risti all” tunnustab Juhan Viidang G. Neemet ühena vähestest eesti kunstnikest Austraalias, kes on kerkinud esile amatööride ülekaaluka hulga alt: „Alates vaikeludest, üle maastikumaali ja juhusliku portree kuni nägemuslike figuur-kompositsioonideni ja joonistustest kuni graafikalehtedeni, on ta kodus kõigis žanrites.”²¹ G. Neeme monumentaalseid pannoosid ja skulptuure kohtame Sydney, Melbourne'i ja Adelaide'i Eesti Majades, suur hulk tema töid on leidnud koha Austraalia eestlaste

¹⁵ Artiklit „Isamaa ilu hoieldes” ajendas kirjutama mure rahvusliku identiteedi pärast, mille vastu aitab T. Kartuse arvates ainult esivanemate kultuuripärandi väärtustamine, nagu teeb seda Kauksi Ülle: „Inimene ei ole ega taha olla sipelgas ega puuleht!” – vt. Triinu 1993 suvi, nr. 161, lk. 16.

¹⁶ Et Lauluisa rahul oleks... – Sirp 20.10.2011.

¹⁷ Vt. nt. T. Kartus. Sügis. – Triinu 1967, talv, nr. 59, lk. 34.

¹⁸ Meie Kodu 22.01.1987 ja 04.04.1996.

¹⁹ V. Masing. Ühe vana pallaslase rikas kunstielu. – Sirp 22. 05.1998, lk. 7.

²⁰ J. Püttsepp. Tartu kunstilised pildistused maakera kuklapoolelt. – Postimees 19.09.1997. Vt. ka: In memoriam Gunnar Neeme 19. V 1918 – 3. II 2005. – Sirp 04.03.2005, nr. 9.

²¹ J. Viidang. Kunsti Lõuna-risti all. – Mana 1964, nr. 2, lk. 133.

kode seintel.²² Eestis ei ole G. Neeme mitmekülgne mahukas kunstipärand tuntud, küll aga on kultuuriloolisse arhiivi jõudnud G. Neeme käsikirjalisi omaeluloolisi märkmeid.²³ Koos üksikute trükiallikate ning ilmselt 1980. a. lõpul valminud allkirjastatud elulookirjeldusega võimaldavad need märkmed esitada mõned pidepunktid G. Neeme loomingulise pärandi uurimiseks.²⁴

Gunnar Neeme, arvatavasti endise nimega Johannes Näkk, kuulub nende saksaagee kunstikooli „Pallas” õpilaste hulka, kelle kohta on kunstikooli ajaloos kirjutatud „kadusid sõjapäevil”.²⁵ Ta sündis 19. mail 1918 põlistartlaste peres, lõpetas Tartu Poeglaste Gümnaasiumi ja pärast aastast katsetust Tartu Ülikoolis siirdus Kõrgemas Kunstikooli „Pallas” [1937]. Selle reorganiseerimise järel jätkas ta õpinguid Konrad Mäe nimelises Riigi Kõrgemas Kunstikoolis (1940–1941), seejärel Kõrgemal Kujutava Kunsti Kursustel (1942–1943) Tartus. Luulehuvi ja kunstiliste otsingute suunajana on kunstnik meenutanud õpetaja Karl Aderit ja kunstnik Johannes Võerahansut.²⁶

Oma elu esimeste näitustena nimetab G. Neeme „Pallase” 1938. ja 1939. a. õpilastööde väljapanekuid, esimese isikunäitusena „Sõduri rindejoonistusi” Helsingis 1942. a. Kunstniku 80 aasta juubeli artiklis on Hannes Oja maininud ka „Pallase” 1943. a. õpilastööde näitust,²⁷ milles parimaks hindas arvustaja Olga Paris just J. Näki tööd.²⁸ Aastal 1944 siirdus kunstnik sõjakeerises Gunnar Neeme nime all Saksamaale. Esimesed kuus kuud töötas ta maalrina: „Ma ei mäleta, et ma kunsti teha sain, väljaarvatud mõned foto suurendused pliiatsiga Saksa perekondadele nende sõjas kadunud omakseist.”²⁹ Kunstiharidus jätkus eraateljeedes Saksamaal, õppides monumentaalmaali (pannood) ning 1954.–56. a. Austraalias Melbourne’i kuninglikus tööstuskolledžis rakendusgraafikat, mis andis võimaluse teenida raama-

Gunnar Neeme Saksamaal, u. 1949. a. KM EKLA, reg. 2011/ 164

tute kujundamisega. Elulooliste andmete järgi oli G. Neeme teinud mitmete Austraalia, Inglismaa ja USA kirjastustega koostööd 37 aastat.

Kunstinäituste korraldamist alustas G. Neeme Saksamaal: ta organiseeris 1946. a. Eesti pagulaskunsti näituse Baieris, 1947. a. „Esimese vaba Saksamaa kunstinäituse” Nürnbergis. Esinemised Saksamaa näitustel jätkusid kuni emigreerumiseni Austraaliasse koos abikaasa Hilja ja kahe väikese poja, Antsu ja Aarnega 1949. a. G. Neeme näitusetevgevusel oli siitpeale lausa globaalne mõõde: tema tööd on väljas

²² J. Viidangu hinnangul jäid G. Neeme parimad tööd, figuratiivsed kompositsioonid tema kodu nelja seina vahele – *ibid.*, lk. 133–134.

²³ KM EKLA, reg. 2011/163.

²⁴ Kokkuvõtliku juubeliartikli on kirjutanud Hannes Oja – H. Oja. Gunnar Neeme 80. – Vaba Eestlane, 14.05.1998, nr. 37, lk. 7 ja 11. (Sama artikkel ilmus ka Austraalia nädalalehes Meie Kodu 03.06.1998). Pühendusluuletuse ja loomingulise, kirja vormis õnnitluse avaldas juubeli puhul Triinu Kartus – vt. Triinu. Kiri Gunnarile. – Meie Kodu 13.05.1998, nr. 17, lk. 4.

²⁵ K. Kirme. Muusad ei vaikinud. Kunst Eestis 1941–1944. Tartu, 2007, lk. 25.

²⁶ Andmed masin kirjas eluloos „Gunnar Neeme. Sündinud Tartus 19.5.1918”, G. Neeme allkirjastatud dokument – Eesti Arhiiv Austraalias (Sydney).

²⁷ H. Oja, Gunnar Neeme 80. – Vaba Eestlane, 14. mail 1998, nr. 37, lk. 7.

²⁸ K. Kirme. Muusad ei vaikinud, lk. 55. Vt. ka O. Paris. End. k.-k. „Pallase” kursuse lõpetajate näitus koos Kujutavkunsti Kursuste õpilastööde näitusega. – Postimees 04.05.1943.

²⁹ KM EKLA, reg. 2011/163.

Hilja ja Gunnar kunstniku
75. sünnipäeval 1993. a.
Melbourne'is. KM EKLA,
reg. 2011/ 164

olnud Saksamaal, Hollandis, Prantsusmaal, Taanis, Šveitsis, Austrias, Rootsis, Inglismaal, USA-s, Kanadas, Jaapanis, Uus-Meremaal ja kõikides osariikides Austraalias; neid leidub erakoides veel ka Peruu, Argentinas ja Iisraelis. Lisagem, et kunstiauhindu on G. Neeme aastatel 1946–1988 pälvinud kokku 29. Iseloomustades oma tööd kunstiopetajana, on G. Neeme loetlenud järgmisi alasid: pliiats, *contá*, pastell (kuiv ja õli), tempera, akvarell, õlimal, akrüül, fresko ja fresko *secco*, graafika, skulptuur ning rakendusgraafika (pakend, reklaam, raamatugraafika, trükiala ja kujundus ning tööstusfotograafia).

Eestis on eksponeeritud G. Neeme 1930.–1940. aastate pilte Tartu Linnagalerii näitusel „Hüvasti Toomemägi” (1998)³⁰, 200 pildist koosnevat „Kalevipoja” joonistuste sarja Tallinnas ja Võrus, kõige suurem näitus (40 pilti) korraldati Tartu Ülikooli Raamatukogus 2004. a. kevadel.³¹

Avastamist väärrib G. Neeme ilukirjanduslik looming. Tal on ilmunud neli raamatut, kõigi puhul on tegu omakujunduslike, luuletustetee- malisi visuaalseid improvisatsioone sisaldavate „autoriraamatutega”. Eesti keeles on ilmunud luulekogu „Kollane vihm” (Adelaide, 1981) ning proosa- ja luulekogu „Maalit uiman” (Adelaide, 1981).

Tema ingliskeelset luulet, samuti autori illustratsioonidega kogudest „Mist of Time” (Richmond, 1976), „Notes” (Melbourne, 1982) ja „The Waves” (Melbourne, 1998) on esitatud raadios ja kunstinäituste avamistel. Käsikirja on jäänud novellide kogu „Tuuleraudne” ja ingliskeelne luulekogu „Carolline Experience”. Luule kõrval on autor oluliseks pidanud ka oma Austraalia eesti majades mängitud näidendeid „Sõnajalaõis” (1964), „Mosaiigid” (1979, etendus ESTO '84 Torontos) ja „Mustade ristide maa” (esietendus ESTO' 88-1 Melbourne'is), samuti artikleid ja esseid.

Hoolimata sellest, et G. Neeme oli Austraalia Kirjanike Liidu ning rahvusvahelise PEN-klubi liige, ei ole ta oma kirjanduslikku loomingut rõhutanud: „Pea ennast ainult kunstnikuks, millise ametiga olen elamist teeninud viimane 52 aastat (s. t. maalija, skulptor ning rakendusgraafik). Luuletamine ning näitekirjandus on rohkem olnud huvialaks, mitte elukutseks.”³²

Võiks oletada, et just „Kalevipoja”-raamatu ettevalmistustes koos tõlkija Triinu Kartusega said kokku G. Neeme kaks poolust: professionaalne kunstnik ja poeet-romantik, kelle loomingust, nagu on märkinud Juhan Viidang, on alati õhkunud kummitavat romantikat ja traagilisusetunnet.³³

³⁰ J. Püttsepp. Tartu kunstilised pildistused maakera kuklapoolelt. – Postimees 09.09.1997.

³¹ Vt. A. Vainomäe. Gunnar Neeme kunstinäitus Tartus. – Meie Kodu 19.06.2004. Selle näituse tegemisest said alguse ka Triinu Kartuse „Kalevipoja” tõlke käsikirja otsingud kirjandusmuuseumis.

³² Arvatavasti kirjutatud 1998. a. (KM EKLA, reg. 2011/163).

³³ J. Viidang. Kunsti Lõuna-risti all. – Mana 1964, nr. 2, lk. 133–134.

Gunnar Neeme ja Triinu Kartuse kirjavahetus algas 1996. a. suvel lausa nooreestiliku õhinaga teha eesti rahva pärimus ja Kreutzwaldi kaunis luuleteos kogu maailmale kättesaadavaks.³⁴ Viimane kiri T. Kartuselt kannab kuupäeva 26.03.2003 – Kaja talu Tasmaanias on müüdnud, ees ootab kolimine tütre juurde Melbourne’i lähedale Geelongi. Selles viimases kirjas lubab ta Melbourne’is elavat kunstnikku kindlasti külastada. Raske haigus viis Triinu Kartuse manalatele 31. mail 2003. a.

Siin avaldatud valik kirjadest keskendub tõlke esimestele, peamiselt 1997/98. aastatele, mil töötati välja tulevase raamatu kontseptsioon: 1) avaldada uus ingliskeelne tõlge ja eestikeelne originaaltekst kahes raamatus eri kujundustega ning 2) kasutada kujunduses G. Neeme pilte raamatust „Kalevipoeg taidelises nägemuses / in artistic vision” (AESL 1984/1985). Varem, juba alates 1960. aastate lõpust joonistatud pilte oli kavas täiendada rahvuslikus ornamentikas mustrite ja vöökirjadega, mida kodus oma kunstilistesse tekstiilidesse T. Kartus. Raskendavaks asjaoluks oli aga, et G. Neeme „Kalevipoja” mapi originaalid olid juba 1994. aastal saadetud kingitusena Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumisse Võrus. Raamatu maketi jaoks pidi kunstnik need tüsitehnikas uuesti looma. Kirjades avaneb raamatu tegijate n.-õ. loominguline köök, aga selle taustal ka isikliku elu sündmused, mis aastaid kestnud töö kõrval võtavad järjest kurvema pöörde.

Triinu Kartuse tõlke ajendiks 1996. aasta hiliskevadepäeval oli tema tütre Ebe-Reet Kartuse, selleaegse AESL-i esimehe, Eesti Vabariigi aastapäeva aktusekõne.³⁵ millest tuli teha nooremate jaoks ingliskeelne kokkuvõte. Et kõneste olid põimitud mõned lüürilisemad värsiread „Kalevipojast”, püüdis Triinu neid tütre palvel tõlkida. Kui töö hakkas minema, pöördusid Triinu Kartus ja tema abiliseks olnud tütar Ebe-Reet kunstnik Gunnar Neeme poole ettepanekuga kasutada raamatus illustratsioonidena pilte tema raamatust „Kalevipoeg taidelises nägemuses”. Tõlkimine edenes esimestel aastatel hoogsalt. Pool eepose mahust, kümme lugu said valmis 1998. aasta lõpuks, murrangu tõlketöösse tõi arvuti kasutuselevõtt 1999. aasta sügisel. Kirjasõpradele saadetud „aruannete”

järgi on võimalik rekonstrueerida tõlke kujunemise käik peaaegu kuuajalise täpsusega. Kiire tempo sundis mõtlema avaldamisvõimalustele. Kanada, USA ja Austraalia eesti lehtedes ilmusid 1997. aasta septembris-oktoobris teadaanded „Kalevipoja” uue ingliskeelse tõlke ilmumisest, töö kavatseti lõpetada juba järgmisel, 1998. aastal.³⁶ Nagu näitab T. Kartuse arhiiv, hakkas ta sõprade vahendusel aktiivselt otsima tõlke avaldamise võimalusi Eestis.³⁷ Tõlkija oli kirjavahetuses mitmete Eesti kirjandusteadlaste, folkloristide ja regilaulu uurijatega, püüdis saada teavet tõlkestipendiumi taotlemise ja tõlkijate seminarist osavõtu võimaluste kohta Eestis – oli ju senine töö toimunud muude tegemiste kõrvalt.

Koos Ebe-Reedaga viimast korda 2001. aasta augustis-septembris Eestit külastades viis tõlkija täide oma ammuse unistuse – käia ära Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumis. Sellest käigust räägivad siin avaldatud viimane, 11. kiri ning fotomälestus.

T. Kartuse ja G. Neeme kirjavahetus annab „Kalevipoja” raamatu küsimuste kõrval avara pildi Austraalia eestlaste elust ja probleemidest. Huvitav on jälgida 1990. aastate teabevahetust Eesti teemal. Viiskümmend aastat pagulust olid jättnud oma jälje, surunud seni rahvustraditsioonide alalhoidmisele keskendunud inimeste arusaamadesse sügavad vaod, mis pandi proovile iga iseseisva Eesti sammuga, eriti rahvusvahelises poliitikas. Siit aga avanevad hoopis uued teemad, kui seda on kahe loomingulise inimese, Triinu Kartuse ja Gunnar Neeme sõprusest välja kasvanud elutöö – Lõunaristi all sündinud rahvuseepose tõlkeramat kui kingitus Eestile.

Kirjade keeleline kuju on muutmata, välja on jäetud delikaatseid isikundmeid puudutavad read. Autor tänab Aimi Hollot Võrust, Ebe-Reet Kartust, Ants ja Aarne Neemet, Arvi Vainomäed Austraalias ning Tartu Linnaraamatukogu väliseesti kirjanduse osakonda abi eest andmete täiendamisel.

Artikkel on valminud teadusteema SF0030065s08 ja Eesti Teadusfondi granti 9160 toel.

³⁴ KM EKLA, reg. 2011/163.

³⁵ E. Kartus. EV aastapäeva aktusekõne Melbourne’is. – Meie Kodu 10.04.1996.

³⁶ L. Koobas. „Kalevipoeg” uues ingliskeelses tõlkes. – Vaba Eestlane 30.09.1997, nr. 72, lk. 7; L. Koobas. „Kalevipoeg” uues ingliskeelses tõlkes. – Meie Kodu 22.10.1997, nr. 40, lk. 5.

³⁷ KM EKLA, reg. 2011/164, reg. 2012/ 44.

1. kiri

15/11/96

Armas Triinu!

Saadetis käes, mille eest suurim tänu.¹ Mul on momendil käsil kahel näitusel esinemise ettevalmistused. St. raamimine ja postamentide värvimine (maalid + skulptuurid). See viib mu tänavuse esinemise üheksale näitusele.² Mis minusugusele vanale inimesele on vist küllaldane. Lisaks üks maalimise demonstratsioon ja kahe näituse auhindamine. Mis puutub mu „Võru” piltidesse siis on too kogu (50 joonistust) valmis ja juba teele saadetud.³ Muide New Yorgi eesti ajalehes oli minust artikkel koos Kalevipojaga ning seal tehti mind skulptoriks!!!⁴ Nii et momendil püüan kunstist hinge tõmmata ning aeda umbrohtu katkuma minna! Aed on täiesti käest ära „kultuura” pärast.

Too kasaaride raamat. Olen midagi taolist väga kaua aega tagasi lugenud, kuid mitte seda. Tahan teda paar korda lugeda.

Nüüd siis see Poeg of the Kalev.⁵ Mida ütlen, ei ole arvustus, nii et ennast ülesärritada pole vaja... Minu arvates, tuleks ingliskeelses osas tarvitada niipalju kui võimalik mitte tõlkelist vaid ka inglise luule/värsi mooduseid. Mis ei ole võrreldavad kõnekeelelega. Samas aga ei saa meie lugu eraldada originaalist. Teiste sõnadega peame leidma kesktees milles väljenduse rütm ning esinevate mõtete algupära kaduma ei lähe. Ja samas ka rütmiliselt niipalju kui võimalik algupäraselt ei eralduks. Peamiseks raskuseks saab olema mõistete ja rahvalike väljenduste tõlkimine. Samuti kasutatud riimi lühendusi (sõna). Muide, kas Sul on „Roget’s Thesaurus Dictionary”⁶ Väljenduste mitte õige tõlge teeb rea konarlikeks.

2

Nüüd siis raamatu kaunistuse probleem. Muidugi on natuke raske saada kätte originaale Võrust.⁷ Muidugi oleneb kõik sellest kus see raamat trükitakse.⁸ Samas aga oleks see jälle mu Kp. raamatu (illustratsioonid ainult) kordamine. Olen sada mõtet palju kordi oma tühjas peas ringi loksutanud, mille tulemuseks on mul jär[j]mine mõte ehk idee või kavand!

¹ T. Kartuse eelmise kirjaga olid tõenäoliselt saadetud „Kalevipoja” tõlkekäsikirja esimesed peatükid „Introduction” ja „Invocation”.

² Neid fakte kasutab T. Kartus järgmisel aastal oma avalikus õnnitluskirjas juubilarile: „Mis see oligi, mida hiljuti Su kirjast lugesin – möödunud aastal esinesid seitsmel maalide näitusel ja kahel skulptuurinäitusel. Ütled, et rohkem ei jõua enam. Gunnar, paljud ei jõua seda oma parimas meheeski!” – Triinu. Kiri Gunnarile. – Meie Kodu 13.05.1998, nr. 17, lk. 4.

³ Sulejoonistused Võrust ja Võrumaast jõudsid Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi Võrus 1996. a. jõuludeks. Joonistused olid valminud vanade fotode alusel aastatel 1930–1940.

⁴ H. Estam. Skulptor, poeet, näitekirjanik, pedagoog. Gunnar Neeme juubeliaasta. – Vaba Eesti Sõna 12.09.1997, nr. 37, lk. 4. Sügisel 1996 tähistas G. Neeme 50 aasta juubelit elukutselise kunstnikuna ja 40 aasta juubelit kunstipetajana Austraalias.

⁵ „Kalevipoja” tõlkeraamatule omavahelises kirjavahetuses antud mänguline nimi. Küsimuse all oli ka teose pealkirja tõlkimine: „Kalev’s Son”, „The Son of Kalev” või „Kalevipoeg”. Valminud maketis näeme viimast varianti.

⁶ Briti leksikograafi Peter Mark Roget’ (1779–1869) teaurus „Thesaurus of English Words and Phrases to Facilitate the Expression of Ideas” (London, 1853). Nn. Roget’ teaurusse uustrükke antakse välja pidevalt, kirjavahetuse ajal neist viimane „Roget’s II: the New Thesaurus” (Boston, 1995).

⁷ Kujunduses oli kavas kasutada G. Neeme „Kalevipoja”-ainelisi pilte, esimesed neist olid valminud juba 1960. a. lõpus, kokku oli pilte 200, nendest 120 on raamatus „Kalevipoeg taidelises nägemuses” (AESL; 1984). Suuremõõtmelised (43 x 60 cm) originaalid oli kunstnik kinkinud juba 1994. a. Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumile Võrus, mapid olid jõudnud Melbourne’ist Võrru 1995. a. alguses.

⁸ Tööd alustati selge eesmärgiga: anda välja raamat. Vormistust hakati arutama kohe, paralleelselt tõlke ja kujunduslike küsimustega. Algne idee oli anda raamat välja mõnes Tasmaania kirjastuses, et saaks kontrollida trükiprotsessi. G. Neeme, kel oli töös kirjastustega kogemusi, annab järgmistes kirjades tõlkijale eesootavast tööst üksikasjaliku pildi (G. Neeme T. Kartusele 27.03.1997).

Sina Triinu oled kuduja ja luuletaja⁹ (muide kuidas on Su järgmise luulekoguga lood???) Nii arvasin, et miks mitte kasutada kogu raamatus figuratiivsete jutu illustreerimise asemel eesti rah[v]a käsitöö mustreid. Mis oma korda võimaldab mängida lehekülgede kavandamisega. Arvan, et siin on igal peatükil oma muster ja selle kombinatsioonid. Seega ei muutu raamat kaunistuste osas igavaks. (Vöökirjad, vaibad jne). Alljärgnevalt eeltoodu näide. Usun et mulje oleks ornamentaalne ja

[lehekülje makett 1]

[lehekülje makett 2]

Peatüki esimene lehekülg

Tavaline lehekülg

3

puhas. Seega pole figuratiivne ning jutu visuaalne kirjeldus segavaks elemendiks. Kuna aga meie rahvamuster looks kaunistava meeoleolu. Kuna mõlemad elemendid: – muster ja sõna kuuluvad rahvalikult enam kokku kui alles 18 sajandi keskpaiku meie rahvale varasemalt tundmatu pildiline joonistus inimesest. Kokkuvõtteks oleks kogu raamat täiesti erinev kõigist senistest! Muidugi valmistan Sinule rea näiteid et oleks valikut ja arvamist. Teiseks kas kasutada värve? St. kaks + paberi värv = 3 värvi. Või ainult mustvalge. Igatahes teen mõned proovid niipea kui saan st. varsti!

Tervise osas hakkame kõigest üle saama. Ja loodame et jõuludeks oleme jõuluvana vastuvõtuks päris terved.

Parimate tervitustega
Sinule, Endlile ja
vanaemale

Gunnar + Hilja

P. S. Vastus Su küsimusele.
Maailm ei taha tõe
kuulda, sest see
teeks vale tõeliseks.
[---]

2. kiri

[2.97]
Kallis Gunnar!

Hiljale ja Sulle head Vabaduspäeva!

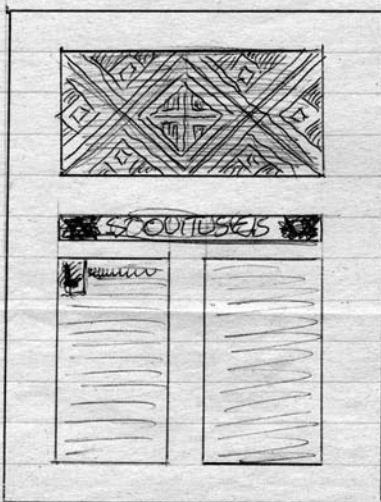
Olen pidanud helistama ja olen pidanud kirjutama – kumbagist pole senini asja saanud. Teen nüüd lihtsalt kiiruga kirja valmis, et endast alumärki anda. Suur tänu Sinu kirja ja kavandite eest! Mulle igatahes esitatud idee meeldib väga!!!! Ebe Reet tuleb 8. märtsil nädalaks koju.¹⁰ Näitan temale ja saame siis „aru pidada„. Teen ju seda ettevõtet temaga koos ja ta kaasabil – noortel ju rohkem energiat ja ka teadmisi võimalustest jne. Eriti kirjanduse alal, kuna ta on raamatukoguhoidja ja puutub nende ringkondadega kokku.

⁹ T. Kartus oli avaldanud üksikuid luuletusi ajalehtedes ja ajakirjades, avaldanud luulekogu „Varjude mäng“ (1993). Ta teenis leiba käsitööõpetajana kolledžis, selle kõrval rahvuslikus ornamentikas tekstiilide kudumisega kangastelgedel.

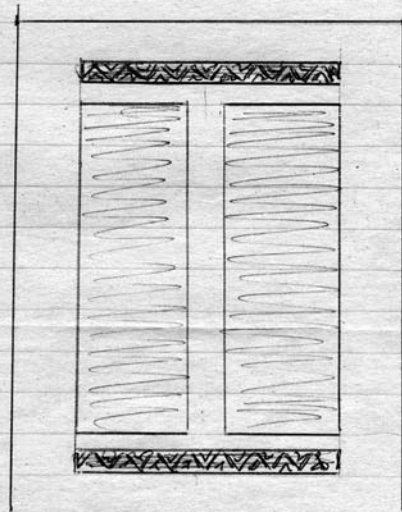
¹⁰ T. Kartuse vanem tütar, kes töötas Melbourne'is.

NÜÜD SÜS RAAMATU KAUNISTUSE PROBLEEM, MUIDUGI ON
NATUURLIK RABAKE SAADUD KÄTTA ORIGINALNE VÕRUST,
MUIDUGI ONKNAFAS KÕIK SEELIIST KUS SAE RAAMAT
TRÜKITAKSE, SAADAS ARA ONKKS SAE JÄLLE MÜ
KP. RAAMATU (ILLUSTRATSIOONID MINULT) KORDAMINE.
OLEN SEEA MÕNETA PALJU KORDA OMA TÕLJAS PÄRS
RINGI KONSULTANUD, MILLE TULEMUSEKS ON MÜL
JÄRMINA MÕTE EHK IDEE VÕI KAVAND!

SINA TRÜNU ONKD KUULIJA JA KUUNETAJA (MUUDE
KUUDAS ON SU JÄRMINA KUUNAKOOLIKA LÜÜD???)
NII ARVATAN, ET MIKS MITTE KÄRUTADA KOGU RAAMATUS
FIGURATIIVSITA JÜTU ILLUSTRATIIVSISE KÄSMEEL TERSTI
KANA KÄSITÖÖ ILLUSTRAND, MIS OMAKORDA VÕI MÄNDAS
MÄNDAS KÄRUTAMISEGA KAVANDAMISEGA. ARUAN, ET
SIN ON IGAL PÄRILIKU OMA MUSTRA JA SELL
KOMBINATSIOONID. SEDA EI MUUTU RAAMATU KAUNISTUSE
OSAS TAVAKS. (VÕI KÕIKS, VÕI KÕIKS), ALL JÄRMINA
PÄRILIKU NÄIDE, USUN ET MÜLLE OLEKS ORNAMANTAAR JA

PROTEIN RASVAINA NEHEKÜL

TRIINU KARTUSEL

Lehekülj Gunnar Neeme kirjast Triinu Kartusele 15.11.1996. Vt. lk. 116.

Mina igatahes olen sündinud optimist, kuigi ajan pessimistlikku juttu. Arvan, et kui töö on valmis ilmub ka võimalus trükkida. Minu isa¹¹ ütles alati, et ega maailm härja pee ole, et seal raha pole. Tuleb kindlasti soovitud kohta, kui õige aeg käes. Maad peab aga hakkama kuuluma varakult. Tõlketöö praegu seisab, kuid varsti hakkab jälle. Olen lihtsalt põnevusega selle juures ja olen tulnud äratundmisele, et see, täiesti „mahavisatud aja“, töö mind igati vaimselt rikastab. Aineliselt muidugi on vastupidi...

Saatsin hra. Eerik Teder'ile oma luulekogu ja sain paari päeva eest vastuse.¹² Paistab, et ta on haige, millest on kahju [---]. Igatahes raamatu kohta ta kirjutab järgmist:

„Südamlik tänu meeldiva üllatuse eest! Paar päeva tagasi saabus Teie meeldiv ja elamuslik luuletuskogu koos Gunnar Neeme meisterlike illustratsioonidega. Esimene mulje luuletustest on hea, need on kirjutatud südameverega.”

Edasi ta avaldab arvamist, et võib-olla kunagi hiljem teeb Eesti Raadiole luulepõimiku ning palub lisa-eluloolisi andmeid.¹³ Kas pole tore! Muidugi saadan need, kuid nende kasutamist s.t. luuletuste, nimetatud põimikus usun siis, kui see on teostunud.

Kuigi ei uskunud varem, et sel teemal kirjutam midagi. On aga ikka enam maad võtnud tahtmine kirjutada luuletusi oma Eesti reisilt. See tunne peab veel „küpsema” ja suunda otsima. Kuid kavatsen luulepõimikut (või kogu) kadunud tütre kojujõudmise teemal. Nagu piiblis on kadunud poja kojutuleku teemal – Jeesuse mõistujutt.¹⁴ Mitte nii, kuid see oleks lähtepunktiks. Näed, nüüd olen isegi pihtimiseni jõudnud! Aeg on lõpetada.

Kalli Sulle ja Hiljale!!!

Triinu

3. kiri

Melbourne 2/3/97

Armas Triinu ja tema õnnis meesterahvas Endel!

Kõigepealt tänan Sind kirja ning suure ärakiitmise eest. Muidugi on minupoolne vaid esialgne kavand. Mis omakorda saab muudetud, kui tekst hakkab arenema. Minu mõte on see, et mitte ükski tekstilt vaid ka kaunistuselt oleks ta midagi teistmoodi kui tavaline väljaanne. Mis omakorda ehk kergendab ka trükkimise võimalusi. Samas muidugi ka see enesetunne.

Ma sain vahepeal ka kirja E. Tederilt. Kus ta kiitis Sinu „Varjude mängu”. Nagu näib, et taolist väljaannet on vähe olemas. Ja mul on heameel, et lubas Sind Eesti avalikkusele tutvustada.¹⁵ Ja ma loodan, et see on ainult alguseks, muidugi kui Sa nüüd kohe loorberitele puhkama ei lähe.

„Kuju jõudmise” teem on väga huvitav ja kindlasti ka jälle kõigest taolisest erinev, ja kindlasti mitte läänelikul paadunud „enda näitamise” teemil, nagu see senini kombeks on olnud. Hakka tööle kohe, nüüd praegu!!!

¹¹ Feliks-Ottomar Kalasim (1904–1961).

¹² „Varjude mäng” (1993). Kirjandusteadlane Eerik Teder (1928–2004) oli aastaid kirjavahetuses nii T. Kartuse kui G. Neemega.

¹³ Eesti Rahvusringhäälingu heliarhiivi andmetel saade T. Kartuse luulest teoks ei saanud.

¹⁴ Vt. Uus Testament, Luuka evangeelium, tähendamissõna kadunud pojast – vt. lk. 15: 11–32.

¹⁵ Austraalia eestlaste kultuuri tutvustav teemaõhtu toimus 1997. a. Tallinna Bibliofiilide Klubis. Eestlas-konnast Austraalias rääkis Voldemar Wilder, Triinu Kartuse luulet tutvustas E. Teder, klubi esimees (1981–2004).

Muidu mina ja meie elame nagu ikka kaks vana inimest, kuskil meie ei käi. Ma käin veel näituste avamistel ja ka esinen, kuid palju vähem, kui varemadel aegadel. Pealegi oli see ilmapalavus natuke üleliigne, mis tegi uimaseks ja laisaks. Isegi maadlemine aiatööga tundub ülejõu käivaks. Nagu tead on ju selle aasta lõpus jälle Eesti päevad.¹⁶ [– – –]

Veelkord Sinu uuest luuletuste kogust. Andesta, kardan, et see piiblisalm ei käi sinu/meie kohta. Põgenesime jah, kuid võtsime enestega kaasa kõik selle, mida enam seal ei ole. Meie hoidsime võõrsil eestlust alles. Ja sellepärast ei olnud meie mitte ära kadunud. Meie olime vaba Eesti tõrviku kandjad maailma pimeduses! Muidugi on see ainult vaid ühe vaese ja vana pensionäri arvamine. Piibli ära kadunud poeg ei teinud oma kodu heaks võõrsil mitte midagi. Muidugi nüüd, võibolla oleme oma töö teinud. Kui nii võtta, siis on nemad seal need „ära kadunud pojad”, keda meie nüüd tervitame, vabaduse rüppe tagasi. Andesta mu jutlust! Aga nii see on. Iseasi, kui oleksime enne sõda läinud võõrsile paremat elu ja õnne otsima ning siis tagasi läinud kas rikkana või saba jalge vahel, võibolla siis ehk. Kuid mitte ialgi meie praeguses olukorras. Sest tegelikult tervitame meie neid tagasi vabadesse!

Parimate tervitustega Sinule
ja Endelile
Gunnar

4. kiri

Kallis Gunnar!

Kuigi jõuan juuni lõpu poole Melbourne'is mõtlesin, et see on kaunis pikk aeg ja et näitan, et olen midagi „korda saatnud” „kadunud tütre” teemal, millest Sulle varem kirjutasin.

Kirjutamisega on üks naljakas asi: mõtled ja plaanitsed üht moodi ja kui lugu paberile saab on ta kaunis erinev algplaanist. Ta nagu „võtab üle”, tõrjub kirjutaja kõrvale ja hakkab elama oma elu. See lugu ei pidanud tulema nutulaul, sest tundsin ennast Eestis tõesti hästi ja olin kogu aeg elevel ja rõõmus.¹⁷ Aga näe, kui paberile saab on kõik erinev, abstraktne kaunikesti ja kurb.

3. lugu on valmis. Loodan teha tsükli ümber 10-ne luuletusega, et kõik öeldud saaks, mis ütlemist nõuab. Tahaks ikka midagi rõõmsamat ka panna. Praegu on aga pea tühi – kõik peab ootama oma „aega,.. Aga küll see tuleb.

Kõike head Sulle ja Hiljale!

Triinu.

5. kiri

29/5/97

Armas Triinu ehk Tasmaania ööbiker või luuletajannatar!

Sinu sädelev kiri saabus täna mis tõi ka päikesekiiri vihmatibasesse Casiino linna!¹⁸ Jah, tõesti on kummaline ning seesmisele tunnetusele rajatud esimeste sõnade arenemine. Milles mõtte tunnetaamine ning kirjasõna nägemise tunnetamine on hoopis teine maailm tähtede ning sõnade hääldevast kordamisest. Luule on nagu kunstiteos, kunstniku/luuletaja seesmise tunnetuse ning arusaama peegeldus. Teiste sõnadega on mõlemad loovad vaimud ja mitte nähtu kopeerijad.

¹⁶ XVI Eesti Päevi Austraalias, mis toimusid 27.–28.12.1995 Melbourne'is.

¹⁷ T. Kartus käis koos oma venna Andresega Eestis sugulastel külas 1998. a.

¹⁸ Melbourne'i oli ehitatud grandioosne luksuslik kasiino „Crown”, milles oli 2500 pokkerimasinat, hotell ja eriruumid miljonäridele.

Sinu mõte 10 luuletust on kindlasti hea mõte.¹⁹ Ja ma olen kindel, et meie pagulaskonna luuletajate hulgas juba oma „Varjude mängus” olid kõrgemal kõigest. Sina olid uus ja tõsine, nemad aga vanale rasvale toetuvad seltskonna lemmikud, vahepalaks meeldib mulle Sinu aus tunnetus, sügavalt tõsine ning aus!²⁰ Sinu mõtted on nagu miniatüürmaalid, vaatamata mõõtudele siiski täiuslikud. Räägid, et pea on tühi! Mida pean siis mina tegema. Mul on ta kogu eluaeg tühi olnud. (Pintslilöö-kide vahel seda ei märgata) Momendil, tunnen end natuke väsinud, kuidagi puudub nagu tahe, mõte on nagu kadunud. Üle kolme aasta käisin Eesti Majas (näidendit vaatamas).²¹ Oli see aga võõras koht. Ainult all saalis oli kaks rahva tähelepanu äratavat kohta: – einelaud ja baar! Muidugi olin kutsutud arvustajaks. St. päheandjaks.²² Mida olevat nädal hiljem E. M. muudel üritustel²³ kuhjaga antud. Minu ainus negatiivne mulje oli – publik oli di-pi laagri traditsioonides oma mentaliteediga kinni! Ootan ihu ja hingega Sinu sisseastumist Melburgi linna!

Gunnar

[serval risti]

Tervisi ja muid häid asju (?) Endelile!

6. kiri

24.8.97

Kallis Gunnar!

Aitäh kirja eest! Kalevipojaga oled Sa küll juba kaugele jõudnud²⁴ – ma pean kiirust lisama, et mitte jalgu jääda! Ega need illustratsioonid ei peagi vist ju täpselt samad olema, mis on Su taidelise nägemise raamatus?²⁵ Ja ega pole ju midagi viga, kui tuleb „vaim peale” ja teed mõne koguni uue!

Heameel on kuulda Su raamatu ja Sinu enda kuulsusest rahvusvaheliselt!²⁶ See on loomulikult rõõmustav Sulle, aga kindlasti tuleb kasuks ka meie Kalevipojale!

Muide, leidsin kapist (olin selle olemasolu unustanud) veel ühe Kalevipoja, välja antud 1961. a. Eestis. Kunstiliselt kujundanud A. KOEMETS.²⁷ Väga tagasihoidlik – võibolla oled näinud?

Ameerika „Vaba Eesti Sõnas” on elteate kuulutus ilmunud²⁸ ja kuulsin täna, et keegi oli juba lehe toimetusse helistanud ja küsinud, et kas saab eelltellimise sisse anda! Ka olevat inimesed N. Yorgis öelnud, et nad Kurmani tõlget uustrükis ei osta.²⁹ Paistab, et meie raamatu juures on kasuks

¹⁹ Vt. eelmise kiri.

²⁰ G. Neeme peab silmas Austraalia eestlasi: kirjanikuna oli laiemalt tuntud vaid Peeter Lindsaar (1935–1990), kelle novellid rääkisid peamiselt Vana-Võrumaast. Tõlkija ja literaadina on tuntud ka Leonid Trett (1905–1990).

²¹ Teatri pealelõuna Melbourne’i Eesti Majas etendati pühapäeval, 27.04.1997 kell 14 J. B. Priestley komöödiat „Höbepulma uperpall”. – Meie Kodu 23.04.1997.

²² Arvustus on läbini positiivne, vt. G. Neeme. Teatri pealelõuna Melbournes. – Meie Kodu 21.05.1997, nr. 18, lk. 4.

²³ Pühapäeval, 11.05.1997 tähistati Melbourne’i Eesti Majas emadepäeva.

Eestikeelsed raadiosaated Melbourne’i SBS saatejaama kaudu igal neljapäeval FM 93.1 algusega kl. 5 p. l.

²⁴ Eelmises kirjas (4.08.1997) oli G. Neeme kirjutanud, et tal on valmis „Introduction” ja „Invocation”, kuid lugu- de osas otsib veel head ideed. Ta palub saata valmis tõlgete tekste nende ulatuse arvestamiseks leheküljel.

²⁵ G. Neeme album „Kalevipoeg, taidelises nägemuses / Kalevipoeg In Artistic Vision”, mis ilmus 1984. a. (titullehe pöördel 1985) EASL kirjastusel Richmondis, sisaldab 120 pilti. Raamatu väljaandmise idee oli saanud alguse Neeme Kalevipoja piltide näitusest 27.–31.12.1983 XII Eesti Päevadel Adelaide’is. Teine näitus „Kalevipoeg taidelises nägemuses II” korraldati Adelaide’i Eesti Majas 1990. a., mil eksponeeriti 55 pilti.

²⁶ G. Neeme kirjas T. Kartusele [aug. 1997]: „Üks Hollandi kirjastus ja raamatu kompanii ostis ühe minu „Kalevipoja raamatu” ühe siinse kirjastuse kaudu. Küsimus on, et kas ma olen nüüd kuulus!!!”

²⁷ T. Kartus mõtleb ilmselt raamatut „Kalevipoeg. Eesti rahva eepos. Kogunud ja ümber töötanud Fr. R. Kreutzwald” /Tallinn, 1961). Väljaanne on tuntud Evald Okase illustratsioonide kaudu, kujundaja Aleksander Koemetsa (1912–1988) tavaliselt ei nimetata.

²⁸ Eelteade. – Vaba Eesti Sõna 14.08.1997, nr. 33, lk. 4.

see, et on mõlemas keeles, ning olen veendunud, et illustreeritud väljaanne on see, mis huvitab. Muidugi ka see, et Su nimi on ka seal tuntud-teatud.³⁰ Kuulutuse sõnastuse saatsin nii: /Eelteade! Käsil on Fr. R. Kreutzwaldi Kalevipoeg ingliskeelses tõlkes koos eestikeelse tekstiga. Kunstiline kujundus rohkete illustratsioonidega kunstnik Gunnar Neemelt. Tõlgib luuletaja Triinu Kartus./

Eeloleval nädalal saadan kuulutuse ka Kanadasse ja arvan, et ka Meie Kodusse.³¹ Paistab, et Aimelt³² on küsitud ingliskeelset Kalevipoega.

Mul on meelest läinud, palju Sinu Kalevipoeg taidelises nägemuses maksab – minult küsiti täna. Tuttav, kes N. Yorgist helistas ütles, et (Vaba Eesti Sõnas) pr. Vaga pidi tahtma seda osta (nägi meie tuttava käes, kellele ammu juba saatsime).³³ Ta tahab ka minu raamatut. Ole kallid saada 2 raamatut siia, panen koos enda omaga posti. Ebe Reet tasub. Tahaksin aga ikkagi teada, palju maksab, juhul kui minult jälle küsitakse.

Ebe Reet oli vaimustatud sellest, mida oled teinud³⁴ – tuleb täiesti midagi erisugust! Kui mu tõlkimine ka nii hästi õnnestuks! Aga püüan kõigest väest – ja on põnev ka, elan kõige kaasa.

Huvitav, mida kirjutad Viirlaiu kohta!³⁵ Tasub meeles pidada, kui ta mulle veel peaks kirjutama peale selle „pahmaka”, mis talle Eesti poliitika kohta kirja panin ja teele saatsin. Olen Sinuga ühel nõul, et kui ta kirjanikuna tunnebki rõõmu selle üle, et ka Venemaa kirjanikud kommunistliku surutuse alt pääsesid, siis mitte ainult üksi Vene vastu sõdimise, vaid ka 50 a. kestnud okupatsiooni silmas pidades ei ole sünnis selliseid rõõmupuhanguid väljendada! Mis puutub igasuguste liitude ja sõpruste ja ärde lepingutesse, siis on Eesti hulluks läinud. Kogu aeg üks allakirjutamine – seda kirjanike oma ma polnud näinud/kuulnudki.

Mis puutub aurahasse, siis Sinu Kreutzwaldi aumärk kuulub hoopis erinevasse kategooriasse³⁶ ja oleks ütlemata kurb, kui Sa seda poleks vastu võtnud!!! Sinu oma on puht-kultuuriline, Viirlaiule ja teistele määrati riigi või Meri enda poolt I, II, III klassi, erivarjunditega autasusid.³⁷ See on puhtal kujul poliitiline märk. Üks pr. Eestist kirjutaski, et kui ta näeb TV's Merit riste rinda torkamas, meenub talle alati Brežnev. Viirlaidi üks keeldumise põhjendusi oli, et valitsus peaks eeskätte rahva elujärje eest hoolt kandma ja kui ta seda ei saa ega suuda, siis on see au, mida ta jagab kassikulla väärtusega.³⁸ Mis minu meelest kõige hullem – nimekatel tegelastel, eriti „sulemeestel” võetakse selliste medalite jagamise nõksuga valitsuse poliitika kritiseerimise võimalus ära! Kes siis hammustab kätt, mis sind silitab. Sellepärast olen natuke pettunud Mart Nikluses,³⁹ kes vastu võttis, sest ta

²⁹ Jüri Osvald Kurmani (1942–1994) esimene „Kalevipoja” tõlge inglise keelde „Kalevipoeg: an Ancient Estonian Tale” oli ilmunud Ameerikas kirjastuselt Symposia Press 1982. a., 1997. a. kavandati selle kordustrukki.

³⁰ Lause on Gunnar Neeme poolt punasega läbi tõmmatud. T. Kartus viitab Heldia Estami artiklile „Skulptor, poeet, näitekirjanik...” – vt. 1. kiri 15/11/96.

³¹ T. Kartus peab ilmselt silmas tutvustava teksti saatmist Leo Koobasele. – vt. L. Koobas. „Kalevipoeg” uues ingliskeelses tõlkes. – Vaba Eestlane 30.09.1997, nr. 72, lk. 7. Sama artikkel ilmus ka Meie Kodu 22.10.1997.

³² Mõeldud on Aime Metsarit.

³³ Airi Vaga – New Yorgis ilmuva ajalehe Vaba Eesti Sõna peatoimetaja (1995–2005).

³⁴ Mõeldud ideed kasutada kujunduses rahvuslikku ornamentikat, mis oli omane ka T. Kartuse tekstiilidele.

³⁵ G. Neeme ja kirjanik A. Viirlaid olid mõlemad PEN-klubi liikmed, nende omavahelises kirjavahetuses oli tekkinud arvamuste lahkuminek Eesti Kirjanike Liidu suhete küsimuses kirjanike liiduga Venemaal.

³⁶ G. Neeme pälvis Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi välja antava nn. Kreutzwaldi mälestusmedali 1994. aastal eesti kultuuri arendamise ja tutvustamise eest Austraalias. Mälestusmedalil antakse välja alates 1985. aastast tänaseni, medal on nimeline ja laureaadiks saab olla üks kord. 1994. a. oli G. Neeme kinkinud muuseumile ka „Kalevipoja”-ainelised graafilised lehed. – Vt. ka 1. kiri. Riiklik Valgetähe IV klassi teenetemärk omistati Neemele 2005. a. postuumselt.

³⁷ Torontos elavat eesti kirjanikku Arved Viirlaidi (sünd. 1922) kui „Eesti Vabariigi järjekestvuse kaitsjat, kirjanikku ja luuletajat” tunnustati 18.02.1997 Riigivapi III klassi teenetemärgiga.

³⁸ Eesti lehtedes 13.03.1997 ilmunud ETA teade trükiti ära ka väliseesti lehtedes, nt. Meie Kodu rubriigis „Uudised Eestist” artiklis „Väliseesti kirjanik keeldub teenetemärgist”, vt. Meie Kodu 19.03.1997, nr. 9, lk. 3. T. Kartus viitab uudistes tsiteeritud A. Viirlaidi kirjale president L. Merele. Selles sõnastuses võib ära tunda kindral Aleksander Einselni EV aastapäevakõnes Vancouveris avaldatud seisukohti, mis olid äsja ilmunud ka Toronto ajalehes Vaba Eestlane (13.03.1997, nr. 20, lk. 9).

³⁹ Mart-Olav Niklus (sünd. 1934), Eesti vabadusvõitleja ja poliitvang.

on senini olnud hea väärnämete esile tooja. Ning endise dissidendina on ta sõnal kaalu. Näis, kas dissidentlus nüüd lõpeb.

Nii jube kui sellele mõelda ongi – Eesti saatus oleneb peamiselt sellest, mis juhtub Venemaal ja Venemaaga. Ta on Natos sees⁴⁰ ja ebaametlikult (praegu veel ebaametlikult) ka Euroopa ühenduses.⁴¹ Üks soomlane nähtavasti ongi E. Liitu kutsunud Euroopa Kremliks. Bürookraatlike totruste tõttu, mis Brüsselist välja voolab. Soome läks Žirinovski hirmuga E. L[iitu] sisse, kuigi algul tõrkus. Töötus on nüüd tõusnud ja inimeste elujärg halvenenud.

O.K. aitab tänaseks. Kalli Sulle ja Hiljale ja patsu-patsu kutsudele!

Tulen Melb.[ourne'i]. Jõulu eel, lähen E. P'dele.⁴²

Triinu.

7. kiri

Melbourne 28/8/97

Armas Triinu!

Aitäh kirja eest, mis jälle omakorda annab vastuses võimaluse minupoolsetest probleemidest juttu teha! Jättes muu osa niioelda ja lõppu. Nii et siis Kalev's Son ning tema adventures Estonia maa peal ning lähemas surrounding!

1. Arvan, et „Invocation“ + „Introduction“ kujunduse kavad on valmis, samuti ka kunstiline osa. Maadlen momendil järgnevate lugude/tales kunstilise kujunduse probleemidega, eriti kuna sooviksin seda teha ka hoopis erinevalt kõigist senistest. Näiteks mulle saadetud koopiates too tiitel-leht on oma ornamentide plaanitusena saavutanud ülepakutud tulemuse. Sellepärast pean olema äärmiselt ettevaatlik, et hoida maitsekalt keskset taset. Ja see ongi mu suurem probleem. Teiseks muidugi on raskusi piltide asetusega teksti. Kuna ma ei soovi eelmiste väljaannete kujunduste vigu korrata, samas aga tahaksin tuua/viia Kp. 20-ndasse sajandisse⁴³ vastava tasemega. Viimane on eriti oluline, kui vaadelda läänemaailma maitselise arusaama arengut viimase 40 aasta jooksul.⁴⁴ Nii, et kokkuvõttes, pole ettevõtte sugugi niisama lihtne. Eriti, kui arvestada meie kallite kaasmaalaste asjatundlikk[e] seisukohti (võimalikke).

Ei mul Koemetsa Kp-d ei ole, kuid olen seda kuskil kunagi näinud!!! Sest tiitellehe koopia tuli väga nagu tuttav! Mis puutub aga minu tundmisse, siis vaevalt. Muidugi võtan vastu Sinu kiituse ehk tähelepanu juhtimise. Kutselise pähesaajana olen kiituse osas väga ettevaatlik!!!

Siinjuures saadan 2 Kp-raamatud nagu soovitud. Nende hind on \$ 25 raamat.

Nii nüüd siis tagasi Kp juurde:

Arvan, et lugude eraldamine toimuks päisliistuga nagu Orto raamatus. Tekstis aga eraldaksin lood väikese vaheornamendiga näit. [joonis, vöökirj]

Nii et jätame välja Orto rasvased alg tähed. Mis puutub illustatsioonidesse, siis need ei ole mitte erilehel ja eripaberil, vaid asetatuna teksti. Seega kujuneks kõik üheks tervikuks. Orto kujundus

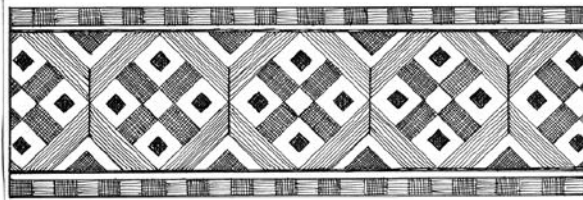
⁴⁰ Eesti NATO-sse astumise ajaks loetakse 2. aprilli 2004. a., mil Brüsselis leidis aset seitsme uue liikmesriigi (Bulgaaria, Eesti, Leedu, Läti, Rumeenia, Slovakkia ja Sloveenia) vastuvõttuseremoonia. Läbirääkimisi NATO-ga liitumise ettevalmistamiseks alustas Eesti 1996. a. ja kõiki selle etappe kajastati ka raja taga, vt. nt. artikkel „Tallinnas arutatakse tippasemel Balti riikide julgeolekuküsimusi.“ (Meie Kodu 26.02.1997, nr. 6, lk. 1).

⁴¹ Läbirääkimised ühinemiseks Euroopa Liiduga algasid 1997. a. detsembris, Eesti võeti EL liikmeks 1. mail 2004. a.

⁴² T. Kartusel oli kavas sõita 27.–30.12.1997 XVII Eesti Päevadele, mis toimusid lõunaosariigis Adelaide'is. Laev Tasmaania saarelt randus Melbourne'is, Victoria osariigis.

⁴³ Mõeldud 21. sajandisse.

⁴⁴ Gunnar Neeme on Kalevipoja illustatsioonidega tegelenud süstemaatiliselt: tema arhiivis leidub tabelina kõikide seniste Kalevipoja illustatsioonide autorite tööde analüüs alates Georg Friedrich Schlateri akvarellidest 19. saj. kuni 1950/60. aastateni Eesti ja väliseesti kunstis (KM EKLA 2011/163).

FIRST TALE

KALEV'S ARRIVAL ≠ SALME AND LINDA ≠ WEDDINGS

ow, oh bard, and cast
your spell,
Ply the oar of the ship of
song,
Of the tale teller's little
boat,
Row them to that certain
seashore,

Where the golden words of eagles,
And the silver tales of ravens,
Coppery ransom from the swans
Have been shed since time immemorial,
Scattered since the days of old!
Do announce it, wisest of birds,
Whistle this, you billowing waves,
Do declare it, you dearest winds:
Where's the cradle of the Kalevs,
The homestead of the valiant men,
The safe haven of the heroes?
Sing, oh bard, why don't you sing,
Why don't you all of this announce?
Should I sing, a bird of sorrow,

This warbler with a wasted beak?
My youth has faded on the heath,
It has withered into heather,
Into the leaves of weeping birch.
Earlier, when I shouted with joy,
In the sunshine played sweet music,
Silvery warps of flowing songs
Wove I into golden fabric,
Then I did see the strangest things,
Some hidden happenings indeed,
Rare remarkable revelations.
Wind-mother lifted wide her wings,
Grandmother-gale tore down the groves,
Forced the waves to race away
And to play on the open sea,
Scattered the clouds to flee away,
To seek refuge from Thunder's threat.

Gazing from the cliff of joy
Upon the features of the sun,
I mused on ancient memories,
On happenings of ages past.
Run, you rivers, more rapidly,

English
1/2

Näide Gunnar Neeme maketist 1997. a. DrKM-Ta-788-5-001

on väga segane, kusjuures kunstiline osa ei ole kooskõlas omavahel. Püüan seda vältida. Ise arvan, et üle kahe joonistuse loos oleks ülepakkumine. Päisliistuna kasutan vöökirja, mis oleks rahvuslik, ent samas jälle joonistuste kõrval neutraalne.

Nüüd aga see eestikeelne osa. Kas seal samuti kasutada päisliiste, kaunistatud algtahte, joonistusi? Ja kui, siis kas samad mis ingliskeelses tekstis, või teistsugused? Piltidest puudust ei ole, ainult kas

kõike seda pole ehk liiga palju. Päisliistud võivad olla samad, kuna need aitavad niiöelda lugusid kiiremini tunda/leida. Nagu kokkuvõttes näed, pole see tepts mitte kerge ülesanne, millega ma nii kergemeelselt oma nõusoleku andsin. Kuid vaatamata kõigele loodan Sulle midagi konkreetset näidata, kui Sa Melbourgi peale tuled! Või muidu sisse astud, ehk visiiti teed või külla tuled!

Parimate tervitustega
Gunnar

8. kiri

9.8.2000

Kallis Gunnar!

Väga suur tänu ilusa kirja eest! See on tõesti nii, et Kalevipoeg viib mindki sünnimaa radadele. Lüürika on omane, veri meie verest. Oleme pärit sealsest, põhjamaa loodusest – tahame seda või mitte! Ja kui rikas on meie keel! Mida nüüd suure „hurraaga” tahetakse inglise keele vastu ümber vahetada!

Mul juhtus nüüd niisugune ootamatu äpardus, et kompuuter läks katki ja kuna on igivana, siis arvavad targemad pead, et seda ei tasu parandada proovidagi (liiga kallis!) vaid muretseda teine (vana). Ebe Reedal on just selline, mida ma ei saa nüüd kätte enne kui oktoobris Melb[ourni] tulen. Mis jälle 2 kuud viivitust tekitab. Mul on küll Lood 11, 12, 13 valmis, kuid pean ääremärkused ja alternatiiv sõnad välja redigeerima enne kui puhta tekstina Sulle neid saata saan. Sellegipoolest, kasutan seda aega eesti keelse teksti paranduste läbi viimiseks, millised Ebe Reet saab oma kompuuteril sisse kanda. Lood 5 ja 6 on tal praegu käsil, saab varsti ära saata. Kõik läks nii sujuvalt ja nüüd järsku tagasilöögid!

Oleme ka mõelnud tiitellehe jne. peale. Kui oktoobris tulen, siis kavandame tekstid. Kas oled mõelnud, et nn. tiitelleht teksti ja illustatsioonidega võiks katta 2 lk.? Annaks rohkem „õhuruumi”. [joonis]

Eriti kui tahame „Üks ennemuistne Eesti jutt” (inglisk.) sisse panna.

Piltide tiitlid saada mulle eesti keeles. Võimalik, et mul on tekstis just tabav tõlge olemas, mis neid kahte seoks. Meeleoluliselt, nagu ütled. Sest Kp. luules on just väga palju meeleolulist, ilutsevat. Atmosfääri. Tihti valatud stiliseeritud vormi. Inglise keele öeldakse olevat analüütiline keel, milles sellist meeleolullevat on raske edasi anda. Oleks kerge, kui peaks just Kreutzwaldi sõna kasutama (tõlkes), vaid võiks vabalt valida! Meie eesmärk on aga võimalikult täpne tõlge, rütmi piirides. Mõned kohad on ka inglise keeles ilusad, voolavad ja lüürilised. Mõned mitte. Mõned nõuavad veel „nuputamist”. Mulle kui „lüürikule”, meeldivad just Kp.’s paralleellood (Suur tamm, Karjapoiss jne.) rohkem kui Kp. enda vägiteod – välja arvatud kui ta sulgedest tehtud sõdalasi kolkis (sellele elasin hingega kaasa ja tõlge tuli hea).⁴⁵ Paralleellood on just need rahvaluule lood, rikas keel ja atmosfäär, loodus. Südamelähedane ilu!

Kui kõik plaani kohaselt läheb, siis saan korraldada nii, et keegi tuleb ema kord päevas vaatama. Peamine mure on just kukkumine. Muuga ta saab nädal aega ise hakkama.

Mul on tõesti hea meel kuulda, et Hilja tervis paraneb!!! Kirjast näen, et Sinugi püüdus kannab vilja ja oled kohe kindlasti edusamme teinud!

Kui kõik hästi läheb, siis kahe kuu pärast näeme.

Kalli mõlemaile!
Triinu.

⁴⁵ Suled moondab sõdalasteks Soome Tuuslar „Kalevipoja” viiendas loos (Kättemaks Tuuslarile, v. 404–512) – http://kreutzwald.kirmus.ee/et/kalevipoeg/tekstiversioon?story_id=23#topic3 (28.12.2012).

9. kiri

[01.2001]

Armas Triinu!

Long time, no see and hear. Jah tõesti aeg ainult lendab! Jõulud veetsime ikka vana viisi kogu perega. Nii tore on. Isegi Imbi Inglismaalt oma mehekesega olid siin. Oivaliselt väsitavad päevad. Mulle käisid natukene üle jõu! Ja siis peale jõule lendasime Sydney'sse Aarne teise tütre pulma. Jälle oli pere koos ja siis veel mõlemate poegade huvitavalt hubased majad ning ainult perekondlikud küünla õhtud. Meid Hiljaga aina söödeti ja joodeti! Isegi lennuki sõidud olid ette tellitud ja Hiljat viidi lennukisse ja tagasi eritoolil.

Tagasi Melbournes asusime Hiljaga vana rutiini juurde! Arstid ja haiglad, mida teeme Hiljaga üksteise võidu. Temal probleem valgete verelibledega ning selles[t] tulenevad põhjused. Minul jälle probleemid südamega. Meil mõlematel rohtude hunnikud laua peal. Nii nagu üks probleem lõpeb nii teine algab.

Nüüd siis asja juurde. On igatsus jälle „Kp” juurde asuda. Isegi arst leidis selle mulle hea olevat. Viib mõtted mujale! Nii et kuidas oleks? Võibolla pole ma ehk alguses enam nii kiire, kuid siiski! Pealegi on ilma tekstita oma mõtteid koostada ning illustratsioone lehekülgedele asetada [raske]. Näitek[s] nood sissejuhatavad leheküljed, mille käekirjas[t] vaevalt saan aru! Nii et siis tekst[.]

Muide oli meil üleeile huvitav külaliste kombinatsioon! Meie arst ja meie pastor abikaasaga!!!

Mis puutub minu eluloosse, siis arvan et väikesest märkusest on küllalt et – „Illustratsioonid ja kujundus – Gunnar Neeme FVAS”⁴⁶ –

Kuidas Sinu tervis on?

Sinule kõike head soovides

Gunnar

10. kiri

Kallis Gunnar!

Äitäh kirja eest! Samuti suur tänu nn. „aruande” eest! Minu meelest on tähtis sõpradega kontakti pidada ja nende elust-olust teadlik olla. Vahemaad on suured, vähemalt kirja kaudugi saab lähedust tunda.

Kuulsin, enne kui kirja ära saatsin, et Hilja olukord oli, või veelgi on, kriitiline. Aga seni kui võimalik peab ikkagi lootma parimat! Gunnar, nagu oled mulle ise öelnud, Hilja on jonnakas, ja usun ja loodan, et see tal haigusest aitab võitu saada! Aga aega võib küll võtta, kuni see toimub. Mõtlen teile mõlemaile, palun ja loodan parimat!

Suur rõõm on kuulda, et utsitad mind ja ennast meie elutööd lõpule viima, Kartsin juba, et enda ja Hilja tervise tõttu sellest loobud. Ei julgenud teksti saata. Kuna aga nüüd ise seda küsid, siis jah, jätkame oma tööd. Minu kogemused on näidanud, et rasketel aegadel⁴⁷ on selline töö, kui mitte just

⁴⁶ Fellow of the Victorian Artists Society – G. Neeme viimane tiitel Victoria osariigi kunstühingust.

⁴⁷ T. Kartuse armastatud abikaasa Endel oli kodus talutöödel õnnetult hukkunud 21. märtsil 2000. a. Kõik tööd Kaja talus Tasmaania jäid sellest ajast Triinu õlule.

elupäästja. Siis suur tugi ja lohus. Olengi aia ja kõik jätnud ja keskendun täielikult sellele tööle. Välja arvatud muidugi arstide vahet jõlkumine ja paratamatu, kuid minimaalne majapidamine.

Saatmiseks valmis on 11 ja 12 Lood inglise keeles ja 8 ja 9 10 eesti keeles. Niimoodi hakkab neid Sinuni jõudma umbes ülenädalaste vahedega kuni 16 inglise ja 20 eesti keeles. Lootuses, muidugi, et siin mingit prohmakat vahele ei tule. Saadan siin plaani ettepaneku kuidas raamatu algust kavandada võiks. Kas Sul eesti keelsed „Soovituseks” ja „Sissejuhatuseks” on? Kui mingi tekst kaduma läheb siis pane Ebe Reedale kirjakene posti, ta trükitab uuesti.

Tema aadress on: [---]

Minu operatsioon ja kiirituse ravi läksid hästi korda. Viitsid aga KOHUTAVALT aega. Selle tõttu olen oma tööga jännis. Nüüd paistab, et [---] tuleb jälle arstide vahet jõlkuda. Üldiselt tunnen ennast väga hästi ja üle mitme kuu sujub töö jälle ladusasti.

Kirjutan ju kõik ümber vähemalt kolm korda, iga kord paremuse suunas liikudes. Kp. tekst on nii sügavmõtteline ja mitmekesine, et need, kes arvavad, et eesti keel ei võimalda küllaldaselt ennast väljendada, ei tea, millest räägivad! Haritlaskond Eestis on nüüd kokku klopsinud erakordse keelevärdja! Eesti keel pooleks ära väänatud ja vägistatud inglise keelega, mida on valus ja vaevaline lugeda! Kui hästi läheb, siis loodan koos Ebe Reedaga eelolevas augustis Eestisse minna. Seal olles kuulan maad sealsete trükkimise võimaluste kohta.⁴⁸ Meil on nüüd juba palju konkreetset ette näidata. Enne minekut teen fotokoopiad kõigest, mis meil juba valmis on. Huvitav näha sealpoolset reaktsiooni!

Soovin Sull kõike head ja kindlat meelt rasketele aegadele vastu panna! Sul on toredad lapsed, kes Sind raskustes aitavad. Nii nagu minulgi, Taevale tänu! Pea meeles, meie eestlased oleme vinged, Kalevite soost!!! Teeme siis oma tööga neile Kalevitele au. Sind ja Hiljat südamest tervitades!

Kõike head!!!

Triinu

25.02.2001

11. kiri

25.3.2002

Kallis Gunnar!⁴⁹

Mõlemad kirjad käes, aitäh! Ma tõesti ei mäletanud, et 17 lugu oli Sulle juba saadetud. Kui see on Sul valmis, siis on kõik hästi ja korras. Sinu saadetud nimekiri on suureks abiks, nüüd on selge. Haigla ropsud on mu mälu häirinud. Aga küll aega mööda ja abiga tulevad asjad uuesti meelde.

Kallis Gunnar, katsume ikka ära lõpetada. Kui vähegi võimalik! Inglisekeeles on ainult 3 lugu veel teha. No 18 lugu neist peaaegu valmis. 2 veel...

Ära tekstides ettetulevate erinevuste üle muretse. Leppisime ju kokku, et lõpliku, viimistletud teksti osad kleebime teisele peale, kus see tarvilik peaks olema.

Ebe Reet on tekstis esinevad vahed märkinud X sellise märgiga.⁵⁰ Ehk oleks parem ja selgem, kui ta kirjutaks lehe äärele „vahe”?

⁴⁸ T. Kartus külastas koos tütar Ebe-Reedaga Eestit augustis ja septembris 2001. Otsides avaldamisvõimalusi „Kalevipoja” ingliskeelsele uustõlkele, kohtus ta mitmete inimestega Eesti Keele Instituudist ja Eesti Kirjanduse Teabeskusest Tallinnas, külastas ka Vilma Metstaki Rakveres ja Aimi Hollot Võrus, kellelega oli pidanud aastaid tõlkimisalast kirjavahetust.

⁴⁹ Kiri on käsikirjaline, trükitähtedega.

⁵⁰ „Kalevipoja” lood jaotuvad omakorda väiksemateks teemadeks. Eepose kordustruktuurides on neid märgitud ühe vahereaga. Uues raamatus oli lugude vahet kavas markeerida ornamendilise kujundiga.

Meie koht on müügil.⁵⁰ Ja kui müüdnud saab tuln Geelongi elama.⁵¹

Hiljuti kuulsime, et Londonis üks kirjasutus on Kp. kirjastamisest huvitatud.⁵² Peab nendega ühendusse astuma – see teade tuli Eesti kaudu. Eesti kirjastustes oli huvi suur (fotokoopiad 10st loost oli ette näidata.) Neil aga pole raha ja kirjastamine käib „sponsorite” abiga.

Lisan paar fotot. Olen s.t. istun Kreutzwaldi kirjutuslaua taga.⁵³ Pr. Hollo⁵⁴ tegi mulle ettepaneku, et sinna istuksin ja mulle oli see nii liigutav hetk, et hakkasin nutma. Selle tõttu nii tõsine ilme.

Kreutzwaldi muuseum on suurepärane!!! Pr. Hollo on seal palju vaeva näinud. Sinu tööd loomulikult olid eksponeeritud. Aga väga palju materjale kogutud ülemaailmselt. S. t. ühenduses Kalevipojaga. Palju materjale ja hästi esitatud. Kogu tohtri-talu kompleks väga heas korras.

Palun vabanda mu hirmsat kirja ehk kunagi läheb paremaks.

Parimate soovidega!

Triinu

Triinu Kartus Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumis
4. sept 2001. KM EKLA, reg. 2011/163

P.S. Noortele inimestele on raske ettekirjutusi teha (ehk tead seda ise ka). Katsume, ühel või teisel kombel, ikkagi lõpule viia. Kui tekib probleeme, kirjuta mulle ja katsume lahendada. Ära aga omale palju muret tee – küll leidub kõigele lahendus.

T.

Marin Laak

(1964)

Lõpetanud TRÜ eesti filoloogina (1990), kaitsnud magistrikraadi eesti kirjanduse alal (1999) ja *Ph. D.* kraadi (2006). Töötanud Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis alates 1987. a. arhiivaari, teaduri, vanemteadurina; sihtfinantseerimise teadusteema „Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus” juht, teadusajakirja *Methis. Studia humaniora Estonica* ja „Kalevipoja” uue ingliskeelse tõlke peatoimetaja. Viimaste aastate uurimisteenaks on eesti eksiilkultuuri suhted kodumaaga pärast Teist maailmasõda.

⁵¹ 1950. aastatel rajatud Kaja talu Tasmaanias.

⁵² Geelongi linnake asub Melbourne’ist umbes kahetunnise sõidu kaugusel, seal elas tütar Ebe-Reet.

⁵³ Londoni kirjastus Norvik Press Ltd., mis oli spetsialiseerunud põhjamaade kirjanduse väljaandmisele.

⁵⁴ T. Kartus külastas tütreaga Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumit Võrus 04.09.2001.

⁵⁵ Aimi Hollo, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi memoriaalmuuseumi juhataja.

Balti elulood humanitaarteaduste ristteedel

Baltic Biographies at Historical Crossroads.
Ed. by Aili Aarelaid-Tart and Li Bennich-
Björkman. Routledge, London and New
York, 2012, 214 lk.

■ 2012. aasta algul ilmus Tallinna Ülikooli Nüüdiskultuuri Uurimiskeskuse juhataja A. Aarelaid-Tarti ja Uppsala Ülikooli politoloogiprofessori L. Bennich-Björkmani toimetatud interdistsiplinaarne artiklikogumik, milles analüüsitakse 20. sajandil Baltimaades sündinud põlvkondade elulugusid. Intervjuudel ning kirjapandud biograafiatel põhinevad peatükid puudutavad nii eestlasi, lätlasi ja leedulasi nende kodumaal kui ka eksiilbaltlasi ja Balti venelasi. Et raamat on suunatud rahvusvahelisele lugejaskonnale, siis täidab see korraga mitut eesmärki: tutvustada viimase saja aasta Balti ajaloo sündmusi neis osalenute silmade läbi, teisalt aga mõtestada teoreetilisel tasandil narratiivseid strateegiaid, elulugudes väljenduva mälu kultuuri tausta. Kogumiku toimetajad on teadvustanud, et kaasmaalasi intervjuueeriva uurija enda ajalookogemus võib jutustust ja tõlgendust mõjutada (nii positiivses mõttes – empaatilises kaasaelamises ja mõistmises, kui ka negatiivses – oma ja informandi nägemuste ühiseks ajaloo pildiks sulatamises). Nii võidakse uurijale isiklikult olulisi või avalikus diskursuses rohkem kõlanud teemasid võimendada, teisi aga mitte märgata. Soome, Saksa, Rootsi ja Briti kolleegide kaasamisega on püütud vaatenurka Balti elulugudele laiendada. Mitmekesine on ka autorite erialane taust: raamat on ilmunud küll Euroopa Sotsioloogiaassotsiatsiooni sarjas, kuid kirjutajate hulgas on nii kultuuriteoreetikuid, ajaloolasi, (ajaloolase taustaga) etnolooge kui ka poliitika- ja kirjandusteadlasi.

Nagu mõned varasemadki ingliskeelsed elulookogumikud,¹ keskendub seegi raamat eluloodraamadale – palju on ootamatuid pöördeid, riske, kiire kohanemise vajadust. Lugudes domineerivad teravad kontrastid ja tugevad emotsioonid ning nii on raamat põnev ka tavalugejale. Samas kinnistab selline elulugude valik 1990. aastail juurdunud nn. katkestatud elulugude malli, kus poliitilised pöörded kattuvad eluloopöõretega ja vastanduvad selgelt „kuldseid” ja „mustad” ajad.² Vaieldamatult pakuvad dramaatilised elulood ja värvika keelekasutusega staarinformandid uurijale tänuväärset materjali ajaloo populariseerimiseks, kuid kätkevad endas samas ohtu nn. massistseenides osalejad varju jätta. Samas pole „Balti elulugude” autorite esmane huvi mitte niivõrd narratiiv ise kui see, kuidas jutustaja oma lugu esitab ja oma elu mõtestab. Võtmesõnaks on toimetulekustrateegiad ajaloo murdepunktides, argielu kogemuse keerukus ja mitmeplaaniilisus. Autorite jaoks on oluline ka möödaniku mõju inimeste ja gruppide tänapäevasele identiteedile ning kollektiivse ajaloo pildi kujunemine avalike ja isiklike tegurite koosmõjus.

Kõik artiklid esitavad üsna põhjalikku ajaloolist ja sotsioloogilist taustainfot, mis välislugejat arvestades on igati põhjendatud, sest paraku käsitletakse Eestit, Lätit ja Leedut tihti lihtsustatult, ühtse piirkonnana. Peatükkide riigiti rühmitamine aitab välja tuua Balti riikide erinevaid olusid, millel joonistuvad välja siiski sarnased eluloodraamad. On nii üksikutel elulugudel põhinevaid analüüse (Bela, Kõresaar ja Jõesalu, Reiter), kahe eluloo võrdlusi üleminekuperioodi muutuste kontekstis (Aarelaid, Nugin ja Hatšaturjan), sarnase taustaga inimeste hilisemate mitmesuunaliste valikute kirjeldusi (Obelene, Runcis) kui ka eluloouurimise teoreetilisi tagamaid puudutavaid artikleid (Skultans, Tart).

Ajalooline taust on üldjuhul esitatud korrektselt, kuid kohati on tehtud piiratud grupi või üksikute informantide arvamuste põhjal liiga kaugeleulatavaid järeldusi. Näiteks võib tuua väite, et eksiilist tagasi pöördunud baltlased ning nende

¹ T. Kirss, E. Kõresaar, M. Lauristin. She who remebers survives. Interpreting estonian women's post-Soviet life stories. Tartu University Press, Tartu, 2004; E. Kõresaar, E. Lauk, K. Kuutma. The burden of remebering: recollections and representations of the 20th century. SKS, Helsinki, 2009; E. Kõresaar. Soldiers of memory: World War II and its aftermath in estonian post-Soviet life stories. New York, Rodopi, Amsterdam, 2011; T. Kirss, R. Hinrikus. Estonian life stories. Central European University Press, Budapest, 2009; S. Stiver-Lie, L. Malik, I. Jõe-Cannon, R. Hinrikus. Carrying Linda's stones. An anthology of Estonian women's life stories. Tallinn University Press, Tallinn, 2006; D. Leinarte. Adopting and remebering Soviet reality. Life stories of Lithuanian women, 1945–1970. Rodopi, Amsterdam and New York, 2010.

² Katkestuse kogemusest ja kultuurist Eesti elulugudes vt. pikemalt: E. Kõresaar. Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Eesti Rahva Muuseumi Sari 6. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 2005, lk. 69–110.

okupeeritud kodumaal elanud rahvaskaaslased tundsid kohtudes kultuurilist võõristust (lk. 8). Ühe eluloo põhjal ei saaks ka väita, et 1920. aastail sündinud esitavad Nõukogude ajast masendava pildi (lk. 11).³ Üheplaanilisena mõjub ka hinnang, et 1990. aastate keskpaigas oli „sotsiaalne ja kultuuriatmosfäär stressirohke ja ebakindel” (lk. 12), lausa eksitavalt aga lause tervishoiu- ja haridusteenuste tasuliseks muutumise kohta (samas).

Bristoli ülikooli emeriitprofessor **Vieda Skultans** rõhutab oma artiklis „Otsides mälu kohta ajaloo: Balti elude kontekst”, et ehkki eluloolist vaadet ajaloole on võrreldud mikrokoobiga loodusteadustes, pole tegu siiski pelgalt detailitõpsema uurimisviisiga. Elulooourijate missiooniks pole üksnes makroajaloolaste poolt läbi uurimata „lünkade” täitmine. Elulood ei väljenda ainult jutustajate elukogemust, vaid on ka nende identiteedi fenomenoloogiline väljendus ja laiendus. Räägitud või kirjutatud lugu jätab jälje: „Pihitumus muudab moraalselt nii kõnelejat kui kuuljat.” (lk. 30). Paljude jutustajate eesmärgiks pole lihtsalt info edastamine, vaid oma kogemusele kunstilise vormi leidmine. Ohtralt kasutatakse kirjanduslikke kompositsioonivõtteid, kontraste, poetilisi kirjeldusi, piibliviiteid jne. Tihti rõhutatakse eluloo rääkimise või kirjutamise motiivina ka arusaama, et individuaalses loos peegelduvad paljude kogemused, ning harivat või õpetlikku tähendust järeltulevatele põlvedele, aga ka isikliku moraalse väärikuse taastamist. Pole kahtlust, et traumaatilistel aegadel on elulookirjutamisel ka teraapiline roll, aidates taastada kõikuma lõõnud identiteeti ja vaimset järjepidevust. Seega on professionaalse eluloouurimise eelduseks nii sotsiaalajaloo kui ka narratiivanalüüsi metodoloogia valdamine.

Skultansi arvates on eluloojutustusi mõjutanud mitte üksnes 20. sajandi ideoloogiad, vaid ka rahvaluule, rahvuseeposte ja perekonnapärimuste vaim, milles kajastub tööetika, vastupanu ja rahvuslik uhkus. Autori seisukoht, et rahvaluulekogudes võib näha omamoodi rahvuslikku või kollektiivset elulugu, jääb siiski pikemalt põhjendamata. Arvamus, et aja jooksul kadus lauludest kõik isiklik ning meelde jäeti „ühine” ning et rahvalaulude „mina” väljendab tuhandete teiste kogukonnaliikmete tundeid (lk. 26), esindab pigem vananenud arusaama rahvakultuuri totaalsest kollektiivsusest ja anonüümsusest, mis folkloristikas ja etnoloogias juba 1970. aastail kahtluse alla seati.

Läti Ülikooli sotsioloogia ja sotsiaalantropo-

loogia dotsent **Baiba Bela** portreteerib artiklis „Igapäevaelu, võim ja indiviidi tegevus poliitiliste pöördelaegade Lätis: Otto Irbe lugu” 1916. aastal sündinud mehe eluloosündmuste kaudu totalitarismi olemust ja selle mõju tema põlvkonnale. Jälgitakse Otto teekonda Nõukogude miilitsast leegionäriks, metsavennast mustal turul kaubitsejaks ja lõpuks Gulagi vangiks. Tegemist pole ohvri looga, vaid võimeka ja tegusa inimese saatusega, kes igas olukorras üritas oma elu ise kontrollida ja suunata ning erinevate vastupanuvõimudega oma vabadust taastada. Bela näeb suulist ajalugu kui üht võimalust ajaloo uurimist demokratiseerida, andes hääle neile, kes muidu ajaloopildi kujundamisel sõna ei saaks. Suuline ajalugu on dialoogi ruum, mõistmise ruum, mis ühendab erinevaid põlvkondi, etnilisi, kultuurilisi või sotsiaalseid grupe. Elulugu võib aidata kaasa eetilisele suhtumisele Võõraste, Teisesse, sest me näeme tema haavatavust ja võime hakata tema erinevust mõistma. See elulugude sotsiaalset sidusust suurendav potentsiaal väärib kindlasti edasist teoreetilist mõtestamist ja praktilist rakendamist.

Stockholmi Ülikooli ajaloodotsent **Maija Runcis** käsitleb artiklis „Läti Teise maailmasõja põgenike Rootsi ühiskonnaga adapteerumise kollektiivsed strateegiad” eluloointervjuude põhjal Rootsi emigreerunud lätlaste püüdeid eksiilis uut elu üles ehitada. Uurimuse fookuses on põgenike endi hinnangud oma kultuurilisele (haridus, keelteoskus) ja sotsiaalsele (suhtlusvõrgustik ja mälukogukond) kapitalile ning sedalaadi kapitali uues keskkonnas kohandamise ja rakendamise viisid. Autor analüüsib ka eluloojutustuse kui allika spetsiifika, võrreldes seda arhiivallikate ja ametliku ajalookirjutusega. Siinkohal esitab ta paraku mitmeid lihtsustavaid väiteid, näiteks, et nõukogudeaegne ajalooteadus Baltikumis oli pigem ideoloogia kui teadus ning et ka tänapäeval ei usalda rahvas ametlikku ajalugu ega arhiive (lk. 54). Küll on õigustatud eluloo kui žanri spetsiifika rõhutamine, kuna seda kiputakse mõnikord (liiga) subjektiivseks ja seetõttu arhiivmaterjalist vähem usaldusväärseks allikaks pidama. Küsimus on esiteks vaatenurgas – pigem alt üles kui ülalt alla – ja teiseks on tegemist pigem teatud liiki kommunikatsiooni kui ajalooliste sündmuste dokumentaalse kirjeldusega. Elulood pole ajaloo „säilmed”, vaid võrsuvad kultuuriliselt defineeritud kommunikatsiooni- viisidest ning on tihedalt seotud kultuuris käibi-

³ Vrd. tunduvalt mitmekesisema pildiga nt. M. Raudsepp. Õnnelik vanadus: individuaalsed trajektoorid läbi kultuurimuutuste. – Nullindate kultuur II: põlvkondlikud pihitused. Koost. A. Aarelaid-Tart. Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu, lk. 16–55 ja Eesti rahva elulood. III osa. Elu Eesti NSV-s. Koost. R. Hirnikus. Tänapäev, Tallinn, 2003.

vate narratiivide ja domineerivate diskursustega.

Tartu Ülikooli etnoloogide **Kirsti Jõesalu** ja **Ene Kõresaare** artikkel „Tööelu küpses sotsialismis: privaatne ja avalik ühe Eesti tööstusjuhi eluloos” on originaalne mikroanalüüs, mis ühe kesktaaseme juhi eluloo kaudu valgustab avaliku ja privaatsfääri suhteid ning nende vahel oskusliku laueerimise kunsti. Keskendatakse sellele, kuidas eluloojutustustes peegeldub Nõukogude aja igapäevaelu kompleksus ning pinge ametliku ja argise vahel. Biograafia osutub nende vastandlike sfääride toimimise uurimise heaks vahendiks, seda eriti nn. küpse sotsialismi ajastu puhul, mil töökohast sai keskne ressurss nii avalike kui ka isiklike vajaduste teenistuses.

Tuginedes Alessandro Portelli klassikalisele käsitlusele ajaloojutustuste narratiivsetest laadidest, vaadeldakse, kuidas 1928. a. sündinud Heino jutustuse erinevate tasandite kaudu väljendub ka Nõukogude ühiskonna eri kihtide suhe. Autorid näitavad institutsionaalse, sõpruskondliku ja isikliku väga tihedat põimumist ühe nõukogude majandusjuhi elus. Samas tunnetas loo jutustaja nähtamatut piiri nende sfääride vahel ega ajanud segi neis kehtivaid erinevaid käitumisreegleid. Oma loos kujutab Heino end pigem abistaja ja vahendaja kui kasusaajana ning räägib endast kui osavast võõra süsteemi manipuleerijast eestlaste huvides. Samas oli ta Nõukogude süsteemis ikkagi tüüpiline edukas karjerist, kes esitab oma jutustuse tänapäevale sobivas eduloo vormis. Kõresaare ja Jõesalu artikkel on hea näide, kuidas uurida nõukogude argieluga kohandumist kaudse tõlgenduse läbi, arvestades elulugude „mitmehäälsust”, kus kõrvuti on süsteemi kriitika ning nõukogulikud mõttemallid ja keelekasutus. Avaliku ja privaatse puutepunktide analüüsil on kindlasti perspektiivikas ka eri tüüpi nõukogudeaegsete allikate komplementaarne analüüs, kus eluloojutustusega paralleelselt vaadeldakse ametlikke dokumente, näiteks kohtutoimikuid.⁴

Kultuuriteoretik **Aili Aarelaid-Tart** esitab artiklis „Las ma jutustan sulle ühe kurva loo: vene nõukogude immigrandid iseseisvas Eestis” eluloo-materjali analüüsi metodoloogilise raamistiku. Tema hinnangul on biograafiline lähenemisviis

eriti sobiv kiiresti muutuva ühiskonnaga kohanemise raskuste ja sellest tulenevate psühholoogiliste kriiside sügavamaks mõistmiseks. Samas muutuvad teatud sotsiaalse grupi argielu murdepunktid nähtavaks mitte üksikute „elulooakende avamise”, vaid paljudest „akendest” paistavate minevikuvaadete võrdluses, mis loob laiema panoraami. Autori hinnangul on umbes 30 elulugu piisavad, jõudmaks nn. küllastumispunkti, kus inimeste kirjeldustest hakkab välja joonistuma püsiv muster. Teatud kriitiline kogum elulugusid võimaldab eristada mälukogukondi,⁵ mis peegeldavad jutustaja sotsiaalset positsiooni ja kokkukuuluvustunnet teiste inimestega, kellel on sarnased elukogemused ning kes mõistavad ka ühtemoodi nende kogemuste tähendust ja tähtsust.

Elulugudel, mis kirjeldavad toimetulekut kriitilistel üleminekuajadel, on allikana lisaväärtus – nende kaudu ilmneb, milliseid ressursse (haridus, kutseoskused, keeleoskus, sotsiaalsed võrgustikud) muutustega hakkama saamiseks ja isiksusliku järjepidevuse tagamiseks rakendatakse. Ressurssidele keskendumine võimaldab näha kultuurikontinuiteeti ka näiliselt kõiki väärtusi pea peale pööravatel murranguhetkedel. „Võitja” ja „kaotaja” elulugusid võrreldes näidatakse kutse- ja keeleoskuste, samuti perekondliku tausta tähtsust edu saavutamisel. Siingi tõstetakse esile kombineeriva allikaanalüüsi väärtusi – näiteks on autori ja tema kolleegide uurimused näidanud, et paljudes 2000. aastate eluloointervjuudes peegelduvad üsna otseselt kohaliku venekeelse ajakirjanduse arvamused.⁶

Helsingi Ülikooli sotsiaaluuringute teadur **Laura Assmuth** kirjeldab artiklis „Maanimeste kuuluvustunne: baltivene identiteetidid Eesti ja Läti piirialadel” sealsete identiteetide mitmekesisust, tuues esile lokaalse kuuluvustunde esmatähtsust paljude inimeste jaoks. Kui piirialadel elavate setude jaoks on kõige olulisem etniline identiteet, siis eestlastele, lätlastele ja venelastele pigem keeleline ja kohalik identiteet. Petserimaal elavate etniliste venelaste arusaamad sellest, mida nende jaoks tähendab olla venelane, varieeruvad üllatavalt palju – äärmuslikust ja šovinistlikust venemeelsusest Läti ajaloo ja küla kultuuripäran-

⁴ Vt. ka T. Jaago, E. Kõresaar. Complementarity of sources in studying adaptation: an oral history viewpoint. – Folklore. Electronic Journal of Folklore, 2008, nr. 39, lk. 17–18. Veebilehekülj: www.folklore.ee/folklore/vol.39/jaago-koresaar.pdf.

⁵ P. Burke. History as social memory. – T. Butler (ed.), Memory, history, culture and mind. Blackwell, Oxford and New York, 1989, lk. 97–113; I. Irwin-Zarecka. Frames of remembrance. The dynamics of collective memory. Transaction Publishers, New Brunswick and London, 1994.

⁶ A. Aarelaid-Tart, A. Hatšaturjan. Diskurs kul'turnoj travmy v russkojazyčnoj srede Èstonii. – Sotsiologičeskie issledovanija 2006, nr. 10, lk. 57–65.

di idealiseerimiseni. Vene identiteet võib olla nii tugevalt opositsiooniline ja järgalt üleolev kui ka paindlik ning muutlik. Enesemääratlust mõjutavad tugevalt ka staatuste hierarhia muutumised ajas: näiteks setu kultuur on oma eksootilisuses prestiizikamaks muutunud ja olla Euroopa või Balti venelane on kahtlemata peenem kui olla tavaline Venemaa venelane. Kokkuvõttes pole tänapäeval identiteedid üksteist välistavad, pigem vastupidi – Eesti, Läti ja Venemaa piiriladel on multietnilisus üha tavalisem ja teadlikum. Nii Aareleid-Tarti kui ka Assmuthi artiklitest ilmneb selgelt baltivene kogukonna heterogeensus, mis on pärandunud ka noorimale, 1990. aastail sündinud põlvkonnale.

Uppsala Ülikooli Vene ja Euraasia keskuse teaduri **Vaida Obelene** artikkel „Kommunismist väljumine: Leedu komsomolifunktsionääride karjäärivalikud” kirjeldab 1950. aastate lõpul sündinud Leedu NSV Komsomoli Keskkomitee töötajate väga huvitavaid kohanemismustreid 1990. aastate sotsiaalsete muutustega. Enamik 36-st intervjueritud mehest (jääb küll selguse tuks, miks naissoost funktsionäärid uurimusest välja jäeti) oli juba komsomolitööle asudes karjääritegemisele orienteeritud. Obelene on huvitunud uute karjäärivalikute subjektiivsetest motiividest, mis osutusid üsna erinevaks: ühtedel huvi pigem juhupositsiooni kui konkreetse eriala vastu, teistel soov tegeleda pigem praktiliste majandusküsimustega ja vältida ideoloogiat. Leedu eripäraks oli see, et aastail 1989–1991 osalesid komsomoli keskaparaadi töötajad aktiivselt demokratiseerumis- ja majandusuuenduste protsessis ning omandasid esimeste hulgas uusi teadmisi lääneliku ühiskonna ja äri toimimisest. Endiste kolleegide tihe töö- ja suhtlusvõrgustik lõi aluse ka hilisemale äripartnerlusele. Seetõttu liikus osa intervjueritud vägagi sujuvalt komsomolitöölt suurfirmadesse, tajumata ise siin mingit järsku hüpet ega kohanemiskursi. Ühe allika sõnusti lukustasid nad ise enda järel ukseid. Teisalt kohtas osa endisi komsomolitöötajaid uue elukutse otsinguil ka tugevat umbuskut ja halvakspanu ning oli sunnitud tööturul korduvalt ametit vahetama.

Müncheni Saksa Noorsoo Instituudi teadur **Herwig Reiter** seab artiklis „Läänele järele jõudmine? Vaade Leedule seestpoolt” endale ambitsioonika eesmärgi anda pilt sellest, mis toimub „allpool” või „väljaspool” kiiret ja edukat institutsionaalset moderniseerumist ning kuidas ühiskonna transformatsioon eluloojutustustes peegeldub (lk. 146–147). Paraku tekitab siin tõsisemid küsitavusi allikate representatiivsus. Tekstis kirjeldatakse vaid ühe asotsiaalsuse piiril elava 22-aastase noormehe elu tema enda mitte

just kõige usaldusväärsemana mõjuva jutustuse põhjal. Autor küll mainib ka teiste noorte töötute ehk uue ühiskonna „kaotajatega” tehtud intervjuusid, kuid järgnevas tekstis neile ei viidata ega seostata peakangelase väiteid ja hinnanguid ühegagi võimalikest laiematest ajaloolistest või ühiskondlikest kontekstidest. Saame küll teatava pildi madala sotsiaalse staatusega, hariduseta ja illegaalsest tegevusest elatuvate noorte tegevusest Leedu-Valgevene piiriladel, kuid nende toimetulekuraskused nagu ka riigilt raha, töö ja sotsiaalabi ja tunnustuse nõudmine, näivad tulenevat pigem isiksuslikest kui Leedu üleminekuühiskonna hädadest. Väide, et loo kangelase „identiteedikriis on individuaalne biograafiline vastus ühiskondlikmajanduslikule šokiteraapiale”, pole kuigi veenev. Tõenäoliselt oleks niisugune noormees samamoodi sotsiaalselt abitu olnud ja kuritegelikule teele sattunud ka mineviku Nõukogude Liidus või tänapäeva Lääne-Euroopas. Vaade Leedule jääb kirjutises paraku ähmaseks.

Tallinna Ülikooli Nüüdiskultuuri Uurimiskeskuse teadurid **Raili Nugin** ja **Aida Hatšaturjan** keskenduvad artiklis „Mobiliseerides kapitalit üleminekuajal: Toomase ja Nikolai lood” kahele näitele noortest meestest, kelle täiskasvanuks saamine langes kokku ühiskonna ülemineku sotsialismist kapitalismi. Üks neist on eestlasest edukas ärimees, teine venelasest vabakutseline kirjanik ja mägironija. Põhiprobleemideks on see, kuidas üksikisik hindab ja esitab oma sotsiaalseid valikuid ning kuidas ühiskondlikud struktuurid nende elu mõjutavad. Elulugude kontrastsuse taustal ilmneb, et mõlemal juhul omandasid mehed lapsepõlves niisugused harjumuspärase käitumise muustrid, mis kogu elu jooksul korduma hakkasid. Selles artiklis väärib tähelepanu hea empiiria ja teooria (põhiliselt toetutakse P. Bourdieu kapitalide ja *habitus*'e mõistetele) tasakaal, aga ka oskuslik allikakriitika: nii juhitakse lugeja tähelepanu näiteks sellele, et üks informante liialdab oma loos end peaaegu anarhistina kujutades – tema tegelik elukäik räägib teist keelt. Selles artiklis tõuseb esile veel üks biograafilise lähenemisviisi eelseid: see võimaldab vaadelda identiteeti pigem protsessi kui staatilise seisundina.

Elulugusid ei jutustata ega tõlgendata kultuurilises ja sotsiaalses vaakumis. Tänapäevaste elulootekstide seost väärtusorientatsioonidega vaatleb Tallinna Ülikooli Nüüdiskultuuri Uurimiskeskuse vanemteadur **Indrek Tart** artiklis „Eluloouurimise taust: väärtuste muutumine Eestis, Lätis ja Leedus 1991–2007”. Ilmneb, et viimase 15 aasta jooksul on ideoloogilise varjundiga väärtused tagaplaanile jäänud ja on toimunud nihe

isiklikumate või individuaalsemate põhiväärtuste suunas. See teadmine võimaldab vaadelda samal ajal talletatud eluloojutustusi uues võtmes.

Kokkuvõttes on „Balti elulugude” voorusteks nii temaatiline mitmekesisus ja haaravus kui ka seniste elulookogumikega võrreldes sügavam analüütilisus. Eestlaste, lätlaste ja leedulaste eluloojutustuste tõlgendamiseks kasutavad autorid muu hulgas Pierre Bourdieu sotsiaalse ja kultuurilise kapitali mõisteid, Erving Goffmani raamanalüüsi, Alessandro Portelli era- ja avaliku sfääri definitioone, Anton Steeni postsotsialistliku eliidi uurimusi, Emmanuel Lévinase Teise-käsitlust, Piotr Sztompka ning Aili Aarelaid-Tarti kultuuritrauma teooriat. Viimane on küll asjakohane kiirete ühiskondlike muutuste individuaalse tõlgendamise tööriistana, kuid lihtsustava rakendamise korral (Reiteri artikkel) kätkeb endas nii üledramatiseerimise kui ka skemaatilise pealiskaudsuse ohtu.

Toimetajate sissejuhatuses rõhutatakse õigustatult põlvkondade erinevaid traumaatilisi kogemusi, kuid miskipärast tuletatakse sellest põlvkondadevahelise majandusliku, sotsiaalse ja haridusliku järjepidevuse nõrkus (lk. 14). Et keerulistel aegadel juhitud eri olukordades käitudes erinevatest reeglitest, ei tähenda siiski automaatselt kõigi trauma subjektide isiksuste skisofreenilist lõhenemist. Koduse kasvatus, perekondliku kogemuse ja moraalse järjepidevuse rolli üleminekuaegadel pole tõesti ametlikes allikates dokumenteeritud, kuid just rohujuuretasandi pilk elude, perede ja kodude lugudele võimaldab vaimset sidusust paremini tabada. Seda kinnitavad kas või Aarelaid-Tarti, Kõresaare-Jõesalu ja Nugini-Hatšaturjani artiklid.

Küsitavaks jääb Helsingi Ülikooli professori ja Balti elulugude uurijate teeneka mentori J. P. Roosi eessõna otstarbekus. Selles kujutatakse Balti riikide hetkeolukorda läbinisti mustades värvides („vaesuse plahvatuslik suurenemine”, „rahva allutamine ekstreemsete mõõtmetega drastilisele majandusrežiimile”, „vastutustundetu riigivõim, mis ainult nõuab, kuid ei anna midagi vastu”). Roos ennustab koguni praeguse ja lähituleviku „katastroofilise” olukorra peegeldumist Balti elulugudes, mis tema sõnul võib veelgi dramaatilisemaks muutuda. Ühestki kogumiku artiklist seda küll järeldada ei saa.

Nimetatud iluvigadele vaatamata on „Balti elulugude” näol tegemist suure õnnestumisega, isikliku ja kollektiivse mälu tõlgendus on siin jõudnud senisest märksa detailirohkemale ja küpse analüüsi tasandile.

Anu Kannike

Raamat inimeste eneseteostusest rahvusluse tõusu sajandil

Aldur Vunk. „Kuningamäng” ärkamisaja koidikul. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2012, 191 lk.

Me ei saa teada, millal „Kuningamäng” maa-rahva hulka levis ja kust see endeline kaardimäng oma viie osalisega (kuningas, kindral, kubjas, kaks talupoega) õieti pärineb. Oluline on, et hea õnne korral võis talupoegki tõusta kuningaks. Johann Heinrich Rosenplänteri järgi mängisid seda ühiskonnakorraldust peegeldavat ning kardinaalseid muutusi ja võimalusi pakuvat mängu Pärnumaa pärisorised eestlased, kes ju võisid olla, võisid ka mitte olla kuulnud prantslaste rituaalsest kuningatapust giljotiinil ja kindlasti ei osanud ette näha sündmusi, mis neid endidki peagi Euroopa uuenemisprotsessi tõmbasid.

Kui inimene kord juba on mängiv olend (*homo ludens*), miks ei peaks siis see kajastuma ka ajalookirjutuses. „Kuningamäng” on siiski eeskätt teose leidlik allegooriline raamistik. Autor keskendub selles tõemeeli sotsiaalajaloole, Baltimaade ühiskonda haaranud rahutule liikumisele, käärimisele ja segunemisele. Kõik see vajabki süvauurimist kuni perekonna- ja isikutasandini ning uut moodi mõtestamist. Samas võib lugeja tajuda piiblitarkustki sisaldavas tekstis ka midagi saagalikku.

Teose struktuuri loovad Läänemere provintside ühiskonnale iseloomulikke seisusi ja rühmi esindavate perekondade lood läbi põlvkondade, keskendudes neist võrsunud silmapaistvate tegelaste elukäigule. Hinnatakse nende tähendust omas ajas ning järelmõju. Huvitav on jälgida, kuidas muutuv aeg vormib tegelaste elustrateegiaid, kogeme inimloomuses ja -käitumises ilmnevat igipüsivat. Sageli kordub märksõna „pärisorjuse kaotamine”, millest algas eestlaste ja lätlaste jaoks otsustav 19. sajand, kui ajaloo vaekaussidel selgus, et ka nendel rahvastel on moderniseerivas maailmas oma osa täita.

Põlisrahvaste metamorfoosis oli oma roll kogu Läänemere provintside ühiskonnal. See-

pärast on igati õigustatud, et autor alustabki ühe üsna värske Saksamaa juurtega baltisaksa perekonnast. Siit pärines Carl Gustav Jochmann (1789–1830), keda veel inimpõlv pärast tema surma on nimetatud väljapaistvaimaks Läänemere provintsidest võrsunud publitsistiandeks (lk. 43). Autori sõnul avas Jochmanni looming ja avab veel nüüdki eurooplaste silmi, mida kinnitab tema teoste taasavaldamine tänapäeva Saksamaal. Seega on tegemist meie maa traditsiooniliselt kitsarinnalisteks peetud oludest võrsunud mõtlejaga, rahvusvahelise mehega.

C. G. Jochmann suri ajal, mil estofiilsus oli alles elujõus. Me ei kuule midagi tema sidemest tuntud estofiilidega, kuid vähemalt praktiline rahvasõber ta oli ning oma vara pärandas ta eesti laste koolide toetamiseks ja sisustamiseks. 1873. aastal avatigi Pärnus tema pärandvara arvel tuntud Jochmanni eraalgkool. See oli kahtlemata teenekas ja vajalik õppeasutus, kuid venestuse eel seal eesti keelt ei õpetatud – erinevalt Pärnu Eesti Elementaarkoolist. Seevastu vene keele tunde oli Jochmanni koolis kõige enam (vt. Eesti kooli ajalugu, 2. kd. (2010), lk. 169).

Järgnevalt vaadeldakse eesti talurahva rahvuseelse emantsipatsiooni stsenaariume. Siin oli oluline inimväärikust sisendanud hernhuutlik liikumine, mis Liivi- ja Eestimaale jõudis 1729.–1730. aastal. Liikumine haaras nii aadlike kui talupoegi, kelle ühisel jõul kerkis palve- ja koolimaju. Usutões välja paistnud talupoegi vabastasid mõisnikud tihtipeale pärisorjusest, mis aitas kaasa eestlastest jõukama ja algatusvõimelisema kihi moodustumisele. Osa haridust saanutest saksastus, kuid mitte kõik. Mitmed ei distantseerunud omastest ja külarahvast ning nende kodukeel oli eesti keel.

Vennastekogudus soodustas läbikäimist talurahva paremiku ja pastorite ning mõisnike vahel. Ristsetel ja matustel kohtusid eesti ja saksa seltskonnad. Sõlmusid sidemed ühiskonna kõrgkihtide esindajatega, mis oli tollal eestlastele oluline edasijõudmise tingimus. Perekonnalugude ja tutvusringkondade uurimine näitab autori põhjalikkust arhiivitöös ning annab lisa eesti-baltisaksa kultuuriühitsuse mõistmiseks.

Valgustussajandil ja 19. sajandi algul ühiskondlikul redelil tõusnud ja ajalookirjanduses jäädvustatud eestlasi ei ole eriti palju, arvestades, et eestlaste rahvaarv kasvas ajavahemikul 1712.–1800. a. enam kui kahekordseks. Muidugi võib uurimine edaspidi lisa tuua. Ent, nagu A. Vunk näitab, oli ka tagasilibisemine talurahva hulka tavaline. Hiljem imes eesti keskkihi järeltulijatest teatud osa endasse Peterburi sealse

ülikooli lõpetanute nimed 1820.–1860. aastatel viitavad Raimo Pullati arvates mõnelgi korral nende võimalikule eesti päritolule (vt. R. Pullat. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn, 2004, lk. 111). A. Vunk osutab veel ühele teele, kuhu suundusid eesti talupoegliku eliidi pojad: neist said riigiteenijad, kes on jäänud nii eestikeskses kui baltisaksa käsitluses kõrvaliseks või hoopis välja. Üks selline oli pärisorjana sündinud Michael Schwan (1790–1841), kes tõusis Vene teenistusastmete tabeli (vastav valikuline koonddtabel on raamatu lõpulehekülgedel) VIII astmele ja sai pärandatava aadlitiitli kandjaks. Imetleda sellist tõusu võib, kuid rahvuslikku uhkust kehtutada pole mõtet – sellist nähtust esines feodaalses seisusühiskonnas ka mujal. Mõtet on aga seda vaadelda Läänemere provintside eritingimuste taustal, mida A. Vunk teebki, andes ühest erandliku elukäiguga haritlasest tänuväärt esmakäsitluse.

Eesti haridusloos on M. Schwanil koht eelkõige Tartu kreiskooli, eestikesksest vaatevinklist saksakeelse ja võõravõitu, baltisaksa vaatevinklist aga vähetähtsa alam- ja keskkihtide kooli kauaaegse (1824–1841) inspektorina. Kas võiks teda aga paigutada selliste kultuuriloos tuntud kreiskooliinspektorite nagu Johann Jakob Nocksi, Carl Friedrich Russwurmi, Alexander Heinrich Neusi või Carl Oetteli kõrvale? Vaevalt küll. Äramärkimist on M. Schwan leidnud näiteks Allan Liimi artiklis (vt. rmt.: Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik. Koost. H. Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu, 1998, lk. 146), lõpliku hinnangu talle kui pedagoogile peaks andma kogu sinise ühiskonna arengule tegelikult väga tähtsate kreiskoolide ajaloo süvauurimine. Estofiili M. Schwanist ei saanud ja eesti rahvuslastest haritlaste esimesse põlvkonda ta samuti ei kuulu.

Kiire sotsiaalse tõusuga kaasnes sageli tõusiklik küünilisus. Kui seda omadust ühegi selle raamatu peategelase juures saab täheldada, siis on selliseks vast pärisorjast aadlimeheks saanud M. Schwan. Ta eemaldus oma rahvast, samas ka „sakslased ei võtnud teda lõpuni omaks” (lk. 121) ja tema pojad ei suutnud karjääriredelil enam isa saavutusi korrata. Kas aga „juurte läbiraumimine” võis olla oluline eeldus, et M. Schwani „perekond kaotas sihi kuskile pürgida”? (lk. 121) Tegemist on probleemiga ambivalentse identiteedi mõjust inimese käitumisele ja kogu eluhoiakule, millest ajaloouurijad tõepoolest kaarega mööda käia ei ohtiks. Kahjuks jääb eeltoodud väide ka käesolevas töös tõestamata,

mistõttu lugejal võib jääda mulje, et siin on autor lihtsalt rahvusromantilisele käsitluslaadile veidi lõivu maksnud. M. Schwan on selles raamatus nii üht ajastule omast eesti kui ka alati ja kõikjal esinevat inimitüüpi iseloomustav tegelane. Viimane, keda võib paigutada eelärkamisaega, mis temast küll mööda läks.

Eesti rahvusliku liikumise radikaliseerumist esindab kõstri perest võrsunud Lorenz Johannes Schwan (1824–u. 1885), kes pöördus alandlikust hernhuutlusest koguduse autonoomiat toonitava võiduka baptismi poole. Tema eesmärk oli usklike moodne vabakoguduslik liit (lk. 82), mis isegi Aleksander II aegsel piiratud ja pooliku südametunnistusevabaduse ajal oli Vene riigis utoopiline. Autori üldistus, et L. J. Schwani misjonitöö „jäi siiski suurimaks eestlaste omakeelsele usule äratamise ettevõtmiseks” (lk. 93), on metafoorne. Sest rahva valdava osa usuolu oligi emakeelne, mõneti kärpis seda vaid saksastumine ja venestumine. Pigem oli tegemist alternatiivse lahenduse otsimisega kriisi jõudnud ametlikele kirikutele. Niisuguseid oma tee otsimisi on ajaloolased esile toonud ka hariduses, põllumajanduses ja mujalgi. Pealegi on osa inimesi alati alid uutele usuelamustele. Ja kuigi Eesti elanike usuvabadus realiseerus hiljem ning teisel teel, on L. J. Schwani üritus ikkagi väärt uurimist ja mäletamist.

Huvitav on mõte kahest voolust „edasi jõudnud maarahva” hulgas: vennastekoguduse liikmed ei pidanud õigeks oma rahvuse salgamist ja vanematest lahtiütlemist. Pragmaatiline, ratsionalistlik seltskond (nagu M. Schwan) aga võttis saksastumist paratamatusena. Raamatu kolme esimese peatüki ühiseks nimetajaks on seisuslikkuse ja etnilisuse võitlus (*resp.* võistlus) ehedal kujul.

Viimase, neljanda peatüki kangelaseks on taas siitmaalt pärit maailmamees, nüüd juba eesti kännust võrsunud Friedrich von Martens (1845–1909). Juba tema lapsepõlv peegeldab uut aega, kus paternalismil ja kõrgemal seisjate filantrooplusel ei olnud eestlaste alamast seisusest pääsemisel enam endist osa. Nii on ka Friedrich Fromholdi vaderite nimistu päris esinduslik, kuid tema tõus rahvusvaheliseks tegelaseks algas siiski Peterburi Peetri koguduse orbudekoolist. Teda viisid edasi eelkõige talent ja tohutu töövõime, lisaks diplomaadi eriomadused. Martens ei elanud enam ärkamisaja koidikul. Ta teadis, et eestlastest, kellest ta pärineb, oli saanud kultuurautonoomiat vääriv rahvus, kuid kelle loomulikuks poliitiliseks elupaigaks ta ilmselt pidas Vene impeeriumi. Nagu ka Jakob Hurt.

Hurt ja Martens olid nagu võimas tandem, kellest üks tegi tööd natsionaalsel, teine rahvusvahelisel areenil. Ning nende eluaastadki langesid ligilähedaselt kokku. Martensi surm läbi varasuvisse Liivimaa sõitvas rongis, kuskil peatselt maailmakaardile tuleval Eesti-Läti riigipiiril, on sümbolne.

Kokkuvõttes on tegemist huvitava teosega, mis näitab eestlaste rahvuseelse emantsipatsiooni teid ja viise, valgustab eestlaste ja baltisakslaste põimuvat koostelu ja on lisandiks 19. sajandi Eesti haritlaskonna terviklikule uurimisele. Raamat on ajaloolis-akadeemiline, samas mõneti ajatult kuulutuslik, mille üks mõte on väärtustada iga oma koormat kandvat ja aja nõudeid täitvat inimest.

Publikatsioon on valminud HTM-i sihtfinantseeritava teema SF0130038s09 raames.

Väino Sirk

Keskaegse Liivimaa ajalookirjutuse poliitika ja poeetika

Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18). Hrsg. von Matthias Thumser. Lit Verlag. Berlin, 2011, 306 lk.

Ajaloolased on harjunud oma keskaegsete aelkäijate töid lugema tihti samas võtmes kui kaasaegsete kolleegide omi, ammutama neist ajaloolisi tõsiasju, vaagima autorite väidete veenvust, eristama tõeseid andmeid valedest. Keskaegne ajalookirjutus on pikalt olnud ennekõike vahend ajastute juurde, millest see parasjagu on pajatanud. Alles viimastel kümnenditel on toimunud selge nihe ajalooteadlaste pilgus: selmet uurida seda aega, *millest* keskaegne ajaloolane kirjutab, uuritakse üha enam seda aega, *millis* ta seda teeb. On aru saadud, et enamgi kui käsitletavaid aegu, avab keskaegne ajalookirjutus omaenda kirjutamisega. Mõistetud on sedagi, et igasugusele katsele ammutada teadmisi mõnes keskaegses kroonikas käsitletud perioodist peab eelnema selle kroonika poliitiline ja poeetiline analüüs, teksti n.-ö. dekodeerimine, mis loob eeldused kroonikasse kätketud teabe adekvaatseks mõistmiseks. Need tõdemused põhinevad tõsiasjal, et erinevalt tänapäevast oli keskaja ajalookirjutus ühemõtteliselt oleviku teenistuses, talle oli sügavalt omane „presentism” – mineviku sündmusei kirjutatud üles mitte niivõrd nende sisemise

väärtuse pärast, kuivõrd soovist pakkuda õpetunde ja argumente tänastele tegemistele.¹ Ajalookirjutus on hea näide keskaja pragmaatilisest kirjakultuurist, mis minevikust kirjutades püüdis ennekõike mõjutada olevikku.²

Keskaegne Liivimaa ei olnud selles suhtumises erand ning ajalookirjutus kujunes siin algusest pealt mõjukaks poliitiliseks relvaks kohalikus võimuvõitluses ja enesekehtestamises. Kuivõrd pärast Liivimaa vallutamist jagunesid valdused piiskoppide ja Mõõgavendade (hiljem Saksa) ordu vahel, siis võib ka keskaegse Liivimaa ajalookirjutuses eristada laias laastus kahte traditsiooni: piiskopi- ja (Saksa) ordukroonikaid; hiliskeskajal lisandus neile linnakroonikate traditsioon, keskusga Riias (ajalookirjutus kloostrites ei saanud Liivimaal kunagi eriti mõjukaks). Igas eristatud ajalookirjutuse traditsioonis püüti kehtestada oma versiooni kristliku Liivimaa ajaloost üldiselt või teatud ajaloolisest perioodist kitsamalt, et sellega võidelda välja eesõigusi valdustele ja võimule ning pakkuda argumente oma sammude legitimeerimiseks. Nagu Anti Selart on põhjendatult kirjutanud, kujunes hiliskeskaegsel Liivimaal välja sõna otseses mõttes „võitlus ajaloo pärast”. Nii süüdistas Riia peapiiskop 14. sajandi lõpul, et Saksa ordu on viinud Riia toomkiriku raamatukogust raamatuid Riia ordulinnusesse. Ordu ei eitanud tegu, ent põhjendas seda vajadusega hoida neid „võltsdokumente” (*falsas litteras*) enda juures, et neid ei saaks müüa ordu vaenlastele. Niisamuti on teateid sellest, kuidas Saksa ordu röövis 15. sajandi alguses Riia toomkapiitlist peapiiskopi privileege ja põletas need ära. 1438.–1439. aastal deponeeris Riia peapiiskop olulisemad dokumendid Lübeckisse, et kaitsta neid võimalike rünnakute eest.³

2011. aasta lõpul ilmavalgust näinud Matthias Thumseri toimetatud koguteos „Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland”

¹ Vt. nt. H.-W. Goetz. Die Gegenwart der Vergangenheit im früh- und hochmittelalterlichen Geschichtsbewußtsein. – Historisches Zeitschrift 255 (1992), lk. 61–97; H.-W. Goetz. Vergangenheit und Gegenwart. Mittelalterliche Wahrnehmungs- und Deutungsmuster am Beispiel der Vorstellungen der Zeiten in der früh- und hochmittelalterlichen Historiographie. – Zwischen Wort und Bild. Wahrnehmungen und Deutungen in Mittelalter, hrsg. von Hartmut Bleumer et al. Köln, 2010, lk. 157–202; T. M. Buck. Vergangenheit als Gegenwart. Zum Präsentismus im Geschichtsdanken des Mittelalters. – Saeculum 52 (2001), lk. 217–244; B. Schneidmüller. Constructing the Past by Means of the Present. Historiographical Foundations of Medieval Institutions, Dynasties, Peoples, and Communities. – Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography, ed. by G. Althoff et al. Cambridge, 2002, lk. 167–192.

² Vt. nt. Pragmatische Schriftlichkeit in Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen, hrsg. von H. Keller et al. München, 1992.

³ A. Selart. The Use and Uselessness of the Chronicle of Henry of Livonia in the Middle Ages. – Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia, ed. by Marek Tamm et al. Farnham 2011, lk. 345–361, siin lk. 357–358.

(„Ajaloikirjutus keskaegsel Liivimaal”) liigitub selgelt sellesse uude historiograafiauringute voolusängi, kus uurijate põhitähelepanu on pööratud ajalookirjutusele kui pragmaatilisele kirjažanrile, mis toimib poliitilise argumenti, identiteedilooma vahendi või legitimatsiooni instrumendina. Kuid laiemalt vaadates on tegemist õigupoolest esimese katsega esitada vähegi ülevaatlikum ja uuematele uurimistulemustele tuginev raamatumahus käsitus keskaegse Liivimaa ajalookirjutusest (tõsi, ilmselt tagasihoidlikkusest teose koostaja seda asjaolu ise ei toonita ega ole pidanud vajalikuks anda oma eessõnas ülevaadet keskaegse Liivimaa ajalookirjutuse senisest uurimisseisust). Olgu osutatud, et varasemast on meil selles valdkonnas kasutada vaid mõned aegunud ülevaadet,⁴ üksikud laiemad haardega artiklid⁵ ja käsikirjalised käsitlused.⁶

Vaatlusaluse teose tähtsust suurendab seegi tõsiasi, et see keskendub Liivimaa hiliskesk-aegsele historiograafiale, mis senises uurimistraditsioonis on pälvinud võrdlemisi vähest tähelepanu. Pole saladus, et Vana-Liivimaa ajalookirjutuses on ülekaalukalt enim tähelepanu pälvinud 13. ja 16. sajandi kroonikud, veelgi täpsemalt Henriku Liivimaa kroonika (u. 1224–1227) ja Balthasar Russowi „Liivimaa provintsi kroonika” (1578; kolmas, täiendatud trükk 1584).⁷ Need kaks murranguaja tunnistust, silmapaistvat saavutust ka üleeuroopalisel võrdluses, on suuresti varjutanud neile

järgnenud või eelnenud ajalookirjutuse, kogu selle historiograafilise traditsiooni, mis hargnes Liivimaal 13. sajandi lõpust 16. sajandi viimaste kümnenditeni. Niisiis võib vaid kiita raamatu autorite otsust keskenduda ajalooteostele, mis valminud 14. sajandi keskpaigast 16. sajandi keskpaigani – hõlmates kokku kümme konda lühemat või pikemat ajaloolise sisuga teksti hiliskeskaegsel Liivimaal.

Koguteos on välja kasvanud 17.–18. mail 2008 Göttingenis toimunud Balti Ajalookomisjoni korraldatud konverentsist „Mittelalterliche Historiographie in Livland”. Seal peetud ettekannetest ei ole ainsana raamatusse jõudnud Andris Levansi ettekanne („Livland in der norddeutschen Geschichtsschreibung des 14. und 15. Jahrhunderts. Vorstellungsgeschichtliche Betrachtungen”), mille fookus oli teistest käsitlustest irdu. Seda kompenseerib aga spetsiaalselt vaatlusaluse kogumiku jaoks kirjutatud Volker Honemanni sünteesiva iseloomuga lõpupeatükk.

Kogumiku avab vahest kõige algupärasema panusega peatükk Arno Mentzel-Reutersi sulest, mis on pühendatud Bartholomaeus Hoeneke kadunud riimkroonikale („Bartholomaeus Hoeneke. Ein Historiograph zwischen Überlieferung und Fiktion”, lk. 11–58). Autor on üks Saksa ordu keskaegse kirjakuultuuri parimaid asjatundjaid⁸ ja tundub, et artikkel on sündinud eeskätt tänu õnelikule arhiivileiule Berliinist (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz), millele esimest

⁴ Liivimaa vanema ajalookirjutuse esimesed ja pikaks ajaks viimased ülevaadet ilmusid 18. sajandi lõpus –19. sajandi alguses, ent nende teadmised keskaja historiograafiast on mõistagi väga lünklikud, vt. [F. K. Gadebusch.] Abhandlung von Livländischen Geschichtsschreibern. Riga, 1772; C. E. Naipersky. Fortgesetzte Abhandlungen von livländischen Geschichtsschreibern: ein literar-historischer und bibliographischer Versuch. Mitau, 1824. Esimene ja siiani viimane pärast 19. sajandi ulatuslikku uurimis- ja editeerimisbuumi trükkis ilmunud üldülevaade Liivimaa vanemast ajalookirjutusest pärineb Läti ajaloolase Jānis Zutise sulest, vt. J. Zutis. Očerki po istoriografii Latvii. Čast 1. Pribaltijsko-nemeckaja istoriografija. Riga, 1949. Läti ajaloo allikate tutvustamise raames annab mõningase ülevaate keskaja Liivimaa ajalookirjutusest ka Teodors Zeids: Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti līdz 1800. gadam. Rīga, 1992.

⁵ Nt. S. Vahtre. Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. – Eesti kirjanduse ajalugu 1. Tallinn, 1965, lk. 91–104; S. Vahtre. Kroniki bałtyckie (inflanckie) XIII-XVIII wieku jako źródła historyczne (Stan badań). – Zapiski Historyczne 34/4 (1969), lk. 73–89; N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, hrsg. von G. von Rauch. Köln, 1986, lk. 3–20; S. Vahtre. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. – Ajalooline Ajakiri 3 (2011), lk. 5–26.

⁶ L. Arbusovs. Latvijas historiografija. Latvijas universitātē 1928/29. m.g. lasitas lekcijas. Masinakirjaline käsikiri Riias Läti Rahvusraamatukogus; Latvijas Nacionālā bibliotēka. Lettonica. B 901; L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu. 1–2. [1950–ndad.] Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas, f. 75, s. 10; S. Vahtre. Ajalookirjutus Vana-Liivimaal [1999]. Masinakirjaline käsikiri Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo õppetoolis.

⁷ Uuema uurimisseisu (koos viidetega varasemale) mõlemast kroonikast pakuvad vastavalt: Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier; P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von H. von zur Mühlen. Köln, 1996.

⁸ Vt. eriti A. Mentzel-Reuters. Arma Spirituality. Bibliotheken, Bildung und Bücher im Deutschen Orden. Wiesbaden, 2003.

korda juhtis tähelepanu Ralf Päsler.⁹ Nagu Mentzel-Reuters näitab, on tegemist Hoeneke kroonika originaalfragmendiga, mis jutustab 1343. aasta sündmustest Liivimaal. Artikli lisas on kõnealune fragment (kokku 30 lünklikku värsirida) teaduslikult editeeritud. Selle leiu ümber ehitab autor väga sisuka analüüsi senisest Hoeneke kroonika uurimisest, nagu ka selle sisulise ja vormilise analüüsi. Ta on kaunis kriitiline Konstantin Höhlbaumi teedrajava töö suhtes, ent kahjuks ei suhestu kuigivõrd Sulev Vahtre uurimistööga Hoeneke kroonikast.¹⁰ Üks autori olulisemaid väiteid on kindlasti see, et Hoeneke riimkroonika ei olnud ilmselt algselt kirjutatud mitte alamsaksa, vaid idakesksaksa keeles. Hinnalised on samuti tema viited „Liivimaa noorema riimkroonika” võimalikele kirjanduslikele eeskujudele, arutus ajalookroonikate funktsioonist Saksa ordus¹¹ ja kriitiline kokkuvõte teadaolevatest andmetest Hoeneke isiku kohta.

Kogumiku teise peatüki on kirjutanud Anti Selart ja see käsitleb Hermann von Wartberge Liivimaa kroonikat („Die livländische Chronik des Hermann von Wartberge”, lk. 59–85). Saksa ordumeistri kaplani ja kantseleijuhataja ladinakeelne kroonika tuli 16. sajandi ära kirjana päevavalgele alles 19. sajandi keskpaiku Danzigi raearhiivist. See võrdlemisi unikaalne näide Liivimaa ajalookirjutusest 14. sajandil, mis oli usutavasti kirjutatud ennekõike välisauditooriumi silmas pidades, pakub lühikese ülevaate Liivimaa kristlikust ajaloost, rõhuasetusega Saksa ordu sõjategevusel ja diplomaatial 1350.–1370. aastatel. Selart pakub Wartberge kroonikast veenva poliitilise tõlgenduse, suuresti oma varasemate Liivimaa ajalookirjutuse poliitilis-retooriliste analüüside vaimus,¹² näidates, kuidas

kroonika peamine eesmärk oli kinnitada Saksa ordu privileege Liivimaal ja näidata ordu võimu Riia peapiiskopi üle. Väärtuslikuks võib samuti pidada autori arutlusi Wartberge kroonika allikakasutuse ja hilisema retseptiooni üle.

Kogumiku kolmas peatükk, Thomas Brücki „Konflikt und Rechtfertigung in der Geschichtsschreibung Alt-Livlands. Christoph Forstenau – Silvester Stodewescher – Hermann Helewegh” (lk. 87–131), lahkab võrdlevalt kolme lühikest ajalookirjutuse näidet 15. sajandi teisest poolest, mis kõik esitavad erinevaid vaatenurki Riia peapiiskopi Silvester Stodewescheri ja Saksa ordu võitlusele ülemvõimu pärast Riia linnas. Kolmest tekstist olulisim ja hinnalisim on kahtlemata Riia linnasekretäri ja raehärra Hermann Heleweghi „Punane raamat” („Das rothe Buch”), mida tunneme küll vaid 17. sajandil Riia raehärra Johann Witte tehtud ülemsaksakeelse tõlke kaudu (Wittelt pärineb ka teose pealkiri). See on esimene teadaolev näide linnakroonikast keskaegsel Liivimaal, mille tähtsust ja tähendust on aidanud viimastel aastatel esile tuua Thomas Brücki varasemad üksikkäsitlused.¹³ Sedapuhku eritleb Brück Heleweghi kui raehärra vaatenurka 15. sajandi teise poole Liivimaa sisevõitlustele võrdluses kahe teise perspektiiviga, mida esindavad oma poleemiliste kirjutistega vastavalt Saksa ordumeistri kirjutaja Christoph Forstenau ja Riia peapiiskop Silvester Stodewescher. Kolme vaatenurga võrdluses ilmneb suurepäraselt, kuidas ajalookirjutus täitis 15. sajandi keskpaiku poliitilisi eesmärgi, nagu seegi, kuidas kolm autorit esitavad selgelt erapoolikuid versioone Riia linna ümber puhkenud võitlustest. Brücki artikkel on rikas konkreetsetest tähelepanekutest ja allikakriitilistest hinnangutest, mis osutavad muu

⁹ R. G. Päsler. *Deutschsprachige Sachliteratur im Preußland bis 1500. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung*, Köln, 2003, lk. 272.

¹⁰ Paraku ei ole autor saanud kasutada Sulev Vahtre avaldamata kandidaadiväitekirja: Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348) ajalooallikana. Tartu, 1955. Masinakirjaline käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus. (Küll viitab sellele Vahtre uurimusele Anti Selart oma artiklis kõnealuses kogumikus, lk. 72, viide 50.)

¹¹ Siin torkab üllatuslikult silma, et kasutamata on jäänud Alan V. Murray oluline artikkel: *The Structure, Genre and Intended Audience of the Livonian Rhymed Chronicle*. – *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier*, ed. by A. V. Murray. Aldershot, 2001, lk. 235–251.

¹² Vt. nt. A. Selart: *Iam tunc...* The Political Context of the First Part of the Chronicle of Henry of Livonia. – *The Medieval Chronicle 5* (2008), lk. 197–209; A. Selart. *Political Rhetoric and the Edges of Christianity: Livonia and its Evil Nemesis in the Fifteenth Century*. – *The Edges of the Medieval World*, ed. by Gerhard Jaritz and Juhan Kreem. Budapest, 2009, lk. 55–69.

¹³ T. Brück. *Hermann Helewegh. Ratssekretär und Ratsherr in Riga im Spannungsfeld zwischen Stadt und Stadtherren im 15. Jahrhundert*. – *Akteure und Gegener der Hanse. Zur Prosopographie der Hansezeit*, hrsg. von Detlef Kattinger und Horst Wernicke. Weimar, 1998, lk. 145–63; T. Brück. *Rigaer Chronistik im 17. Jahrhundert. Johann Witte und seine Bearbeitung der Chronik des Hermann Helewegh*. – *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie. Briefe und Korrespondenzen. Editorische Methoden*, hrsg. von M. Thumser und J. Tandecki. Toruń, 2005, lk. 143–168.

hulgas selgelt vajadusele keskenduda Liivimaa ajalookirjutuse uurimisel mitte üksnes üksikutele kroonikatele, vaid vaadata neid laiemas poleemiliste ja diplomaatiliste dokumentide kontekstis.

Kogumiku neljas peatükk pärineb raamatu koostajalt Matthias Thumseril ja see käsitleb tõenäoliselt Saksa ordumeistri Wolter von Plettenbergi sekretäri, hilisema Tartu piiskopi Christian Bomhoweri (või mõne tema lähikondse) kirjutatud ajalooainelist traktaati „Eynne Schonne hysthorie” („Antirussische Propaganda in der ‚Schönen Historie von wunderbaren Geschäften der Herren zu Livland mit den Russen und Tataren’”, lk. 133–153). See pamflett 1508. aastast on kirjutatud eesmärgiga propageerida Venemaa-vastase ristsõja indulgentside müüki, et hankida rahalisi vahendeid Saksa ordule.¹⁴ Pelgalt ühes käsikirjas säilinud kirjatöö, mis tõenäoliselt kaasajal trükki ei jõudnudki, esitab põhiosas poleemilise ülevaate Liivimaa poliitikast ajavahemikus 1491–1507, rõhuga Saksa ordu suhetel Venemaaga. Kui seni kõige põhjalikum käsitus „Eynne Schonne hystorie’st”, Friedrich Benninghoveni artikkel poole sajandi tagant,¹⁵ leidis, et traktaadi autor on andnud saksa lugejatele võrdlemisi tötetruu pildi 16. sajandi alguse Venemaast, siis Matthias Thumser võtab traktaati analüüsida selgelt propaganda raamistuses, lahates läbinägelikult selle retoorilisi mehhanisme ja ajaloo poliitilisi võtteid.¹⁶

Kogumiku järgmine, viies peatükk jõuab järjega 16. sajandi keskpaika ja selles analüüsib Klaus Nietmann Johann Lohmülleri kirjutatud Liivimaa ajalookäsitlust „Warhaftig Histori” („Johann Lohmüllers evangelische Geschichte Livlands. Überlieferung – Quellen – Darstellungsweise – Intention”, lk. 155–200). Tegemist on huvitava ja olulise täiendusega Ulrich Mülleri kapitaalsele uurimusele Lohmüllerist, mis ilmus 2001. aastal.¹⁷ Koolitatud juristi, mitme Liivimaa piiskopi kantsleri ja Riia raesekretäri kroonika hõlmab ajavahemikku 1199–1542 ning sellegi ideoloogiline raskuskese, mille Nietmann hoolikalt välja joonistab, on Riia peapiiskop-

pide ja Saksa ordu keerulised ja konfliktised suhted. Nietmanni analüüsi peamine väärtus on Lohmülleri kroonika paigutamine konkreetse poliitilise situatsiooni, 1556.–1557. aastal Liivimaal puhkenud sisekonflikti konteksti Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vahel, mida me tunneme koadjuutorivaenuse nime all. Nietmann näitab samuti, et kuigi Lohmülleri kroonikas on vaenuleerid traditsioonilised, siis seoses autori reformistlike vaadetega on need saanud tema käsitluses siiski uue luterliku tõlgenduse.

Kogumiku kuues peatükk on väga hinnaline ja oluline panus senisesse Liivimaa keskaegse ajalookirjutuse uurimisse, Anthje Thumseri analüüs kolmest hiliskeskaja vähehinnatud kroonikast („Livländische Amtsträgerreihen des Mittelalters. Kleine Meisterchronik – Rigaer Bischofschronik – Series episcoporum Curoniae”, lk. 201–254). Kolme ajaloo teost ühendab sarnane vorm – kõik need moodustavad põhiosas napilt kommenteeritud isikuloendi, mida on koostatud ajavahemikus u. 14. sajandi lõpust 16. sajandi lõpuni. Samuti tuleb toonitada nende kroonikate võrdlemisi laialdast levi, millest annavad tunnistust mitmed käsikirjad ja ärakirjad (nende nimekirja leiab Thumseri artikli lisast). Esimene kolmest, nn. „Kleine Meisterchronik”, pärineb ilmselt 15. sajandi lõpust ja sisaldab Saksa ordu Liivimaa ordumeistrite loetelu, mida täiendavad napid andmed nende tegevusest. Teist kroonikat, nn. „Rigaer Bischofschronik”, hakati koostama ilmselt 14. sajandil ja see sisaldab Riia piiskoppide ja peapiiskoppide loetelu koos lühiaandmetega nende ametiaegade ja tegemiste kohta. Viimane kroonika, Kuramaa piiskoppide loend, nn. „Series episcoporum Curoniae”, on esialgsel kujul kirjutatud tõenäoliselt 14. sajandi lõpul ja see pakub lisaks Kuramaa piiskoppide nimestikule (mõne lühiteatega nende tegevusest) ka legendaarse jutustuse Kuramaa piiskopkonna loomisest Taani kuninga Abeli poolt 1161. aastal. Kuigi need kolm kroonikat pakuvad vähe ajaloolastele, kes otsivad konkreetset faktiteavet Liivimaa ajaloost, on need

¹⁴ Saksa ordu indulgentsi-kampaaniast vt. A. Ehlers. Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter. Marburg, 2007, lk. 385–402.

¹⁵ F. Benninghoven. Russland im Spiegel der livländischen Schönen Hystorie von 1508. – Rossica externa, Studien zum 15.–17. Jahrhundert. Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag. Marburg, 1963, lk. 11–35.

¹⁶ Olgu mainitud, et hiljuti on analüüsitud „Eynne Schonne hysthorie’st” samuti sellest vaatenurgast, kuidas see esitab ristsõja ideoloogiat ja rüütliu ideaale hiliskeskaegsel Liivimaal, vt. J. Kreem: Crusading Traditions and Chivalric Ideals: The Mentality of the Teutonic Order in Livonia at the Beginning of the Sixteenth Century. – Crusades 12 (2013) (ilmumas).

¹⁷ U. Müller. Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori”. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Lüneburg, 2001.

anonüümsed kirjutised, nagu Anthje Thumser veenvalt näitab, väga hinnaline aines uurijatele, keda huvitab Liivimaa piiskoppide ja Saksa ordu identiteediloo ja mälu kultuur.

Raamatu lõpetab kokkuvõttena käsitletav peatükk Volker Honemanni sulest, mis püüab enamike kogumikus käsitletud kroonikate põhjal välja tuua mõningaid Liivimaa eliidi identiteediloo peamisi elemente („Zu Selbstverständnis und Identitätsvorstellungen in der livländischen Geschichtsschreibung des Mittelalters”, lk. 255–295). Vottes aluseks Matthias Thumseri tõdemuse, et Liivimaa kui omaette ajaloolise regiooni identiteedis etendas ühine ajalooteadvus olulist rolli,¹⁸ püüab Honemann võrdluses teiste ajaloo regioonidega leida neid tunnusoone, mis lubasid Liivimaal tekkida „mina-rühma” tunded. Ta loetleb neid oma artiklis kokku kaheksa, neist olulisemana tõusevad esile Liivimaa teadlikkus oma nimest, asukohast kristlaskonna piiridel ja idapoolsest (kujuteldavast) ohust.

Seda väga õnnestunud koguteost lugedes, mille sisulist rikkust sain siinkohal vaid põgusalt skitseerida, formeerusid mõttes mõned üldised kriitilise iseloomuga tähelepanekud, mida tahaksin siinse retsensiooni kokkuvõtte asemel sõnastada. Esiteks torkas silma, et vaid üksikud autorid (Anti Selart, Antje Thumser, Volker Honemann) tegid katseid seostada oma käsitlus laiema keskaja historiograafia pühendatud uurimistööga.¹⁹ Minu mulje põhjal astub raamat vaid kaunis juhuslikult dialoogi rahvusvahelise medievistikaga ja kipub ennast liiga ühemõtteliselt siduma üksnes Liivimaa lokaalajaloolise perspektiiviga. Kuigi keskaegse Liivimaa ajaloo-

kirjutuse adekvaatne analüüs eeldab mõistagi kohaliku konteksti põhjalikku tundmist, leian, et kindlasti ei ole tollased ajalooteosed taandatavad üksnes regionaalsetele arengutele, vaid eeldavad niisamuti avarama tausta arvestamist. Teiseks, esimese märkusega seoses, nendin, et raamatus on üllatavalt napilt esindatud inglise ja prantsuskeelne erialakirjandus, rääkimata eesti- ja läti keelsest. See on lõiganud tihti ära võimaluse luua loovaid seoseid nende keskaja ajalookirjutuse uurimisega seotud küsimustega, mis on aktuaalsed väljaspool saksakeelset uurimistraditsiooni. Viimaks torkab silma, et kogumikus domineerib selgelt ajalookirjutuse käsitlemine eneselegitimeerimise ja identiteediloo instrumentina, ent veidi teenimatult on varju jäänud ajalookirjutuse funktsioon mälu ja mälestamise vahendina. Nagu hästi teada, oli ajalookirjutus keskajal üks oluline osa tollal kõrgelt väärtustatud *memoria*-kultusest.²⁰ Selles suunas leiab kogumikust küll mõned põgusad viited, näiteks Antje Thumseri ja Volker Honemanni artiklites, ent ajalookirjutuse roll keskaja Liivimaa *memoria*-kultuuris jääb siiski alles ootama põhjalikumalt käsitlust.²¹ Lõpetuseks tuleb aga koguteos meelde, kuivõrd suures osas tugineb Liivimaa keskaja ajalookirjutuse uurimine 19. sajandi hiiglaslikele editeerimistöele ja kuivõrd lai tööpõld ootab ees Liivimaa keskaegsete ajalootekstide tänapäevastele nõuetele vastavas avaldamistöös. Jääb vaid loota, et selleks tööks leidub tänapäeval veel piisavalt hästi ettevalmistatud õpetlasi, huvitatud rahastajaid ja motiveeritud kirjastajaid.

Marek Tamm

¹⁸ M. Thumser. Das Baltikum im Mittelalter. Strukturen einer europäischen Geschichtsregion. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 58 (2011), lk. 17–30.

¹⁹ See on seda kahetsusväärsem, et Euroopa keskaja ajalookirjutuse uurimine on viimasel kümnendil teinud läbi uue õitsengu, olgu siin väga rohkearvulise kirjanduse seast osutatud vaid paarile ülevaateteosele: *Historiography in the Middle Ages*, ed. by D. M. Deliyannis. Leiden, 2003; *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. by G. Dunphy. 2. kd. Leiden, 2010. Värske globaalse ülevaate ajalookirjutusest ajavahemikus 400–1400 esitab: *The Oxford History of Historical Writing*, kd. 2: 400–1400, ed. by S. Foot, C. F. Robinson. Oxford, 2012.

²⁰ Vt. nt. *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, hrsg. von K. Schmid und J. Wollasch. München, 1984; M. Borgolte. *Memoria. Bilan intermédiaire d'un projet de recherche sur le Moyen Age. – Les tendances actuelles de l'histoire du Moyen Age en France et en Allemagne*, sous la dir. de J.-C. Schmitt et O. G. Oexle. Paris, 2002, lk. 53–69.

²¹ Selles suunas on oodata huvitavaid uurimistulemusi Gustavs Strenga doktoritööst: *The Social Aspects of the Commemoration. The Remembrance of the Dead in Late Medieval Livonia* (täna autorit jagamast oma valmiva töö mõningaid peatükke). Kuid vt. ka H. Kugler. Über die 'Livländische Reimchronik'. Text, Gedächtnis und Topographie. – *Jahrbuch der Brüder Grimm-Gesellschaft* 2 (1992), lk. 85–104; A. Levans. Die lebendigen Toten. Memoria in der Kanzlei der Erzbischöfe von Riga im Spätmittelalter. – *Kollektivität und Individualität. Der Mensch im östlichen Europa. Festschrift für Prof. Dr. Norbert Angermann zum 65. Geburtstag*, hrsg. von K. Brüggemann et al. Hamburg, 2001, lk. 3–35.

Toivo Ülo Raun

70

Toivo Ülo Raun. Foto: P. Pillak

■ 11. aprillil saab Ameerika eesti ajaloolane, Indiana ülikooli professor, uusima rahvusajaloo üks tugisambaid ja Tuna kolleegiumi kauaaegne liige Toivo Ülo Raun seitsmekümneseks. See on piisav põhjus peatuda tema laiahaardelise isamaalise tegevuse ja jätkuva loomingulise töö mõnedel momentidel; mõistagi nendel, mis allakirjutanule on aastakümnete vältel silma hakanud.

Toivo Raun kuulub eesti humanitaarteadlaste sellesse põlvkonda, kes sündis viimase suure sõja ajal kodumaal (Tartus), kuid kelle õpingud ja akadeemiline tegevus on kulgenud uuel asukohamaal. Tartu ülikooli õppejõu, keeleteadlase Alo Rauna perekond põgenes uue Nõukogude okupatsiooni eest 1944. aastal Saksamaale, sealt mindi koos paljude teiste baltlastega edasi USA-sse (1949). Toivo Raun lõpetas 1960. aastal keskkooli Bloomingtonis Indianas ja 1964. aastal Swarthmore'i kolledži Pennsylvanias.

Põhja-Ameerikas on eestlased üks kõige enam kõrgharitud rahvusgruppe. Hea hari-

dus oli pagulasperedes väga kõrgelt hinnatud prioriteet, mille nimel pingutati. Nii oli see ka Indiana ülikooli keeleteaduse professori Alo Rauna perekonnas. Edasi läks humanitaarsete kalduvustega Toivo Raun mainekasse Princetoni ülikooli, kus omandas magistrakraadi 1966. aastal ja filosoofiadoktori kraadi 1969. aastal. Tema doktoriväitekirja teema oli „1905. aasta revolutsioon ja liikumine Eesti rahvusautonoomia eest, 1896–1907” („The Revolution of 1905 and the Movement for Estonian National Autonomy, 1896–1907”). Tundes huvi uusima ja lähiajaloo vastu, millele ta on jäänud truuks tänaseni, polnud niisugune uurimisteema juhuslik. Tegemist oli eesti kultuuri küpsemisajaga, „vaimse revolutsiooniga”, nagu ta ise seda ühes oma varases artiklis (Mana, 1969) nimetab.

Rauna esimesed tööd sisaldavad mitmeid värskeid hinnanguid keeleuuendusele ja -kasutusele, ajakirjandusele, vooludele eesti kirjanduses, euroopastumisele ja Noor-Eestile. Moodsa aja eesti omakultuuri sünd, areng ja emantsipeerumine saksa ja vene suurskultuuride mõjuväljas ja poliitilise surve all on Rauna kui uurijat alati köitnud. Ta on näinud selles vajalikku eeldust eestlaste kultuuriliseks ja poliitiliseks enesemääramiseks, mis läbi autonoomia nõudmine 1905. aastal jõudis välja iseseisva riikluseni Esimese maailmasõja ja revolutsioonide kataklüsmides. Punase joonena läbib tema töid jakobhurdalik mõte sellest, et väikerahvastel on loomulik õigus vähemalt kultuurilisele enesemääramisele ja iseolemisele maailmas, kus tooni annavad suured.

Pärast Princetoni kulges Toivo Rauna akadeemiline karjäär õppejõu-uurijana California ülikoolis Long Beachis tõusujoones. Seal läbis ta kõik nõutavad astmed ja sai 1979. aastal täisprofessoriks. Laulva revolutsiooni ja Balti riikide taasiseseisvumise ajal oli Raun aastail 1989–1990 Toronto Ülikooli Eesti Õppetooli (loodi eesti kogukonna toel 1986. aastal, kannab praegu Elmar Tampõllu nime) neljas külalisprofessor, ja aastast 1990 Indiana Ülikooli professor, kus töötab tänaseni; praegu Kesk-Euraasia uuringute osakonnas (Department of Central Eurasian Studies) Balti ja Soome ajaloo alal.

Toivo Rauna huvi ajaloo uurimise kontseptuaalsete ja metodoloogiliste probleemide vastu avaldub mitmes suunas. 1970. aastatel oli ta esimesi eesti humanitaare, kes Läänes levinud moderniseerimise kontseptsioonile tuginedes seletas eestlaste uusimat ajalugu ja näitas, kuidas väike, ilma eliidita ja otsustusõigusega talupojarahvas haarati moderniseerimisse ja

industriaalühiskonna kujunemisse ning mida see talle kaasa tõi (kogumikus *Baltic History*, 1974). Okupeeritud kodumaal ilmunud töödes seletati moderniseerimist ühiskondlik-majanduslike formatsioonide teooria, kapitalismi seaduspärase arengu ja klassivõitlusega, kuid ühisjooni ja kokkupuutepunkte siiski oli, eriti faktilise materjali osas. Raun mõistis, et kui vabastada Eesti NSV-s poststalinistlikul ajal avaldatu poliitpropagandistlikust sõnavahust, siis võib sealt leida teaduse jaoks uut ja edasiviivat. Oma uurimustes on Raun võimaluse korral kasutanud kodueestlaste, näiteks Ea Janseni töid, mida ta väga põhjalikult tunneb ja mis mõnevõrra kompenseerisid esmaallikatele juurdepääsu takistamist Eesti NSV ja Venemaa arhiivides.

Üks esimesi ja tuntumaid katseid detailsemalt analüüsida ja klassifitseerida venestamise fenomeni hilises Vene impeeriumis tehti USA ülikoolide teadlaste rühma poolt Edward C. Thadeni juhtimisel (nn. Princetoni projekt). Uurimistöö tulemused ilmusid 1981. aastal raamatus „Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914”, mis kohe pälvis ulatusliku rahvusvahelise tähelepanu ja jõudis erinevaid teid mööda ka Eestisse. Autorid eristavad kolme liiki venestamist: administratiivne, kultuuriline ja vabatahtlik. Seejuures nenditakse administratiivsete reformide (linnaseadus, politsei ja kohtureform) seost kaasajastamise vajadustega, millest said kasu ka kohalikud põlisrahvad ja millesse need üldiselt positiivselt suhtusid (alternatiiv kuni 1905. aastani puudus). Rauna kirjutatud osa „The Estonians” (eesti keeles ilmus see Eesti Ajalooarhiivi Toimetised sarjas, 2009) ületab kaugelt ainult venestamise problemaatika ja heidab valgust kogu eesti ühiskondlikule liikumisele ja mõttele ärkamisajast kuni Esimese maailmasõjani. Autor toob esile kultuurilise venestamise negatiivse mõju, mis avaldus üleminekus venekeelsele (alg)haridusele, õigeusu levitamises, valitsuse kultuuri- ja tsensuuripoliitikas. Kas venestuse eesmärk oli eestlaste täielik ümberrahvastamine – vastuse sellele küsimusele jätab Raun lahtiseks, ja see on vaieldav tänagi. Nimetatud Princetoni projekt on nüüd klassika, mis on taas aktuaalne nn. imperiaalse pöörde valguses, kus on tehtud ettepanekuid kitsendada venestuse mõistet ja piirata selle tähendusvälja assimileerimise ehk venelaseks muutmisega.

Rahvuslus on väga emotsionaalne kategooria, mis puudutab inimesi kõige sügavamaid tundeid. Siin on kerge järele anda avalikkuse survele ja ootustele või mingile just parasjagu

moes olevale teooriale. Toivo Raun ei ole lasknud end niisugustest ahvatlustest häirida. Tema rahvusluse käsitlus tugineb rangelt kontrollitud historiograafiliste faktide kindlale vundamendile, kuid on samal ajal ideeajalooline, kus prioriteet kuulub rahvuslike liidrite väikerahvalikule enesetunnetusele, missioonile ja reaalspoliitilistele võimalustele. Raun on eestlaste rahvusliku liikumise juures väärtustanud pigem kultuurirahvuslust sarnaselt Anthony D. Smithile, kui et lähtunud Ernest Gellneri populaarsest industriaalühiskonda esile tõstvast mudelist. 2003. aastal arvustas Raun ajakirja *Nation and Nationalism* veergudel Gellneri ja Eric Hobsbawmi arusaamu eestlaste „lühikesest” ajaloost ja Balti rahvaste vähesest suutlikkusest mõjutada oma saatust.

Koos Ameerika läti kolleegi Andrejs Plakansiga on Toivo Raun arutlenud Ida-Euroopa väikerahvaste rahvuslike liikumiste tüpologia ja faaside üle ning arvustanud Miroslav Hrochi varasemate tööde materialistlikku determinismi. Eestlaste osas on ta täiustanud tšehhi professori üldaktsepteeritud kolmeafaasilist mudelit. Rahvuslus on Raunal esmajoones isikuline ja kultuuriline fenomen, millel on vaimne külg, mida ei saa tuletada üksnes sotsiaalmajanduslikest teguritest, nagu talude päriseks ostmine, ega painutada rangelt mingite kindlate reeglite alla.

Toivo Raun on Eesti, Läti, Leedu ja Soome ajaloo võrdleva uurimise üks pioneere. Igasugune võrdlev uurimine on komplitseeritud, sest kõiki võrreldavaid objekte tuleb vähemalt ideaalis ühepalju uurida ja tunda. Soome ajaloo suurepärase tundjana on Soome-Eesti suhete teema talle eriti südamelähedane: soomlaste roll eestlaste rahvuslikus ärkamises (1985), Soome-Eesti kultuurisuhted 1917–40 (1987). Ta on võrrelnud eesti ja läti rahvuslikke liikumisi (1986), kultuurilist venestust Leedus ja Balti kubernangudes (1994), 1905. aasta revolutsiooni kulgu ja tulemissi Balti provintside ja Soomes (1984, Tunas 2005). Soomlased saavutasid oma autonoomia restaureerimise rahulikul teel, eestlased ja eriti lätlased aga lootsid edu saavutada vägivallega ja püüdsid tsaarirežiimi kukutada, ent see jäi tollal kätte saamata. 1905. aastaga, vägivalda ja aktivismi probleemidega Baltikumis tegeleb Raun ka praegu.

Toivo Rauna Eesti ajaloo kaasaegne üldteos „Estonia and the Estonians”, mis ilmus Hooveri Instituudi seerias (*Studies of Nationalities in the USSR*) 1987. aastal (2. tr. 2001, soome keeles 1989, ungari keeles 2001), oli tollastes

oludes erakordne nähtus, usaldusväärse ja kontsentreeritud teabe allikas ja eeskuju, mis ilmus n.-ö. õigel ajal, kui Eestis algas „ajaloo avalikustamine” ehk valgete laikude täiskirjutamine. Uurimistöö oli selleks ajaks tunduvalt edasi läinud ka kodumaal ja Raunal oli võimalus võtta kokku kõik see, mis oli tehtud mõlemal pool raudset eesriiet. Autor ei piirdunud üksnes poliitilise ajalooaga, nagu seda laadi teoste puhul tavapärane, vaid esitas süstemaatilist ka sotsiaal- ja kultuuriajalugu. Teoses toodud seisukohad ja hinnangud on väga kaalutud, argumenteeritud ja korrektses sõnastuses; üldistatud on tohtu hulk allikaid ja kirjandust. Suure narratiivi kontseptuaalset üldraami hoiab koos sedastus, et eestlaste ajalugu enim mõjutanud tegurid on Eesti strateegiline geopoliitiline asend suurriikide huviväljas ja eestlaste väike arv, millest tulenevad alalised julgeolekuohud. On üsna tunnuslik, et raamatu epiloog lõpeb Kristjan Jaak Petersoni luuleridadega: „Kas siis selle maa keel laulutuules ei või taevani tõustes üles igavikku omale otsida?” Retsensendid siin ja kaugemal nentisid, et sellel teosel on eeldusi pikemaks ajaks jääda maailmas tooniandjaks. Nii see on olnudki. Mis puutub eesti keelde, siis selle õpetamist välismaal, sh. Ameerikas, on Raun alati pidanud tähtsaks.

Toivo Raunal on suured teened Balti uurin-gute edendamisel, nende institutsionaliseerimisel ja koordineerimisel, taasiseseisvunud Eesti teaduselu korraldamisele kaasaaitamisel. Esmajoones on see olnud seotud Balti Uuringute Edendamise Ühingu (AABS, 1968) tegevusega. Kodumaal vaba mõtte summutamise viimase kampania ajal, aastail 1981–1985, oli ta AABS-i kvartalikirja *Journal of Baltic Studies* peatoimetaja ning aastail 1992–1994 AABS-i president. Koordineerimine ja koostöö, konverentside korraldamine või seal osalemine ja tööde publitseerimine puudutas Läänes peamiselt „kolmnurka”: valdavalt Põhja-Ameerika teadlastest koosnevat AABS-i (biennaalsed konverentsid), Balti Ajaloo Komisjoni Saksamaal (Marburgi sümposiumid, *Baltische Historikertreffen* Göttingenis) ning Balti Uurimiskeskust Stockholmis (Balti konverentsid). 1980. aastatel lisandusid neile ka okupeeritud Baltimaade teadlased, keda Läänes, sh. Toivo Rauna perekonnas lahkelt vastu võeti. Hoolitseda tuli ka Balti uuringute kui piirkonna uuringute (*area studies*) prestiiži ja tunnustamise eest Ameerika akadeemilises maailmas. Eraldivõetud kolme Balti riigi rahvuslike ajalugude uurimiselt jõuti regionaalse ja võrdleva käsitluseni. Positiivne

märk oli siin ka mittebalti päritolu uurijate osakaalu suurenemine baltoloogide hulgas.

Tõhusa panuse Balti riikide vabanemisse andis Raun Balti küsimuse asjatundjana ajal, kui Ühendriikides tekkis ametlik ja avalik huvi selles piirkonnas tormiliselt arenevate sündmuste vastu ja Moskva ründas Balti iseseisvuslasi. 1987. aasta lõpul loodi okupeeritud Eestis Eesti Muinsuskaitse Selts, „uue ärkamisaja” üks esimesi eredamaid ilminguid. Poole aasta pärast sündis kodumaa liikumise toetuseks Väliseesti Muinsuskaitse Selts Rein Taagepera eestvedamisel. Toivo Raun kuulus seltsi kümnest tipp-intellektuaalist koosnevasse ajutisse juhatusse ja asutavasse kogusse. Selts võimaldas mitmel tuhandel pagulasel üle maailma osaleda ühises isamaatöös.

Kui 1988. aasta kuumal suvel tekkis mõnedel kodu- ja väliseesti humanitaarteadlastel AABS-i konverentsil Marylandi ülikoolis julge mõte korraldada Eestis ühine teaduskonverents, siis oli Toivo Raun koos Olavi Arensi, Toivo Miljani, Tõnu Parmingu, Hain Rebase jt. selle idee toetaja. Konverents saigi Rauna kaasabiga 1989. aasta suvel teoks Stockholmi Balti konverentsi järelessiooni nime all. See foorum pani aluse tänaseni Tallinnas iga kahe aasta tagant toimuvate Eesti moodsa ajaloo konverentside traditsioonile.

Väga loomulikult tekkisid Toivo Raunal isiklikud sidemed kodumaa ametikaaslastega juba sovetiajal, esmajoones Tartu ülikooli ja Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi teadlastega. Laulva revolutsiooni ajal muutus niisugune suhtlemine eriti elavaks. Eesti õpetooli professorina Toronto ülikoolis kutsus Raun eesti teadlasi pidama loenguid ja töötama sealse suurepärases raamatukogus, mille komplekteerimine Eestis ilmunud trükistega oli tema südameasjaks. Täna Eesti akadeemilises elus on Raun oma inimene, kes õpetab, oponenteerib, juhatab konverentse, toimetab raamatuid. Ta on mitme Ameerika ja Euroopa erialase seltsi ja teadusliku ühingu liige, sh. Opetatud Eesti Seltsi aulige ja Balti Ajaloo Komisjoni korrespondentliige.

Olude kardinaalse muutumisega lisandusid Toivo Rauna uurimisobjektide hulka uued aktuaalsed teemad, nagu iseseisvuse taastamine, etnilised suhted postsovetlikus ruumis, integratsioon, keelesaadus, uusim historiograafia jmt. Soovin talle edu nende uurimisel ja ka muidu head õnne!

Toomas Karjahärm

Külm sõda – kuum teema Euroopas

Erik Boberg Rootsist (vasakult), Karl Kleve Norrast ja Johannes Bach Rasmussen Taanist on süvenenud Eesti NSV valitsuse varjendi salakäikudesse. Foto: P. Pillak

Tallinnas Arhitektuurimuseumis toimus 6. septembril 2012 Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Läänemere maade külma sõja võrgustiku koostöös ning Eesti Sõjamuuseumi kaasabil korraldatud rahvusvaheline konverents „Külm sõda – kuum teema Euroopas”. Konverents toimus Euroopa muinsuskaitsepäevade raames, mida tähistati koos 49 Euroopa Kultuurikonventsiooniga ühinenud riigiga.

Konverentsi avas Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimees Jaan Tamm, kes rääkis enda mälestusi 1950. aastal tema lapsepõlve kodukandis toimunud Nõukogude sõjaväemanöövritest. Konverentsist osavõtjaid tervitas Riigikogu riigikaitsekomisjoni esimees Mati Raidma, kes arvas, et nii nagu ajalugu tunneb kahte maailmasõda, hakatakse võib-olla ka külma sõda tulevikus nimetama esimeseks ja teiseks.

Et seda teist külma sõda ära hoida või edasi lükata, on vaja tõsiselt esimese külma sõja uurimisega tegeleda. Hea märk on, et uurijad on militaartemaatika kultuuriga ühendanud, mida tunnustavad konverentsi ettekannete pealkirjad. Teiseks tervitajaks oli kultuuriministeriumi asekancler Anton Pärn. Ta tõdes, et külm sõda on viimastel aastatel üha suuremat tähelepanu pälvinud ja ilmunud on mitmeid sellealaseid publikatsioone. Uurimistööd tuleb aga kindlasti jätkata ja teha seda just rahvusvahelises koostöös.

Konverentsi esimene pool, mida modereeris Trivimi Velliste, oli pühendatud rahvusvahelise kogemusele ja töökeeleks oli inglise keel. Avaettekande pidas Läänemere maade külma sõja võrgustiku peasekretär Johannes Bach Rasmussen Taanist. Ta andis ülevaate külma sõja

mälestusmärkidest Taanis ja Läänemere maades tehtavast koostööst külma sõja mälestiste säilitamisel, uurimisel ja eksponeerimisel.

Nõukogude Liidu propaganda oli lääneriikides väga edukas – vähemalt Taanis oli see nii. Seal oli palju vasakpoolsed, kes olid USA ja NATO vastu ning nägid Nõukogude Liitu läbi roosade prillide. Eestist ja teistest Baltimaadest ning nende okupeerimisest Nõukogude Liidu poolt ei teatud midagi, muidugi mitte ka metsavendade võitlusest. Alles Nõukogude Liidu kokkuvarisemisel jõudis tõene teave inimesteni ja mõjus paljudele sinisilmsetele tõelise šokina. Täna selgi päeval võiks Taanis olla rohkem teavet Baltimaade kohta. Külma sõja mälestusmärkide võrgustik on üks hea võimalus Baltimaade kohta teavet levitada ja kaasaegsetele noortele külmast sõjast rääkida. Külmale sõjale pühendatud muuseumid ei pea olema suured ja kallid. Tuleb leida midagi originaalset, mille ümber annab ekspositsiooni üles ehitada. Viimasel ajal on Berliinis tekkinud juurde päris mitu külmast sõjast jutustavat muuseumi ja need tegutsevad edukalt. Taanis võttis ligikaudu 15 aastat, enne kui külma sõja mälestusmärkide vastu hakati huvi tundma. Nüüd on käimas külma sõja mälestiste riiklik registreerimine ja kaitse alla võtmine. Oluline on külma sõja mälestiste lülitamine turismiobjektide hulka.

Rootsi Sõjaajaloo Muuseumi asedirektor Erik Broberg rääkis Rootsi sõjaliste objektide kaitsest ning nendega seotud muuseumitegevuse arendamisest. Rootsi oli ja on küll ametlikult neutraalne riik, kuid tegi NATO-ga koostööd ja relvastuski vastas NATO standarditele. 2007. aastal võttis Rootsi valitsus vastu otsuse, et külma sõja mälestisi tuleb kaitsta. Loodi Rootsi Sõjaajalooline Pärand (Sveriges Militärhistoriska Arv), mis hõlmab 25 muuseumi, nendest 17 on seotud külma sõja temaatikaga. Kõik muuseumid on iseseisvad üksused, kuid neid ühendab koordineeriv sekretariaat, mis tegutseb valitsuse toel. Muuseumid saavad raha riigieelarvest, kohalikelt omavalitsustelt ja sponsoritelt ning kasutavad ka rohkem või vähem vabatahtlike tööd. Sekretariaat abistab muuseume eelkõige turvasüsteemide loomisel, kindlustab suuremad transpordivajadused, aitab uute ekspositsioonide ülespanekul, tegeleb digitaliseerimise ja Interneti kaudu teabe levitamisega. Rootsis on üks suuremaid ja huvitavamaid külma sõja mälestisi Hemsö kindlustus, mis oli aktiivses kasutuses kuni 1989. aastani. Siis see konserveeriti ja on nüüd muuseumina avatud külastajatele, kelle arv on tõusnud 2000-lt 12 000-le aastas. Atraktiivne

on ka lennundusmuuseum Aerozeum Göteborgi lähistel.

Bodø's asuva Norra Riikliku Lennundusmuuseumi projektijuht Karl Kleve tutvustas Norras tehtud algatusi külma sõja ajaloo jäädvustamisel. Norra ja Baltimaade kogemused külmast sõjast on erinevad. Norra sattus kahe supervõimu USA ja Nõukogude Liidu vastuseisu keskmesse. Norra ja Nõukogude Liidu piirile olid koondatud mõlema osapoole tohutud relvajõud – lennukid, laevastik, allveelaevad, tuumaraketid, luureseadmed jne. jne. Kuni Teise maailmasõja lõpuni oli Põhja-Norra väga vaene ja mahajäänud piirkond, kuhu tänu külmale sõjale tulid tohutud NATO investeeringud ja ka USA kultuurilised mõjud. Võib öelda, et eelkõige tänu külmale sõjale sai Norrast maailma üks rikkamaid riike, nafta tuli alles hiljem. Norras tuntakse suurt huvi Teise maailmasõja ajaloo vastu, kuid paraku mitte külma sõja vastu. Norra seadustes on kirjas, et kui militaarobjekti enam kaitselistel eesmärkidel ei vajata, siis tuleb see likvideerida ja looduslik olukord taastada. Nii on suur hulk külma sõja mälestisi lihtsalt haihtunud. Tänu NATO-le on Norras ehitatud palju lennuvälju ja norralastest on saanud palju lennata armastav rahvas. Bodø on üks Euroopa suurimaid lennuvälju, aga nüüd on plaanis sinne lennuväebaas sulgeda. Eesmärk on see külma sõja mälestis päästa ja muuta muuseumiks.

Läti Okupatsioonimuuseumi juhatuse esimees emeriitprofessor Valters Nollendorfs rääkis Riias asuva okupatsioonimuuseumi senisest tegevusest ja tulevikuplaanidest. Okupatsioonimuuseum asub Riia keskväljakul endises Läti Punaste Küttide muuseumis, mis avati V. I. Lenini sajandaks sünnipäevaks. Muuseumi aastaelarve on pool miljonit eurot, seal on 38 töötajat ja aastas külastajaid ligikaudu 100 000, kellest umbes 70 000 on välismaalased.

Lähitulevikus on plaanis muuseumi tegevust laiendada, et viiekümne okupatsioonistaasta kestel toimunud lahti seletada.

Konverentsi teises, eestikeelses pooles keskenduti Eesti kogemustele ja seda modereeris Jaan Tamm. Kuna kodumaised esinejad on oma uurimistulemusi avaldanud või avaldamas, siis alljärgnevalt ei ole neid mõtet pikemalt refereerida. Eesti Hoiuraamatukogu vanemraamatukoguhoidja Peep Pillak rääkis sellest, kuidas külma sõja ajal kasutati kõige muu kõrval ka raamatut relvana, kusjuures see osutus üsnagi tõhusaks. Endine Rootsi parlamendi liige Peeter Luksep analüüsis Rootsi avaliku arvamuse suhtumist Balti riikidesse külma sõja aegadel.

Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi direktor Kristjan Luts tutvustas külma sõja rajatiste kaitset Eestis nüüd ja tulevikus. Eesti Arhitektuurimuuseumi teadur Karen Jagodin keskendus külma sõja heiaastustele Eesti arhitektuuris. Tallinna Ülikooli dotsent Anne Lange andis ülevaate, kuidas külm sõda mõjutas kirjanduse tõlkimist okupeeritud Eestis. Tartu Kõrgema Kunstikooli õppejõud, skulptor Mati Karmin rääkis külma sõja aegsete miinide kasutamisest oma kunstiprojekti.

Konverentsi ajal oli avatud näitus „Raamat – relv külmas sõjas”, kus eksponeeriti Hoiuraamatukogust pärinevaid trükiseid. Välja oli pandud Läänes ilmunud sovetoloogilisi ja kommunistmivastaseid väljaandeid, Nõukogude Liidus trükitud ingliskeelseid propagandaväljaandeid, Nõukogude Eestis ilmunud juhtivate pagulastegelaste vastaseid „paljastusi” ning pagulasväljaandeid, mis tutvustasid olukorda okupeeritud Eestis. Pärast ettekandeid oli võimalik vaadata kahte dokumentaalfilmi: üks tutvustas Mati Karmini miiniprojekti ja teine Nõukogude Eestis trükitud propagandaraamatuid, mis olid suunatud pagulastele.

Järgneval päeval tehti ringsõit arhitektuuriajaloolase Robert Treufeldti juhtimisel. Keskenduti külma sõja aegsetele varjenditele, mida Eestis oli hinnanguliselt ligikaudu 30 000. Neist on tänaseks alles väga vähe, sest varjendeid peetakse nõukogudeaegseks igandiks, mida täna sel päeval enam vaja ei ole. Varjendite kohta on säilinud väga vähe dokumentatsiooni, sest need olid salajased ja seepärast arhiividesse ei jõudnud, pärast visati aga kasututena lihtsalt minema. Ringsõitu alustati Kosel asuva endise Eesti NSV valitsuse- ja parteitegelaste varjendiga, mida kohapeal tegutsev mittetulundusühing „Valitsuse Varjend” on püüdnud korras hoida ja sellest turismiobjekti kujundada. See oli üks suuremaid tuhandete omaaegsete varjendite seas ja valmis kutsekooli ehitamise varjus ülisalajase objektina 1980. aastate alguses. Varjend ise on küll säilinud, kuid kahjuks on sisustus purustatud ja kõik vähegi väärtuslik minema tassitud. Mittetulundusühing „Valitsuse Varjend” on püüdnud seda jõudumööda koristada ja hoida elektrivalgustust korras. Tagasiteel vaadati Tartu maantee alguses oleva endise üleliidulise „Dvigateli” sõjatehase töötajate elumaja all olevat varjendit. Seejärel külastati äsja renoveeritud Meremuuseumi Lennusadamat ning lõpetati ringkäik kurikuulsas Patareis, mis alles ootab renoveerimist.

Külm sõda on 20. sajandi teise poole Euroopa ajaloo üks olulisemaid sõlmküsimesi, mis puudutas praktiliselt kõiki eluvaldkondi ja inimesi mõlemal pool raudset eesriiet. Et kõiki asjasse puutuvaid aspekte uurida ja lahti seletada, on vaja külma sõja mälestisi säilitada ja kaitsta, olgu nendeks siis arhiividokumendid, trükised, sõjaväebaasid või kinnised linnad.

Peep Pillak

Varjatud varanduste jälil

■ 2012. aasta juuni lõpus toimus Tartus Kirjandusmuuseumi ruumes kolmas rahvusvaheline välisbalti arhiivide konverents, seekord teemal „Varjatud varandused”. Konverentsi korraldasid MTÜ Baltic Heritage Network, Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahva Muuseum ja Rahvusarhiiv, toetust saadi riiklikust rahvuskaaslaste programmist, Haridus- ja Teadusministeeriumilt (SF 20008: Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus), Eesti Teadusfondilt (ETF 9160: Eesti kirjanduse pingeväljad 1956–1968: ideoloogiad, institutsioonid ja baastekstid Nõukogude paguluse kontekstides) ja Rootsi saatkonnalt.

Kokkusaamine oli jätkuks 2006. ja 2009. aastal Tartus toimunud sarnastele konverentsidele, kus esimese eesmärk oli luua kontakte ja koondada infot Balti diasporaa kultuuripärandi leidumuse ja seisukorra kohta, ning teisel keskenduti Balti diasporaa kultuuripärandi tähtsusele ja tähendusele, lipipääsu ja kasutamise seadumisele. Järjekorras kolmas kogunemine võttis tähelepanu alla mäluasutustesse jõudnud välisbalti arhiiviainese, mis on uurijate pilgu eest seni kõrvale jäänud, kuid vääriski teaduslikku uurimist või muul viisil avalikkusele tutvustamist. Oodatud olid ka sõnavõtted akadeemilistelt uurijatelt, kes otsivad või on oma uurimistööde käigus juba leidnud spetsiifilisi ja unikaalseid arhiivimaterjale. Arhiivide kasutuspoliitika ja üleilmse koostöö avardamise eesmärgil võeti suund uurijate ja arhivaaride infovahetuse elavamisele ning värskete ideede levitamisele.

Kolmel päeval astus kõnepulti 27 inimest, kellest 12 esindasid Eesti ning kuus Läti ja Leedu mäluasutusi, ülejäänud üheksa aga Lääne diasporaa välisbalti teadus- ja teadmusühendusi. Kahjuks jäi viimasel hetkel konverentsist eemale ainus Ida diasporaa esindaja, nagu ka üks noorema põlve vabakutseline uurija. Kuivõrd hõlpsalt leitav teesivihik (www.balther.net/696522) sisaldab iga ettekande eesti- ja ingliskeelset põhjalikku kokkuvõtet, siis saagu allpool nime-

tatud üksnes kõnelejad koos kõneteemadega ja kuuldust olulisem paari märksõnaga. Teise osa eel tänas MTÜ Baltic Heritage Network Väliseesti Muuseumi ülesehitajat ja Tartu Kolledži president *emeritus* Elmar Tampõldu ning väliseesti pärandi pühendunud tutvustajat Anne Valmast.

Konverentsi avaettekandes märkis rahvuskaaslaste programmi arhiiviprojektide konkursi juht **Jüri Viikberg** senise tegevuse tulemuslikust nii koostöövõrgustiku arendamisel Eesti ja asukohamaade mäluasutuste vahel, erialase teadmise levitamisel kui ka koolituste korraldamisel ja infoportaali arendamisel. Kui seni toimus arhiiviprojektide konkursi korraldamine haridus- ja teadusministeeriumi vahendusel, siis 2012. aasta algusest koordineerib konkursi Rahvusarhiiv. 2012. aasta konkursist osavõtt oli aktiivne (esitati 50 taotlust, rahastuse sai 35 projekti), käesoleva programmi raames jätkub konkurs 2013. aastal, seejärel algab uus programmi periood, mille üksikasjade kohta saab kindlama teadmise 2013. aasta algul. **Piret Noorhani** VEMU / Eesti Õppetöö Keskuse Torontos vedajana andis ülevaate väliseesti kultuurivarade kogumise ja säilitamise teel tekkinud raamatu- ja arhiivikogudest. Paljuski vabatahtlike tööle ja annetustele tuginedes on võimalik sammhaaval edasi liikuda, ent toimiva süsteemi (kogude hoidmine, üleandmine, kättesaadavaks tegemine) ülesehitamiseks ja püsimiseks läheb vaja tõhusat infolevi, teotahtlike inimeste järjepidevat panust ning rahalisi vahendeid. Eesti riigi tugi asukohamaade kultuuripärandi säilimiseks ja kasutamiseks on jätkuvalt väga vajalik ja oodatud.

Lääne diasporaa arhiividega seondult kajastati järgmist. **Raimo Raag** kõneles *Estonica*'st Uppsala Ülikooli Arhiivis, **David Jacobs** tutvustas Balti diasporaa ajalugu Hooveri Instituudi Arhiivi kogudes ja **Elizabeth Haven Hawley** Läti diasporaa kultuuripärandi materjale Minnesota Ülikooli Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskuses. **Maie Barrow** käsitles kahe eestlase eluteed ja tegevust Austraalias pärast Teist maailmasõda, **Lea Kreinin** andis ülevaate Šotimaa arhiividest koos Eestit puudutavate allikatega ning **Toomas Vaga** tutvustas kiriku ja koguduste rolli pagulasidentiteedi loomisel koguduste arhiivides peituva rikkaliku ainese põhjal alates 1944. aastast. Uurijatena valgustasid Eesti pagulaskonna tegevuse tahke **Pauli Heikkilä** Turu Ülikoolist, kõneledes Eesti Euroopa Liikumise Rahvuskomiteest, ning vabakutseline uurija **Sirje Kiin**, kelle käimasoleva uurimistöö keskmes

asub kirjandusprofessor ja luuletaja Ivar Ivask. Selle eesti päritolu maailmamehe töö hoomamiseks ja tema arhiivipärandi uurimiseks tuleb ette võtta ümbermaailmareisiga võrreldav ringkäik, alustades Tartus, Tallinnas ja Riias leiduvaga ning lõpetades üle Stockholmi ja Toronto USA-s Normanis asuvas Oklahoma Ülikooli arhiivis hoituga, sest just sealses õppeasutuses möödus I. Ivaski loometöö säravaim osa. Muu hulgas leiab huviline viimasest kirjavahetusi maailma tippkirjanikega ja salvestatud usutlusi Ivaskite sõprade ja kolleegidega. Kõige mahukamaks, aga ka sisuliselt määravamaks ja kirjanduslooliselt nauditavamaks tuleb pidada luuletaja koduarhiivi Riias tema lese Astrid Ivaski valduses. I. Ivask pidas päevikut pea 30 aasta jooksul kuni surmani 1992. aastal, päevikud hõlmavad 56 käsitsi kirjutatud köidet, olles uurija sõnul hindamatuks kultuurilooliseks allikaks laiemas rahvusvahelises võrdluseski. Lisaks uue ainese avamisele väärib S. Kiini ettekanne esiletoomist ka põhjusel, et sagedased eri riikides aset leidnud arhiivikülastused on andnud uurijale võrdluspildi arhiivide kasutuspoliitikatest ja samas kergitanud rea küsimusi praktilise arhiivikasutuse suunal, nagu näiteks, miks ei tohi uurijad uurimissaalides kasutada käsiskannerit, miks mõnes arhiivis ei lubata isepildistamist ja miks puudub kohati isegi tasu eest digitaalkoopiate tellimise võimalus. Üleilmset arhiivikasutuse ühtlustamist on riikide erineva arengutaseme ja tehniliste võimaluste, aga ka eripäraste tavade ja eeskirjade tõttu keeruline rakendada, ent uurija soovidega arvestamist arhiivikasutuse hea tava piires saab kahtlemata iga mäluasutus eesmärgiks seada.

Läti ja Leedu esindajad kõnelesid uurijaid abistavatest projektidest ja andmebaasidest oma asutustes tehtu põhjal. **Alma Masevičienė** Leedu Rahvusraamatukogust tutvustas „Eraelus kasutatavat leedu kirjakeele andmebaasi”, kuhu kogutakse leedukeelseid isiklikke tekstimustreid kirjjade, päevikute, postkaartide, fotodele tehtud märkmete ja muu sarnase alusel mitme Leedu mäluasutuse ja Chicago Illinoisi Ülikooli koostöös. Tema kolleeg **Jolanta Budriūnienė** käsitles Leedu humanitaar- ja sotsiaalteaduste ajakirja Lituanius väljaandmist ning paljude Eesti, Läti ja Leedu kirjanike, luuletajate ja näitekirjanike koostööd artiklite avaldamisel alates 1954. aastast. **Ineta Didrihsonė-Tomaševska** ja **Inese Kalniņa** Läti Rahvusarhiivist kajastasid poliitilise väljarände uurimise võimalusi Läti ajalooarhiivi andmete põhjal Austraalia näitel ning poliitilise manifestatsiooni tähendusega rah-

varohket läti laulupidu Saksamaal Esslingenis 1947. aastal. **Kristine Bekere** Läti Teaduste Akadeemiast vaatles Läti pagulaste poliitilise tegevuse uurimist mäluasutustele üle antud eraarhiivide ja erakogude põhjal, **Maija Krūmiņa** Läti Ülikoolist analüüsis Lätist Läände põgenemist pagulaste elulooliste intervjuude alusel, enam kui kolm tuhat intervjuud on hoiul Läti suulise ajaloo arhiivis. Programmiliste sõnavõttude kõrval tutvustas Leedu riigiarhivaari büroo esindaja **Ūle Damasickienė** Leedu arhiivisüsteemi ja diplomaatiliste arhiivide kodumaale jõudmist, ning **Maira Bundza** Lääne-Michigani Ülikoolist Balti arhiive ja raamatukogusid Põhja-Ameerikas. Ta tõi esile, et kolme Balti riigi võrdluses on Leedut hõlmav kultuurilooline aines ülekaalus juba üksnes põhjusel, et leedu kogukond Põhja-Ameerikas on arvukaim (üle 700 000 inimese), suurim rühm kogukonna uurijaid tegutseb Leedu Uurimis- ja Õppetöökeskuses Chicagos. Baltimaid puudutava dokumentaalse pärandi küsimused on sageli lahenduse leidnud koostöös suuremate kohalike arhiivide ja uurimiskeskustega, trükisõna saatus on aga lahtine, väikeste raamatukogude sulgemise protsess emamaast eemal on ilmselt pöördumatu.

Eesti mäluasutustest olid konverentsil esindatud Kirjandusmuuseum, Eesti Rahva Muuseum, Rahvusarhiiv, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Ülikooli Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseum, Tartu Ülikooli Raamatukogu, Hoiuraamatukogu ja Võrumaa Keskraamatukogu. **Anu Korb** kõneles aktiivse eestlase, Ülem-Bulanka ja Ülem-Suetuki küla elanud Rosalie Ottensoni rahvaluulekesksetest kaastöödest 1969–1976, **Vilve Asmer** tutvustas kultuuriloolise arhiivi väliseesti kogusid, neid on praeguseks 145 ja neist omakorda ligi 30 ootavad korrastamist, sh. mitmete kultuuriloos tähelepanuväärsete isikute kogud, näiteks Helga ja Enn Nõu, Ilmar Haamer, Fanny de Sivers. Väliseestlastelt Eesti muuseumidesse laekunud esemelise pärandi mõjusid analüüsis **Riina Reinvelt**, kelle sõnul ei ole nimetatud mõjud kuigi tuntavad, kuivõrd viimase 25 aasta jooksul on esemeid üle antud vaid seitsmele muuseumile ja sedagi koguseliselt pigem napilt kui rohkelt. **Gristel Ramler** rääkis Eesti Arhiivi Ühendriikides korrastamisest aastail 2009–2012 Minneapolisese Immigratsiooni Ajaloo Uurimise Keskuses, kus on hoiul umbes 580 eestiainelist ühingute ja isikute arhiivi. **Paavo Annus** andis ülevaate Stockholmi eestikeelse lähiraadio arhiivi jõudmisest filmiarhiivi ja sageli üpris keeruliseks kujunenud helituvastusest ja muudest

arhiveerimistöödest, mis tänapäeval analoogtehnikat ei kasuta. Infolevi tähtsusest raadiovahendusel kõneles ka **Anne Valmas**, analüüsides raadiojaama Ameerika Hääle eestikeelsete saadete arhiivi – KGB käsul saated lindistati, iga saate kohta tehti kokkuvõte, mida trükiti koos eksemplari ja neist üks, aastate 1963–1980 lõikes, anti akadeemilisele raamatukogule (sh. on märkimisväärselt salvestisi seoses Neeme Järvi ja Arvo Pärdi emigreerumisega). **Mare Torm** ja **Tiina Tootsi** käsitlesid Elfriede Lenderi Tütarlaste Eragümnaasiumi ja väliseesti hariduselu kajastavaid dokumente (eriti Rootsis asunud eestikeelsete õppeasutuste dokumentatsiooni ja trükiseid) Eesti Pedagoogika Arhiivimuuseumi kogude põhjal. **Aili Bernotas** kõneles teoloogi ja poliitikateadlase, Ameerika Hääle eestikeelsete saadete toimetuse pikaajalise juhi Karl Laantee isikuarhiivist Tartu Ülikooli Raamatukogus, **Inga Kuljus** vaatles Omakaitse Võrumaa Maleva omaaegse liikme Arvo Johari käsikirju, mis on üle antud kohalikku keskraamatukokku, ning **Peep Pillak** tutvustas Rootsis elanud ajakirjaniku ja vabadusvõitleja Ülo Ignatsi (1951–2011) pärandit, mis jõudis 2012. aasta alguses Hoiuraamatukokku ja sealt edasi suurematesse raamatukogudesse, Kirjandusmuuseumi, Ajaloomuuseumi, Okupatsioonide Muuseumi ja Filmiarhiivi. Ü. Ignats oli Rootsis ilmuva Eesti Päevalehe toimetuse liige alates 1970. aastatest ning ajalehe peatoimetaja 1994–2010, samuti tegev mitmes pagulasorganisatsioonis ja ühtlasi Baltimaade vabadusliikumise aktiivne toetaja pöördelistel aegadel 1990. aastate alguses. Tema ainulaadse dokumentaalse pärandi seas on hulgaliselt intervjuusid, fotojäädvustusi ja filmilinte endiste ja praeguste tuntud poliitikutega.

Konverentsi lõpetas MTÜ Baltic Heritage Networki üldkoosolek, kus ühingu president Piret Noorhani andis ülevaate aasta jooksul toimunud. Ta märkis, et eelmisel üldkoosolekul seatud sihid on täitnud eesmärgi, ühingu liikmed on kohtunud suvekoolides ja õppeseminaridel, samuti on ühingu korraldusel ja rahvuskaaslaste programmi toel toimunud erialased kohtumised ja õppepäevad asukohamaades. Ühingul on 37 individuaalliiget ja 7 kollektiivliiget. Koosoleku lõppedes valiti ühingu uus juhatus, kus presidendina jätkab Piret Noorhani (Eesti Õppetöö Keskus Torontos / VEMU) ning asepresidentidena asuvad tegevusse Kristine Bekere (Läti Teaduste Akadeemia) ja Jolanta Budriūnienė (Martynas Mažvydase nimeline Leedu Rahvusraamatukogu). Sekretärina jätkab Karin Kiisk ning juhatuse liikmena Birgit Kibal (Eesti Rahvusarhiiv), uute

liikmetena valiti juhatusse Guntis Švitiņš (Läti Rahvusarhiiv), Ūllē Damasickienē (Leedu riigiarhivaari büroo) ja Maarja Merivoo-Parro (Tallinna Ülikool). Uuele juhatussele tegusalt kolmaastat ja kõigile kultuuripärandi hoidjatele järjepidevat tööd arhiivides!

Birgit Kibal

Kindral Judenitši auto uskumatud seiklused Eestimaal

Alljärgneva loo žanrimääratluseks võiks olla kriminaalkomöödia. 1922. aasta 18. märtsil toimus Tallinna-Haapsalu Rahukogu istung. Süüalused olid Jaan Kontse, Aleksander Gutmann, Julius Johanson, Mendel Zitron, Hermann Riimer ja Aleksander Piimson. Neid süüdistati Loodearmee ülemjuhataja kindral Nikolai Judenitši auto varguses. Sellel istungil mõisteti kohtualused õigeks.

Kohtutoimiku andmetel oli sündmuste käik järgmine. Ööl vastu 20. veebruari 1920 varastati Loodearmee staabi garaazist Kohtu t. 10 kindral Judenitši auto Benz. Judenitš ise oli selleks ajaks Eestist lahkunud. Vastavalt leppele kuulus armee vara üleandmisele Eesti Vabariigile ning protseduuriliste küsimustega tegeles Loodearmee likvideerimise komisjon. Majas, mille kuurist auto varastati, elas vanem naisterahvas, kelle käes olid hoovivärava võtmed, ja Judenitši autojuht – kuulus võidusõitja Herbert Krasting. Kedagi teist kindral oma autot juhtima ei olevat usaldanud. Krastingi seletuse järgi tuli ta õhtul enne vargust kella kuue paiku sõidust ning pani auto garaazi. Järgmisel päeval kella kolme ajal tahtnud ta autoga sõitu minna ja siis leidnud, et auto on kadunud. Loodearmee likvideerimise komisjoni juristkonsul informeeris juhtunust kriminaalpolitseid ning algatati uurimine.

Umbes samal ajal toimetati Eesti Sõjavägede Ülemjuhataja Staabi hobusetalli auto, mis „imekspanemise väärt Judenitši autot meenutab”. Selle kohta on toimikust veel lugeda, et paar päeva enne auto kadumist käskis Eesti Sõjavägede kindralstaabi komandant Jaan Kontse staabi tallipoisil Johannes Vilba Laboratooriumi tänavale asunud talli puhtaks teha. Vilba sõnul: „Kontse tuua enesele sinna auto.” Auto kadumise päeva õhtul kella 8 ajal kutsus Kontse Vilba Laboratooriumi tänavale, sest auto oli kohale jõudnud. Auto juures oli keegi Vilbale tundmatu autojuht. Kolmekesi lükkasid nad masina sisse.

Nikolai Judenitš. EFA 3-1091

Kohtus tunnistas Kontse, et auto toimetas kohale Loodearmee ohvitser Ussatšev, kes oli tegutsenud kellegi kõrgema ülemuse käsul. Mis Eesti riigile varade üleandmisesse puutub, on toimikust leida selline kommentaar: „... lõpuks ei ole ju saladus, et Loodearmee likvideerimisel igal viisil katsuti kõrvale puigelda varanduste üleandmisest vabariigi valitsuse lepingu põhjal – terved varandused said kõrvale toimetatud ja ära müüdnud.”

Sama aasta aprillikuus, kui Vilba õhtul tallis

¹ Jaan Jaani p. Kontse, Aleksander Augusti p. Gutmann'i, Julius Hansu p. Johanson'i, Mendel Selmani p. Zitron'i, Hermann Theodori p. Riimer'i ja Alfred Aleksandri p. Piimson'i süüdistamine Nuhlemise seaduse §13, 1655-3 jao põhjal 23.05.1922–12.01.1926. ERA, f. 32, n. 3, s. 3090, l. 1–302.

Herbert Krasting. Spordileht 07.09.1923

hobustele kaeru ette andis, tahtnud neli tundmata meest sisse tungida, kuid nähes tallipoissi, jooksid nad minema, jättes ukse taha plekknõu bensiiniga. Vilba raporteeris juhtumist staabi adjutantile Gutmannile, kes kohemaid telefoneeris Kontsele. Vähe aega pärast juhtumit tulid Gutmann ja Kontse koos autojuht Piimseniga masinat ära viima. Kontse, Vilba, Piimsen ja keegi Tinaberg autol ning Gutmann „mototsikletil”, sõideti Kadriorgu Vladimiri tänavale Hermann Riimeri töökotta.

Peale Riimeri olid neid Kadriorus ees ootamas mehhaanikatöökoda omanik Mendel Zitron ning tuntud autoäri omanik ja võidusõitja Julius Johanson. Kohal olid ka töömehed Peesus, Felsberg ja Kurg Johanson'i töökojast ning Raudsepp ja Tiitso Zitroni töökojast. Esialgu plaaniti uuendada masina polstrit, kuid hiljem otsustati vahetada auto kere väiksema vastu – nii tulevat remont odavam. Teine kere toodi Johanson'i töökojast.

Kohtuekspert Paul Butte arvates polnud tegemist mitte auto remondi, vaid maskeerimisega. Õige auto kere asendati teise – väiksemaga. Selline teguviis kindlasti alandas auto väärtust. Lisaks kerele vahetati masinal radiaator, asendati mootoril vabrikus Benz silt Mercedesese sildiga nii, et vana sildi kruviaugud all näha jäid. Lisaks viiliti bensiinipaagi ja rattarummude pealt maha kiri Benz ning graveeriti asemele Mercedesese embleemid (firmad Benz ja Mercedes ühinesid alles 1926. aastal).

Ümberehitatud masina müüs Julius Johanson 390 000 marga eest pankur Klaus Scheelile (viimane sai hiljem tuntuks sellega, et vahendas Venemaalt kultuuriväärtuste, sh. kirikutelt ja kodanikelt rekviireeritud väärisesemete müümist Läände). Kuigi auto müüjaks oli Johanson, on masina omandisuhte kohta toimumist lugeda järgmist: „Kontse seletuse järgi on auto Gutmanni oma, Gutmanni seletuse järgi – Kontse oma. Tunnistaja Scheeli teada on Johanson auto omanik. Tunnistaja Eigole seletanud Johanson, et Zitron palunud teda autole ostjat leida. Zitron seletanud nimetatud tunnistajale, et Gutmann palunud autole ostjat leida.”

Ei saa mainimata jätta, et ka vaidluse tehniline aspekt käis kohtuorganitele silmanähtavalt üle jõu. Nii arutati istungil, et kuna eksperdid kasutavad selliseid spetsiifilisi termineid nagu näiteks „auto radiaator”, tuleks nimetatud ese tuua kohtuistungile, et oleks selge, millest jutt käib. Judenitši auto oluliste tunnustena käsitles kohus tunnistaja Agapovi käest saadud andmeid, kuigi viimane seletas, et „... andmed tema poolt kontroleerimata ja vastutust nende arude õigsuse kohta tema enese peale ei võta”. Kohus lähtus sellest, et Judenitši auto mootor oli 36 HP (hobujõuline) ning kolvi ja kolvikäigu mõõdud 120 x 205 mm, samas kui Scheelile müüdud Mercedes oli väidetavalt 25 HP ja mootori parameetrid 120 x 140 mm. Tegelikult pole firma Benz tootnud 36-jõulist mootorit. Oli olemas mootor 33 HP kolvimõõtudega 130 x 160 mm ja 39 HP mõõtudega 130 x 190 mm.² Judenitši autole omistatud kolvikäigu parameetritega

Scheeli panga reklaam. Postimees 12.12.1926

² W. Oswald. Mercedes-Benz Personenwagen 1886–1945. Motorbuch Verlag, Stuttgart, 2001, lk. 43–55.

Benz, 1913. aasta mudel. Taga vasakul Põhjakorpuse ülem polkovnik Anton Dzerožinski, temast paremal Eesti sõjaväe 1. diviisi ülem kindralmajor Aleksander Tõnisson. Jamburg, 1919. a. mai. EFA 4-2608

mootor ei oleks auto kapoti alla ära mahtunud. Eeluurimise protokollis on kirjas automehaanik Julius Hanshoffi tunnistused, kelle sõnul tuleb mootori võimsuse kindlakstegemiseks mootor pealt lahti võtta. Väide on vaieldamatult õige, vaid niimoodi saab ära mõõta silindri läbimõõdu ja kolvikäigu ulatuse. Toimikus ära toodud mootori numbril 13 078 järgi otsustades oli tegemist 1913. aasta mudeliga. Usutavasti sama autot võib näha 1919. aasta mais Jamburgis tehtud fotolt. Sellel ajal kandis valgekaartlaste väeüksus Põhjakorpuse nime ning allus Eesti väejuhatusele.

19. aprillil 1922. aastal esitas prokuröri vanema abi Gustav Avald apellatsioonikaebuse, väites et varasem kohtualuste õigeksmõistmine oli ekslik. Argumentideks tõi ta asjaolud, et kõnealune auto on vaieldamatult Benz, aga mitte Mercedes, et remondi nime all toimus tegelikult maskeerimine ja et Judenitši autojuht Krasting ei julgenud kohtus väita, et see Judenitši auto ei ole.

24. oktoobril 1922 toimus uus kohtuistung. Paraku tuli arutelu edasi lükata, sest süüalused ei ilmunud kohale. Üks neist, Alfred Piimson oli

vahepeal kogunisti surnud. Autojuht Piimson sai kohtukutse 6. juulil ja suri paar nädalat hiljem diagnoosiga – südamehalvatus pärast viina kuritarvitamist. Võimalik, et eelseisva kohtukolgata eelaimdus mõjus mehe tervisele nõnda rängalt. Süüalune Mendel Zitron, nagu selgus, oli vahepeal põgenenud Venemaale. Enne seda jõudis ta sõlmida oma abikaasa Hene Zitroniga varalahutuslepingu, mille alusel jäi Mendeli omanduseks vaid tema töökoja sisustus. Kõik muu – kinnisvara, pianino, maalid jne. – jäid abikaasale.³ Uue istungi ajaks määrati 9. oktoober 1923.

Oktoobris toimuski järjekordne kohtuarutelu. Kohtualused taas puudusid, kohal olid vaid advokaadid ja osa tunnistajaid. Istungil analüüsiti apellatsioonikaebuses esitatud väiteid, kaasates selleks kriminaalametnik Eigot ning eksperte Paul Buttet ja insener Podhalushinit. Eigo väitel oli „vastuvaidlemata tööks tehtud, et auto kere, mis Johansonilt ära võeti ja Kohtupalat leiab Judenitši auto kere olevat, sellelt autolt pärit on, mis Riimeri töökotta remonteerimiseks toodi. Selle pärast peab Kohtupalat järeldama,

³ Mendel Selmani p. Zitroni ja Hene Nisoni t. Zitron (s. Ansowits) varalahutusleping 13.05.1922–02.06.1922. ERA, f. 1357, n. 2, s. 7133.

et auto, mis Laboratooriumi tänaval staabi tallis seis ja pärast Riimeri töökotta toodi varastatud Judenitši auto on.”

Kohtupalat jõudis otsusele, et „kohtualused teadsid, et neil varastatud Judenitši autoga tegemist oli, kuid tahtes kuriteo objektist varanduslik kasu saada, mis süüteo motiiviks on, varjasid kuriteo objekti, sellega ka kuriteo järgesi, maskeerisid autot ja viimaks maskeerituna müüsid auto Scheelile 390 000 marga eest ära”. Kohtupalati kriminaaldepartemangu otsus süüaluste Kontse, Gutmanni, Johanson, Zitroni, Riimeri kohta kõlas järgmiselt: „Igäühte üheks aastaks ja kuueks kuuks vangi mõista, kõikide isearaliste õiguste ja eesõiguste kaotamisega.” Reaalset vanglarikestustest päästis süüaluseid 100 000 marga suurune kautsjon.

Kohtuistungijärgselt esitas Kohtupalati liige A. Hinzer „isearvamise”, mis oma sisult on äärmiselt inimlik ja sümpaatne. Nimelt palus ta välistada süüdistatavate hulgast Hermann Riimeri. Hinzer kirjutas: „Minu kindla arvamise järele, ei võinud lihtsal käsitöölisel Riimeril, kui tema juurde Eesti Vabariigi kõrgemad ohvitserid – Kindralstaabi komandant Kontse ja tema adjutant Gutmann isiklikult auto remonteerimiseks toovad, mingisugust kahtlust tekkida, et see auto mitte õigel teel omandatud. Riimer on vanapoolne mees (55 a. vana) seniajani laitmata eluviisi elanud, ennast tööga toitnud ja selle tõttu ei võinud tema auto kere ümbervahetamise juures ka miskit paha aimata, seda enam, et need tööd korraldas Tallinnas tuntud jõukas maja ja autogaraaži omanik Johanson. Ei ole ka Riimer auto edasimüümisest osa võtnud.”

Unest äratatud Riimerile oli seletatud, et Zitroni töökojas polevat ruumi ja seetõttu tahavad Zitron ja Johanson korraldada auto remonteerimise tema töökojas. Paraku ei võtnud kohus seda „isearvamist” arvesse.

Autot. 1903 a. Suurendat. 1914 a.

Automobiilide keskdepoo

Ainuesitus Eestis

JUL. JOHANSON

Kõrgesõidu autod Ameerika „Cadilla”, „Buick”, Veoautod G. M. C. Kontor ja laager: Narva l. 12 ja 14. Telegr. aadr.: AUTO-JOHANSSON Kõntraat Nr. 12-98.

Esimene Tallinna kõige suurem ja täielikum masinatega töötav automobiilide- ja mehaanikatehnikum. Alati laagris suur väljavahetav veo- ja kõrgesõidu automobiilid ja nende üksikud osad, be.:lini, õlisid jne. Mootorpaadid, üksikud mootorid, propellerid ja nende osad. Oma akumulaatoride laadimise jaam.

Julius Johanson'i reklaam. Aadress-raamat 1924

Paar nädalat hiljem esitasid kohtualused kassatsioonikaebuse, mis võeti Riigikohtus arutlusele 23. jaanuaril 1924. Kuna leiti mitmeid nii protseduurilist kui ka sisulist laadi puudusi, otsustati Kohtupalati otsus tühistada ja saata asi uues koosseisus uuele läbivaatamisele. Kehtivaks jäeti Kohtupalati otsus Mendel Zitroni kohta, kuna ta ei esitanud kassatsioonikaebust. Uue kohtuistung ajaks määrati 6. veebruar 1925.

Veidraid sekeldusi tuli ette kohtukutsete kätetoimetamise käigus. Näiteks selgus, et kohtule polnud teada mitme tunnistaja eesnimed, kuigi neid oli varem üle kuulatud. Sarnased probleemid olid Vassiljevi ja Agapoviga, kes, nagu lõpuks selgus, olid vastavalt Konstantin ja Boris. Krastingu puhul edastas konstaabel kohtule valida seitsme erineva Krastingu andmed, kuni lõpuks selgus, et õige mees – võidusõitja Herbert Krasting – oli 13. juulil 1923 traagiliselt hukkunud mootorratta treeningsoidu ajal. Tagatipuks tuli 6. veebruari kohtuistung edasi lükata, sest taas ei ilmunud kohale kohtualused ega osa tunnistajaid. Eriti oluliseks peeti tuntud tehnikamehe Julius Hanshoffi tunnistusi, kelle töökojas oli Judenitši autot varem remonditud. Talle määrati mitteilmumise eest 5000 marga suurune trahv. Uue istungi ajaks sai 12. jaanuar 1926 kell 11 hommikul.

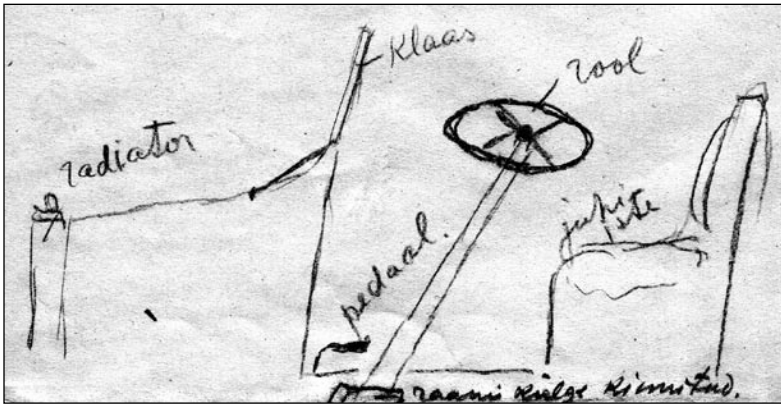
Määratud päeval toimuski kohtuistung, mis jäi selles saagas viimaseks. Jälle jäi tulemata hulk tunnistajaid sh. Julius Hanshoff. Sedapuhku ei õnnestunud kohtuametnikul talle kohtukutset edastada. Mitmed selle loo tegelased on vanad kamraadid – esimesed eesti soost autojuhid, mehaanikud, autoäride omanikud ja motosportlased. Hanshoff vahetas elukohti, sõitis vahepeal maale, tegi kõik, et sõpradele Johansonile ja Riimerile tema tunnistuste läbi midagi paha ei sünniks.

Prantsufemaa automobilitid „Darracq”

on oma liisiga ventilaatoriga mootori ehituse, valitse väru, horisontaalse vastupidatuse ja odavate hindade tõttu äärmiselt kuulsust omandanud. 4-istmega torpebo, 15 PH. Ühes Amerika talle, klaasi ja tarbeasjadega – 3500 rbl.; nite samasugune 6-istm. 25 PH – 4435 rbl.; peate selle mitmesugused ventilaatorid ja ventilaatorid 2950 rbl. ja kallimad.

Penesitajad Baltimaal wennaks. Hanshoff
Tallinnas, G. Pärnu maant. 14. Kõntraat 653.

Vendade Hanshoffide reklaam. Päevaleht 16.03.1913

Kohtuekspertide tehtud selgitav joonis auto ehituse kohta. ERA, f. 32, n. 3, s. 3090, lk. 265

Kohtuistungitelt puudumiste kohta on toimikust leida erinevaid koolipoisilikke tõendeid, näiteks oli viimaselt istungilt puudunud Peesusel esitada Jõhvi Õllevabriku õiend järgmise tekstiga: „Sellega tunnistan, et ladu autojuht Richard Besus sõitis autoga 11. jaanuaril s. a. maale ning tuli auto rikki minemise tõttu tagasi 12. jaanuaril kell 15.” Populaarsed olid ka tervislikud põhjused.

Oluliste tunnistajate puudumise tõttu palus Jaan Kontse advokaat Aronson kohtul istung edasi lükata. Temaga ühines Julius Johanson advokaat Otto Strandmann. Vajalikuks peeti ka auto, selle osade ning mahavõetud kere veelkordset ülevaatamist. Prokurör soovis siiski asja arutamist. Lõpuks lepidi kokku, et istung toimub ning kohale tulnud kohtuekspertid Paul Butte ja Karl Kimberg teevad tehniliste küsimuste kohta selgitavad joonised.

Alustati tunnistaja Konstantin Vassiljev kuulamisega, kes oli Judenitši juures poolteist aastat teeninud ja tema autoga korduvalt sõitnud. Segadus tekkis rooli paiknemise kirjeldamisega. Kohus juhtis tähelepanu, et Vassiljev oli varem väitnud, et auto rool asetses paremal pool, samas kui teistest kirjeldustest ilmneb, et rool oli hoopis vasakul pool. Vassiljev selgitas, et segadus võis tekkida ehk sellest, kummalt poolt autot vaadata. Kui vaadata eest, on see ühel pool, aga kui vaadata tagant, siis hoopis teisel pool. Tema vaadanud autot tagant ja tookord oli masinal rool paremal pool. Vanemadvokaat Aronson „pani tunnistajale Vassiljevile küsimuse ette, kas tema Vassiljev, ei ole täna ehk napsi võtnud. Tunnistaja Vassiljev seletas, et tema täna napsi ei olevat võtnud.”

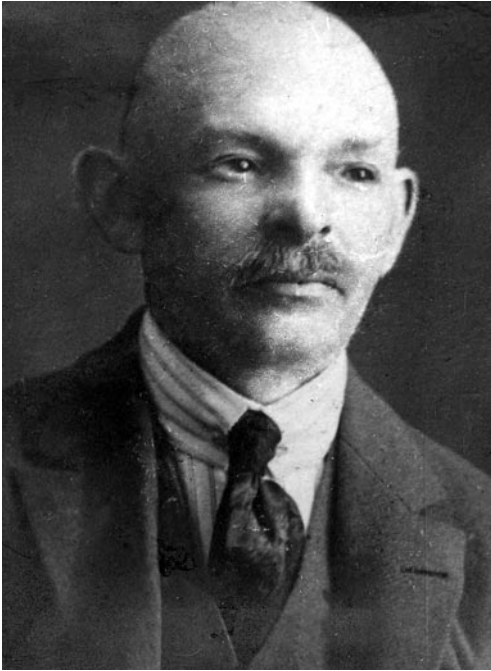
Taas võeti arutlusele auto tehnilised parameetrid. Ekspert Butte otsus oli, et auto raam ja mootor on vaieldamatult firma Benz omad. Rooli asendi muutmist kindlasti sündinud ei ole.

Samal arvamusel oli ka Karl Kimberg. Samuti märgiti, et graveeritud nimi „Mercedes” kindlasti pole mitte vabriku töö ja ei olevat seda ka väljaõppinud tööline teinud. Auto radiaator on vahetatud, uus kolmnurkse põhiplaaniga radiaator on Mercedese oma, asitõendina auto küljest eraldi seisev radiaator aga firma Benz oma. Ära kuulunud ka ülejäänud tunnistajad, kellest enamik midagi varasematele ütlustele lisada ei soovinud, läks kohus otsust langetama. Kell 17.30 kõlaski kohtuotsus – süüalused õigeks mõista.

Kohtuotsuse seletus oli järgmine: „Scheelilt äravõetud auto on Judenitši auto sarnane, kuid üldine mulje on, et ülevaadatud auto pole mitte see, mida tarvitas Judenitš. Eeltoodud andmete põhjal peab järeldama, et Scheelilt äravõetud auto ei olnud mitte Judenitši autost ümberehitatud, vaid on üks mingisuguste tegevuste objektidest, missugused ei ole täiesti seaduslikud Kontse, Gutmanni ja teiste poolt, kusjuures ei ole võetud võimalus, et auto oli omandatud kellegi poolt kohtualustest Ussatševilt, millest kohtualuste väljaüteluste järele tähendab omas seletuses tunnistaja Leimann, kes käesolevas asjas ohvitseride Kontse ja Gutmanni tegevusi uuris. Eeltoodud andmetel Tallinna Kohtupalat tunnistab, et asja andmetega pole kindlaks tehtud ära viidud Judenitši auto vahetamist Scheelilt ära võetud autoga.”

Toimikust on näha, et üsna pea said süüalused tagasi ka varem kautsjoniks makstud 100 000 marka.

Halenaljakasse olukorda jäi Mendel Salomoni p. Zitron, kes oli põgenenud Venemaale. 1922. aasta aprillis pöördus välisministeerium Mendel Zitroni ja ühe teise tagaotsitava väljaandmise asjus Eesti saatkonna poole Moskvas. Eesti saadik Venemaal Adu Birk teavitas seepeale Eesti valitsust, et „kui Vene Nõukogude

Mendel Zitron. EFA 123.A-246-338

valitsus meie soovi tähendatud isikute väljaandmise asjas täidab, on temal õigus samal alal vastastikkust nõuda, ja ta saab ka seda õigust tarvitama, nagu ta Lätile juba on vangide vahetamise läbirääkimistel ette pannud – Venele välja anda mõnda Nõukogude ametnikku, kes Venest sinna jooksnud. Läti ei ole seni väljaandmise nõudele vastu tulnud ja seda Läti tegelaste seletuse järgi nimelt sellepärast, et siis, kui sarnaseid mehi Lätist välja andma hakatakse, nemad sinna enam jooksmas ei saa ja sedaviisi ära kaoks väga tähtis informatsiooni saamise allikas.”⁴ Lisaks teatas Eesti saatkond: „Peale ärapäogenemist Eestist ilmunud Tsitron enamlaste juure, end tähtsa poliitilise tegelasena ja mingisuguse vandeseltsi osalisena ülesnäidates, võitnud enamlaste poolehoidu omandanud vene kodakondsuse dokumendid. Varsti aga, vana rada mööda käies, saab ta mitme kelmus- ja kriminaaltrikkidega hakkama ning kaotab enamlaste usalduse.”⁵ Välisministeerium arvas paremaks Mendel Zitroni väljanõudmisest loobuda.

Et Nikolai Judenitši autoga selgust ei saadudki, jäeti Scheelilt ära võetud auto ja Johan-

sonilt võetud auto kere asitõenditena kohtu käsutusse kuni Loodearmee ohvitseri Ussatševi puudutava uurimise lõpetamiseni. Selle uurimise käik dokumentidest ei selgu.

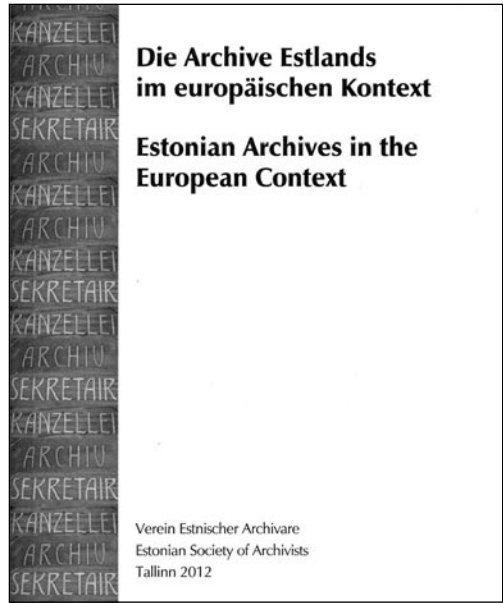
Selles, et Loodearmee funktsionäärid, kellel vähegi võimalus oli, kõikvõimalikku vara kõrvale püüdsid toimetada, pole muidugi mingit kahtlust. Seda kinnitab ka Eestisse elama asunud ohvitseride uhke eluviis – korraldati suurejoonelisi pidusid, osteti kalleid ehteid, maale, kinnisvara. Siiani liigub kuuldusi peidetud kullavarudest. Paraku lõppes hea põli siia jäänud endiste valgetele ohvitseridele kurvalt. 1941. aastal lasti enamik neist oma punaste kaasmaalaste poolt maha, kusjuures saatuse ironiana toimusid mahalaskmised ühe meie loo kangelase Klaus Scheeli villas Pirita jõe ääres.

Rene Levoll

⁴ Kirjavahetus Moskva Eesti esindusega 21.04.1922–26.06.1923. ERA, f. 957, n. 12, s. 195, l. 1–6.

⁵ Kirjavahetus Eesti saatkonnaga Moskvast Mendel Zitroni väljanõudamise kohta 6.–13. märts 1924. ERA, f. 957, n.12, s. 576, l. 1–5.

Eesti arhiivid Euroopa kontekstis

■ 2005. aasta septembris toimus Tallinnas rahvusvaheline konverents „Eesti arhiivid Euroopa kontekstis”, kus oli osalejaid lisaks Eestile ka Saksamaalt, Soomest, Rootsi ja Belgiast. Nüüd ilmus Eesti Arhivaaride Ühingu väljaandel konverentsi ettekannetel põhinev artiklite kogumik „Die Archive Estlands im europäischen Kontext / Estonian Archives in the European Context” (Koostajad Lea Kõiv ja Peep Pillak, Tallinn 2012, 378 lk.). Artiklid, mida on kogumikus kokku kolmteist, on kas saksa või inglise keeles.

Neli esimest artiklit on pühendatud Eesti kaasaegse arhiivinduse kujunemisele ja seda protsessi mõjutanud teguritele. Brandenburgi Maakonnaarhiivi juhataja dr. Klaus Neitmann kirjutab baltisaksa seisuslikest arhiividest aastatel 1880–1920, dr. Indrek Jürjo (Eesti Riigiarhiiv) reformidest Eestimaa rüütelkonna arhiivis Esimese maailmasõja eel, mag. Peep Pillak baltisaksa ja saksa mõjutustest Eesti arhiivindusele ning mag. Raimo Pohjola (Soome Rahvusarhiiv) analüüsib Saksa, Vene, Rootsi ja Soome mõjutusi Eesti arhiividele.

Järgmised neli artiklit tutvustavad Eesti arhiive teiste maade ja rahvuste ajaloo uurimisel ning Eesti kohta käivaid allikaid teiste maade arhiivides. Mag. Tapio Salminen (Tampere Ülikool) keskendub Tallinna Linnaarhiivi kogudele Soome keskaja uurimise allikana, prof. Kari Tarkiainen, kes töötas pikka aega Rootsi Riigiarhiivis ja oli seejärel Soome riigiarhiivaar, tutvustab Rootsi Riigiarhiivi *Livonica* kol-

lektsooni, Uppsala Ülikooli professor Torkel Jansson kirjeldab rannarootslasi käsitlevaid allikaid Eesti arhiivides, baltisakslasest parun Volker von Buxhoeveden tutvustab oma perekonnaloode dokumente Eesti ja teiste Euroopa maade arhiivides alates 12. sajandist.

Kolm artiklit annavad ülevaate Eesti arhiivide saatusest Teise maailmasõja ajal. Riias sündinud baltisakslane dr. Wilhelm Lenz keskendub kultuurivarade küsimusele seoses baltisakslaste ümberasumisega Saksamaale 1939–1941, Lea Kõiv (Tallinna Linnaarhiiv) kirjeldab Tallinna Linnaarhiivi kogude saatust sõjakeerises ja Dirk-Gerd Erpenbeck (Saksamaa, Bochum) Narva Linnaarhiivi aastatel 1941–1944.

Kaks viimast artiklit tutvustavad Saksamaal Marburgis asuvat Herderi Instituudi dokumentikogu. Dr. Peter Wörster annab ülevaate dokumentidest Baltimaade kohta üldiselt ja mag. Dorothee M. Goeze lähemalt *Estica* kollektioonist.

Eesti Arhivaaride Ühingu esimene trükiväljaanne „Die Archive Estlands im europäischen Kontext / Estonian Archives in the European Context” on illustreeritud fotode ja dokumentidega ning varustatud nimeloendiga. Huvilistel pöörduda: Margus Lääne (Riigiarhiiv, Maneeži 4, Tallinn 15 019), e-mail: margus.laane@ra.ee, telef. (372) 555 71163.

Lea Kõiv
Peep Pillak

ESSAY

Ilmar Vene. The People and Humanity

The essay aims to explicate how the image of paramount merit has been altered after the publication of the *Communist League* (1847). The happiness of mankind begins to be viewed as a surrogate for God in secularised society. Peoples compete amongst themselves for primacy, thus humanity towering over all people has to be preferred over the different nationalities. Subsequent developments, however, attested that “the people” was dearer to people than nebulous “humanity”. In 1871, Karl Marx did his best by way of the social democrats to convince Prussia not to annex Alsace-Lorraine from France but the temptation to humiliate France got the better of the Germans, who were intoxicated by victory and thus the First World War became inevitable. An analogous situation was repeated in 1914: Germans and Frenchmen, after having struggled for decades as part of the Second International for the common aim of preserving peace, ultimately sided with their governments that had declared war, meaning they joined their own people. The Soviet Union initially attempted to serve the ideal of internationalism, yet that endeavour ended up as Stalinist national socialism in the 1930’s. In Hitlerite Germany, however, where the people were elevated to sacral heights, the ultimate result turned out to be catastrophic. Even so, “the people” and “humanity” have not lost their meaning to this day.

ARTICLES

Aivar Põldvee. The Birth of Vanemuine. Additions to the History of Estonian Pseudo-Mythology

Kristian Jaak Peterson, Friedrich Robert Faehlmann and Friedrich Reinhold Kreutzwald are considered to be the men who shaped Estonian pseudo-mythology. Research of Vanemuine, the god of song, permits the addition of Garlieb Helwig Merkel and Thomas Hiärne as a prologue to this three-stage scheme of development. The chronicle completed by Thomas Hiärne in 1670, which remained in manuscript form, includes a transcript of Bishop of Turku Mikael Agricola’s description of Tavastian (Häme) and Karelian gods in verse from 1551. The god of song and poetry *Ainemöinen* (*Ainemöinen* according to Hiärne), the indirect prototype of Vanemuine, is also included in Agricola’s list. Hiärne placed an equals sign between the ancient Finnish and Estonian religions, citing the kindred nature of the two languages, which can be considered the first application of the *principle of analogy* in describing Estonia mythology. Hiärne’s chronicle was published in 1794 and Merkel used it as a source when writing his work *Livonian Prehistory* (1798). It is possible that Merkel borrowed the principle from Agricola in particular by which he shaped an eclectic ensemble of Esto-

nian-Finnish gods, using literature found concerning Laplanders and other peoples with kindred languages. Merkel borrowed the god of song *Wainamöinen* from Finland and justified it by reference to the great love of Estonians for singing. Thus Merkel laid the foundation for the myth about Estonians as a great singing people. The engraving by Conrad Westermayr published in the book depicting the Finnish god of song dressed in Estonian peasant clothing is the first known pictorial depiction of Väinämöinen-Vanemuine.

Peterson again put forth the hypothesis that Estonians also could have had a god similar to Väinämöinen in the corresponding commentary of Christfrid Ganander’s translation of *Finnish Mythology* (1821). In terms of method we can consider Peterson the last full-blown representative of the principle of analogy that extends back to the 17th century. Ganander was for Peterson basically the same as what Agricola was for Hiärne and Jessen, the researcher of Laplanders, and others were for Merkel.

Faehlmann ushered in a new era in shaping Estonian pseudo-mythology. Vanemuine was his greatest success. Even though Faehlmann was familiar with *Finnish Mythology* through Peterson’s translation and with *Kalevala* (at least at the level of its summary in German), he could have acquired the initial impetus for creating the figure of Vanemuine from Merkel instead. Faehlmann introduced the Estonian god of song *Wannemunne* (later *Wannemuine*) in 1838 at the *Õpetatud Eesti Selts* (Estonian Learned Society). In the latter half of the 1840’s, some time after spending time together with Elias Lönnrot in Tartu, Faehlmann added an entourage for the god of song (*Ilmarine*, *Lämmeküne*, *Wibboane*), whose names resembled characters from *Kalevala*. From the very beginning, Faehlmann claimed that his tales about Vanemuine and others originated from folk tales, which allowed him to freely invent plotlines in the style of romanticism on the one hand, and to give his work in creating myths an Estonian impression on the other hand. At the same time, this meant abandoning the principle of analogy. Faehlmann claimed that Estonians had a different religion from Finns in ancient times and that unlike Finns, Estonians had already arrived at monotheism before Christianisation.

Kreutzwald took over Faehlmann’s image of Vanemuine. He fabricated and published several folk songs and wrote the epic of Vanemuine into the opening verse of Kalevipoeg in order to legalise the god of song. Kreutzwald also had his own ancient god “project” – Turis, the god of war (originally *Turisas*), whom Alexander Heinrich Neus rediscovered. Turis had at least as good “genes” as Vanemuine (Agricola, Hiärne, Boecler, Ganander-Peterson). Kreutzwald also fabricated a folk song about Tursis and tried to construct a polytheistic treatment of four main Estonian gods with the god of war in a key role, but he later abandoned the promotion of Tursis and also polytheism altogether.

The creation of Estonian pseudo-gods can be

viewed as the fabrication of fakelore, which grew to be a widespread phenomenon throughout Europe in the 18th and 19th centuries. Faehlmann and Kreutzwald used typical approaches in their mystification like “finding” pseudo-authentic material from the periphery, the alleged fragmentariness and (partial) inscrutability of fabricated folk creation, mysterious informants, commentaries that appear to be academic, and so on. Pseudo-mythology and fakelore were not created only out of literary fashion and imitative folklore pursuits, rather they also had deeper socio-cultural and national psychological roots. Beginning in the 1860’s, pseudo-gods that had hitherto existed in the German language speaking cultural space became the symbols that shaped Estonian national identity. The way the people received the gods turned out to be different. Vanemuine and Turis are good examples of this. The Vanemuine Society, song festivals and patriotic poetry made the god of song part of the people’s psyche. The image of the god of war, on the other hand, had no credible background in the past and no spirit or conditions for living in the present.

Aldur Vunk. The Herrnhuters of Pühalepa in a New Era: the Membership of the Fraternity of Moravian Brethren in the Parish Register in 1817–1833

There is a rather conspicuous attachment to the Pühalepa congregation’s list of members and taxpayers, in other words the Pühalepa parish register, in 1817–1833, which is not ordinarily encountered in this type of historical source. Namely, members of the Fraternity of Moravian Brethren who were active within the Lutheran parish congregation are designated there. Two pastors in succession had kept the membership register compiled in Pühalepa – Paul Eduard Horschelmann (1781–1833) began keeping the register and Alexander von Sengbusch (1796–1833) continued the work beginning in the autumn of 1822. The document that Tsar Alexander I issued in 1817 affirming the rights of the Herrnhuters brought them under the greater scrutiny of the Consistory of Estonia, which began requiring reports on them. For the most part, Dean P. E. Horschelmann also submitted such reports concerning the deanery’s other parishes. The period of 1817–1832 was the most politically liberal time for the Fraternity of Moravian Brethren in their entire history and they had no reason to distort statistical data. Thus the material concerning the members of the Fraternity of Moravian Brethren in terms of villages, farms and families is reliable and important for understanding the social foundation of support of the Herrnhuters in society between the liberation of the peasantry from serfdom in the Province of Estonia (1816) and the arrival of the industrial revolution in Pühalepa Parish.

Pühalepa pastor Johannes Chalenius and Herrnhut deacon Jakob Marrasch founded the Fraternity of Moravian Brethren in Pühalepa on 2 May 1756. It was one of the first in Läänemaa and Hiiumaa.

The comments in the parish register end around 1830, when the direct effect of the Industrial Revolution started to be felt throughout Hiiumaa and many people left their home villages for Kärddla. At the same time, the more precise determination of boundaries and the division of farms began, which led to many communities losing the appearance that had evolved over a long period of time. More active people were able to change locations and practical sense found application beyond the village community. Thus an older model of society is apparently unintentionally recorded in the Pühalepa parish register, and that society later gave way to the society that we are already more familiar with. The former Fraternity of Moravian Brethren network of relationships is the most interesting information that two Pühalepa pastors have recorded concerning the peasantry of their parish.

Jaak Valge. Left-Wing Intellectuals Crossing the Threshold: Phenomenon, Current State of Research, Issues

Nearly one third of the members of the Writers’ Union of independent Estonia joined the service of the Soviet regime after the coup in June of 1940. The illegal government of Johannes Vares-Barbarus has been appropriately named a “literary type”, or among the people also as a government of writers. This article focuses on three top collaborators – Nigol Andresen, Johannes Vares-Barbarus and Johannes Semper, who were not second-rate bohemians, but instead had been known and respected persons in the society that they now set about destroying. It is all the more important to study them since the blindness of Western intellectuals regarding Stalinism is becoming a very intriguing topic of research in Western historical science, and Estonia appears to offer a case with vivid contrasts.

Some authors see the personal characteristics of those Estonian left-wing intellectuals like self-seeking careerism, vanity and the wish to take advantage of the political situation as their reason for entering the service of the Soviet regime, others highlight naivety, still others point out Estonia’s oppressive authoritarian regime, which alienated intellectuals from the Estonian state. The main motive, that of the “Mongolian approach”, in other words the alleged aspiration of the left-wing intellectuals to spare Estonian society and culture from the worst can apply until now in the consciousness of part of society through inertia, yet this argument appears to have partially lost its persuasiveness in recent years, or at least it is losing its throne at the top of the ranking order of motives. Finally, the following research topics are set forth. When and for what reasons did many left-wingers, and particularly left-wing intellectuals become drawn to the Russian communist regime? Did the sympathy of Estonian left-wing intellectuals for the Soviet Union derive from the same reasons that shaped the world of ideas of Western left-wing intellectuals of that period, or did

Estonians nevertheless experience influences specific to Estonia? Clearly, the motives or the ranking order of motives for entering the service of the Soviet regime differed from person to person, yet is it also possible to find some common denominators as well? What set those (left-wing) intellectuals who entered the service of the Soviet Union apart from those who did not?

Peeter Kenkmann. The Constitution of 1937 – an “Attempt at Reform” by an Authoritative Regime?

The coup of 12 March 1934 meant the development of a new situation in Estonian domestic politics. Even though the people who carried out the coup headed by *riigivanem* (prime minister) Konstantin Päts had supported the constitutional amendments proposed by the *vabadussõjalased* (a right-wing political movement headed by veterans of the Estonian War of Independence) in the referendum held in the autumn of 1933, they began speaking of yet another renewal of the constitution in the months following the coup. This was justified primarily by the provisions in the constitution of 1933 that allegedly granted the head of state dictatorial powers. After the extraordinary session of the *Riigikogu* (Estonian Parliament) was cut short on the orders of the *riigivanem* on 2 October 1934, the persons who carried out the coup announced that the current composition of the *Riigikogu* would no longer be convened but that parliamentary elections would not be held before the amendment of the constitution. After the plans of the *vabadussõjalased* to overthrow the government were exposed on 8 December 1935, the country’s authoritarian leadership had in its own opinion accumulated sufficient political capital to implement its plan to amend the constitution. A referendum was held on 23–25 February 1936 concerning the convocation of the *Rahvuskogu* (national assembly), which the people approved by an overwhelming majority. The law was violated in holding the referendum. At the same time, everything other than propaganda supporting the aims of the government was obstructed under the conditions of the authoritarian regime.

The elections for the lower chamber of the *Rahvuskogu* were held on 12–14 December 1936 and supporters of the government achieved an absolute majority. The upper chamber of the *Rahvuskogu* was formed of representatives of different institutions where supporters of the government similarly dominated. The *Rahvuskogu* convened for its first session on 19 February 1937 and adopted the draft of the new constitution drawn up according to guidelines from Päts as the basis for its subsequent work without deliberating other versions. The work of the *Rahvuskogu* was confined to making relatively minor amendments to the draft constitution. It passed the new constitution on 28 July 1937. *Riigivanem* Konstantin Päts proclaimed the constitution on 17 August 1937 with his decision without holding a referendum on the constitution. That decision was evidently a

violation of the constitution that remained in effect.

The actions of forces opposed to the authoritarian government had little effect in the context of the constitution of 1937. The Board of the “silent” *Riigikogu*, which was allowed to continue its activity, sent the *riigivanem* three memos in 1936–1937 with no results.

Opposition politicians tried to express their views by sending the *riigivanem* the so called Memo from the Former Prime Ministers and by boycotting the *Rahvuskogu* elections, yet since they had no access to the media and because the activity of political forces was hindered, even they were unable to affect the course of events.

The coming into effect of the new constitution on 1 January 1938, and the *Riigikogu* and presidential elections that followed did not lead to improvement of the political regime – freedom of the press was not restored and the founding of political parties was not permitted. Thus, the aim of the constitution of 1937 was not the restoration of democracy but rather the continuation of the authoritarian regime that was born in 1934 with the addition of a formally more democratic façade.

DOCUMENTS AND COMMENTARY

Indrek Paavle. The Story of the Forgery of a Bill of Exchange: Marginal Note Accompanying the Elections of July 1940

This article considers an episode associated with the *Riigikogu* (Estonian parliamentary) elections held in July of 1940. In violation of the law, all the candidates of the “nationalist opposition” except for one were disqualified from the elections that were held by the occupying regime to create the appearance of legitimacy. A criminal case was opened during the elections against Jüri Rajur-Liivak, the only “oppositional candidate”. He was charged with forging a bill of exchange and arrested. The press has considered this criminal case to be fabricated by the occupying regime. This article seeks an answer from hitherto unused archival documents to the question of whether this really was a fabricated charge and what could have been the objective of this undertaking.

Peeter Kaasik. “If You Liked my Writing, then Spread it However You See Fit...”

After the suppression of the active forest brother movement (Estonian patriotic partisans), resistance in Estonia was still nowhere near broken. Passive resistance continued until the collapse of the Soviet Union. One of the more widespread forms of manifesting resistance was the dissemination of “nationalist” leaflets and the scrawling of corresponding slogans on board fences and the walls of buildings in public places. “Anti-Soviet” letters sent to the editorial offices of journalistic publications can be placed in this category.

In this case, our interest is focused on letters

written in colourful style sent to the newspaper *Edasi* (Forward) in October of 1982. Their author, Ivo Värav, let the editors know in a provocatively flagrant tone what he thought of communists and the Soviet regime. There were six letters altogether and they were sent at intervals of a few days. The editorial office initially decided to place the letters in the newspaper's archives, but later they were nevertheless handed over to the local KGB department. The letters and expert analysis of the letters was not carried out until a year later in connection with a criminal case initiated on 5 December 1984 concerning the distribution of leaflets in the city of Tartu. It was ascertained that one and the same individual had written the leaflets and the letters to the newspaper.

Värav was arrested on 13 December 1984 and the union republic level psycho-neurological expert commission in Tallinn pronounced Värav mentally incompetent on 23 January 1985 already and recommended that he be sent to a special psychiatric hospital for internment. The Criminal Chamber of the ESSR Supreme Court handed down a decision to that effect on 28 February 1985. Värav was released from psychiatric hospital by decision of the People's Court of the City of Tartu on 9 August 1988 and the Presidium of the ESSR Supreme Court issued a certificate of rehabilitation in 1990, which declared the repressions applied to him to be unlawful.

This is an example of a method that the Soviet regime used in the struggle against dissidents. Since with the assistance of doctors, the security organs, the prosecutor's office and the court considered it necessary to declare the arrested person mentally ill, and as such to be particularly dangerous to the Soviet regime, persons in this category were as a rule to be sent to strict regimen special psychiatric hospitals under the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs of the Soviet Union. These hospitals were not so much health care institutions but rather detention centres where dissidents who had become particularly troublesome were sent in addition to mental cases interned for extremely serious criminal assaults. Even regardless of whether actual mental disorders had also been ascertained in the case of the individual under consideration, this can be viewed more as a punishment and not as treatment in the case of dissidents.

Estonian Film Archives: Pühalepa Parish

CULTURAL HISTORY ARCHIVES

Marin Laak. *Kalevipoeg* under the Southern Cross: the Correspondence of Gunnar Neeme and Triinu Kartus

In 2011, the Estonian Literary Museum published the second translation into English of Fr. R. Kreutzwald's *Kalevipoeg*, which was first published in 1861. The manuscript of this second translation arrived in the

Estonian Cultural History Archives from Australia. The story of the origin of this translation of the Estonian national epic as the life work of the Australian Estonian translator Triinu Kartus (1932–2003) and the artist Gunnar Neeme (1918–2005) is an extraordinary cultural act. The archaic poetic language of the epic, the figurative poetics of Estonian folk song, and the form of runic songs makes the translation extraordinarily difficult. Triinu Kartus translated the complete text of the epic (19 032 verses) into English again. The problems involved in translating the national epic and designing the book are reflected in the correspondence between Triinu Kartus and Gustav Neeme. The aim of the authors was to bring Estonian poetry to the world and to arouse interest in the heritage of their ancestors among the younger generations of their compatriots who had grown up abroad.

Triinu Kartus grew up on a large farm in Northern Estonia, from where she emigrated to Germany in the autumn of 1944. She proceeded from displaced persons (DP) camps in Geislingen and Oldenburg to England, and from there onward to Australia. She established her new home in Lancaaster in the province of Tasmania. Triinu Kartus has published poems in expatriate Estonian periodicals in the 1950's and 1960's and a collection of poems entitled *varjude mäng* (Shadow Play, Adelaide, 1993). She began translating the national epic at her own initiative in 1996. She worked on the manuscript for seven years. From the beginning, the translation was planned as a book with Estonian and English in parallel. The translation was done in close cooperation with the artist Gunnar Neeme in Melbourne. Neeme had studied at the Pallas Art School in Tartu. In exile he became an internationally known freelance Australian Estonian artist. Exhibitions of his works have been held in many countries and all the provinces of Australia. Gunnar Neeme was a member of the international PEN Club. He has published several collections of poetry and is known as a playwright. He had drawn pictures on the topic of Kalevipoeg since 1960. There were 200 such pictures in total. A selection of them has been published in the album *Kalevipoeg, taidelises nägemuses* (Kalevipoeg in Artistic Vision, AESL, 1984/95).

The correspondence between Triinu Kartus and Gunnar Neeme also reflects life in Australian Estonian society. The Estonian diaspora in Australia is over 100 years old. More than 7000 Estonians arrived in Australia after the Second World War beginning in 1947 from DP camps in Germany and elsewhere. The Council of Estonian Societies in Australia (AESL) was established in 1952 to coordinate work associated with the Estonian nationality. The Estonian Archives in Australia were also founded and thanks to the dedication of its archivist Hugo Salasoo, it quickly became known throughout the world in regions with Estonian diaspora. Nowadays, 22 Estonian ethnic organisations belong to the AESL. About 11 000 Estonians currently live in Australia, including the younger generations.